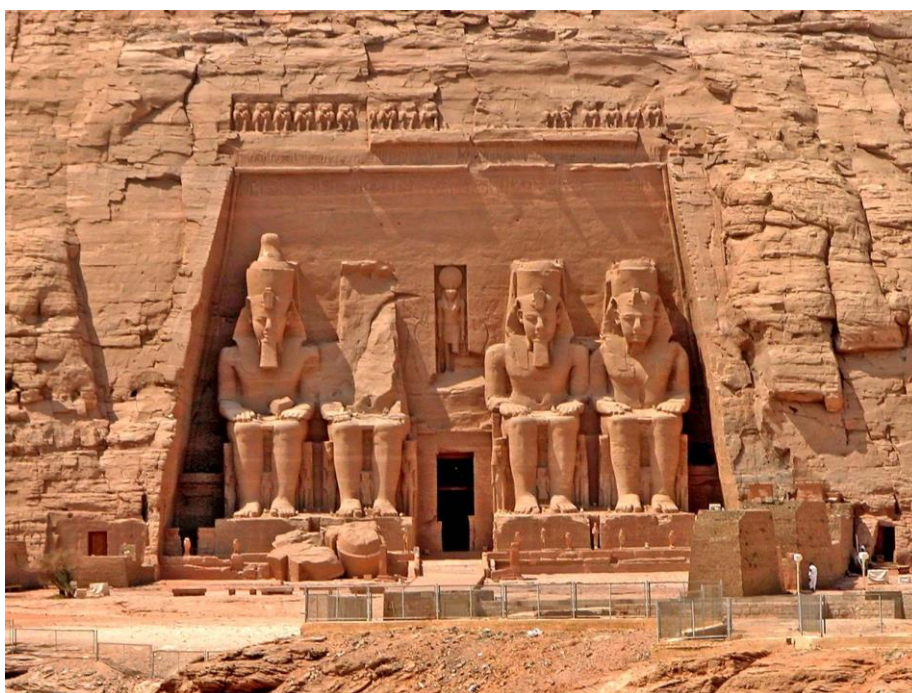

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΕΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Πτυχιακή Εργασία

Χαρακτήρας και σημασιολογία της μνημειακότητας στην Αίγυπτο του Νέου Βασιλείου

Όνομα: Πανοτόπουλος Ιουλιανός

Επιβλέπων: Κουσούλης Παναγιώτης

Α.Μ.: 4312018113

Ρόδος, Δεκέμβριος 2022

Now my heart turns this way and that, as I think what the people will say. Those who shall see my monuments in years to come, and who shall speak of what I have done.

-Επιγραφή από οβελίσκο της Χατσεψούτ¹

¹ Tyldesley 2011, 227.

Περιεχόμενα

Περίληψη.....	3
Abstract.....	4
Εισαγωγή.....	5
Κεφάλαιο 1: Ιστορικό πλαίσιο.....	8
1.1. Οι απαρχές του Νέου Βασιλείου (Πρώιμη και μέση 18 ^η δυναστεία).....	10
1.1.1. Άμωσης Α΄.....	10
1.1.2. Τούθμωσις Γ – Χατσεψούτ.....	12
1.1.3. Αμενχοτέπ Γ΄.....	13
1.2. Η περίοδος της Αμάρνα (Υστερη 18 ^η δυναστεία).....	14
1.2.1. Ακενατόν.....	14
1.3. Η περίοδος των Ραμσιδών (19 ^η και 20 ^η δυναστεία).....	16
1.3.1. Σέτι Α΄.....	16
1.3.2. Ραμσή Β΄.....	17
1.3.3. Ραμσή Γ΄.....	19
Κεφάλαιο 2: Περιγραφή μνημείων.....	21
2.1. Ανακτορικά συμπλέγματα.....	21
2.1.1. Το ανακτορικό σύμπλεγμα της Μαλκάτα.....	23
2.1.2. Το ανακτορικό σύμπλεγμα της Ακετατόν.....	28
2.2. Ναοί θεών και θεοτήτων.....	33
2.2.1. Ο ναός του Λούξορ.....	39
2.2.2. Ο ναός του Άμωνα στο Καρνακ.....	43
2.2.3. Οι ναοί του Ραμσή Β΄ στο Abu Simbel.....	47
2.3. Νεκρικοί ναοί.....	51
2.3.1. Ο νεκρικός ναός της Χατσεψούτ.....	54
2.3.2. Οι νεκρικοί ναοί του Σέτι Α΄.....	57
2.3.3. Το Ραμσειό.....	62
2.4. Τάφοι.....	65
2.4.1. Ο τάφος του Τούθμωσι Γ΄ (KV 34).....	69

2.4.2. Ο τάφος του Σέτι Α΄ (KV 17).....	71
2.4.3. Ο τάφος του Ραμσή Β΄ (KV 7).....	72
Κεφάλαιο 3: Ο χαρακτήρας της μνημειακότητας.....	76
3.1. Η μνημειακότητα κατά τους προϊστορικούς και αρχαίους χρόνους.....	77
3.2. Η μνημειακότητα στην Αίγυπτο.....	80
3.3. Η μνημειακότητα κατά το Νέο Βασίλειο.....	84
Συμπεράσματα.....	94
Βιβλιογραφικές πηγές.....	97
Παράρτημα 1: Πίνακες.....	104
Παράρτημα 2: Εικόνες.....	106

Περίληψη

Η στενή σχέση μεταξύ της μνημειακότητας και της αρχαίας Αιγύπτου είναι προφανής. Η Αίγυπτος, διαθέτει έναν τεράστιο αριθμό μνημειακών κτιρίων, τα οποία εντυπωσιάζουν ακόμα και τον σημερινό επισκέπτη και προκαλούν αισθήματα θαυμασμού. Τα περισσότερα μνημεία που σώζονται έως τις μέρες μας προέρχονται από την περίοδο του Νέου Βασιλείου. Στη συγκεκριμένη περίοδο, εξουσίασαν τρεις δυναστείες (18^η-20^η), και κατά τη διάρκεια της, έζησαν πολλοί από τους σημαντικότερους φαραώ της ιστορίας της Αιγύπτου. Ο ισχυρότερος από αυτούς, ήταν ο Ραμσής Β΄, ο οποίος κατασκεύασε τα περισσότερα μνημεία από οποιονδήποτε άλλο ηγεμόνα της χώρας. Κατά το Νέο Βασίλειο, η Αίγυπτος γίνεται πιο ισχυρή από ποτέ, αφού οι συνεχείς στρατιωτικές εκστρατείες των φαραώ, την μετατρέπουν σε αυτοκρατορία. Οι κατακτήσεις και η δημιουργία εμπορικών οδών, καθιστούν την Αίγυπτο ως μία από τις μεγαλύτερες δυνάμεις στην ανατολική Μεσόγειο και την Εγγύς Ανατολή. Η άνθηση της οικονομίας, επιτρέπει την κατασκευή ενός τεράστιου αριθμού μνημείων, κυρίως ναών, με χαρακτηριστικότερους τους ναούς του Καρνακ και του Λούξορ. Επίσης, οι φαραώ του Νέου Βασιλείου συνεχίζουν την ανέγερση ανακτόρων για να καλυφθούν οι ανάγκες τους και επιλέγουν να τοποθετήσουν τους μεγαλοπρεπείς τάφους τους στην Κοιλιάδα των Βασιλέων, δυτικά της Θήβας. Παράλληλα, φιλοτεχνούνται πολλά κολοσσιαία αγάλματα. Όλα αυτά τα μνημεία, κατασκευάζονται με σκοπό την προβολή συγκεκριμένων ατόμων και την εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους, ενώ σχετίζονται άμεσα με τις κοσμολογικές αντιλήψεις των αρχαίων Αιγυπτίων.

Λέξεις κλειδιά: μνημειακότητα, μνημεία, Αίγυπτος, Νέο Βασίλειο, 18^η δυναστεία, 19^η δυναστεία, ανάκτορα, ναοί, τάφοι.

Abstract

The close relationship between monumentality and ancient Egypt is evident. Egypt possesses numerous monumental buildings, which impress the modern visitor and provoke awe. Most of the surviving Egyptian monuments originate from the New Kingdom era. In this period, three dynasties governed the country (18th-20th), and during its course, lived some of the most important pharaohs in the history of Egypt. The most powerful of those was Ramesses II, who built more monuments than any other pharaoh who ever lived. During the New Kingdom, Egypt becomes more powerful than ever, as a direct result of the successive military campaigns conducted by its leaders and transforms into an empire. The various conquests and the creation of trade routes made Egypt one of the biggest forces in the eastern Mediterranean and the Near East. The florescence of the economy allows the construction of a tremendous number of monuments, mainly temples, with the temple complexes of Karnak and Luxor being the most characteristic. In addition, the pharaohs of the New Kingdom, continue the erection of palaces, to cover their needs, and choose to place their luxurious tombs in the Valley of the Kings, west of Thebes. Furthermore, many colossal statues are sculpted. All the aforementioned monuments are created to give prominence to certain individuals and serve their interests. These monuments are also strongly associated with the cosmological beliefs of the ancient Egyptians.

Keywords: monumentality, monuments, Egypt, New Kingdom, 18th dynasty, 19th dynasty, palaces, temples, tombs.

Εισαγωγή

Η μνημειακότητα είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την αρχαία Αίγυπτο, σε τόσο μεγάλο βαθμό μάλιστα, που το πρώτο πράγμα που σκεφτόμαστε για τον αρχαίο αιγυπτιακό πολιτισμό, είναι οι μνημειακές κατασκευές του. Ο μέσος άνθρωπος, όταν ερωτηθεί για τη χώρα του Νείλου, θα θυμηθεί αυτόματα τις πυραμίδες και τη μεγάλη Σφίγγα της Γκίζας, τα μεγαλοπρεπή ναϊκά συμπλέγματα του Νέου Βασιλείου και τους γιγαντιαίους κολοσσούς διαφόρων φαραώ. Το γεγονός αυτό, αποδεικνύει πως ο συγκεκριμένος πολιτισμός έχει ταυτιστεί με τα μεγαλειώδη μνημεία και τη μνημειακότητα. Είναι αλήθεια, πως από την αρχή της μακραίωνης ιστορίας του μέχρι και το τέλος του, ο αιγυπτιακός πολιτισμός, κατασκευάζει έναν τεράστιο αριθμό μνημείων, τα οποία αντανακλούν αφενός τις κοσμολογικές πεποιθήσεις του και αφετέρου την ισχύ του.

Στόχος της συγκεκριμένης εργασίας είναι η μελέτη και η ανάλυση της μνημειακότητας στην Αίγυπτο, όπως αυτή εμφανίζεται κατά την περίοδο του Νέου Βασιλείου, δηλαδή κατά το δεύτερο μισό της δεύτερης χιλιετίας π.Χ. Πιο συγκεκριμένα, θα ερευνηθεί η μορφή που αποκτά το μνημειακό στοιχείο της περιόδου, δηλαδή ποιες κατηγορίες κτιρίων συγκεντρώνουν μνημειακά χαρακτηριστικά. Επίσης, θα εξεταστεί ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποιήθηκε η μνημειακότητα και ποια άτομα την εκμεταλλεύτηκαν για τα προσωπικά τους συμφέροντα. Η απάντηση στα προηγούμενα ερευνητικά ερωτήματα ενδέχεται να είναι προφανής για πολλούς ανθρώπους. Ωστόσο, όπως αναφέρθηκε ήδη, η μνημειακότητα αποτελεί ένα βασικό κεφάλαιο για τον αρχαίο αιγυπτιακό πολιτισμό. Γι' αυτό το λόγο, αξίζει να ερευνηθεί σε βάθος η φύση της αιγυπτιακής μνημειακότητας και με τι ακριβώς συνδέθηκε για να μεταδώσει το μήνυμά της στους Αιγυπτίους και στους υπόλοιπους ανθρώπους. Για να επιτευχθεί ο σκοπός της εργασίας, μελετώνται οι τύποι των μνημειακών οικοδομημάτων και δίνονται αρχιτεκτονικές περιγραφές κάποιων από των σημαντικότερων μνημείων του Νέου Βασιλείου. Παράλληλα, εξετάζεται η διακόσμηση, κυρίως η γλυπτική, αυτών των κτιρίων. Στη συνέχεια, εξετάζεται ο τρόπος με τον οποίο συνδέονται οι αιγυπτιακοί μύθοι και θρύλοι, κυρίως οι κοσμογονικοί, με την μνημειακή αρχιτεκτονική και γλυπτική.

Στο πρώτο κεφάλαιο, δίνεται μία σύντομη περιγραφή του ιστορικού πλαισίου του Νέου Βασιλείου και αναφέρονται οι κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές και καλλιτεχνικές εξελίξεις που πραγματοποιήθηκαν στην Αίγυπτο εκείνη την περίοδο. Στη συνέχεια, πραγματοποιείται χωρισμός της περιόδου σε τρεις υποπεριόδους, δηλαδή στην πρώιμη και

μέση 18^η δυναστεία, στην περίοδο της Αμάρνα και την περίοδο των Ραμσιδών. Από αυτές τις υποπεριόδους, επιλέγονται οι ισχυρότεροι φαραώ, κάποια από τα έργα των οποίων αναλύονται στην παρούσα εργασία, και δίνεται μία περιληπτική περιγραφή της βασιλείας τους για να γίνει καλύτερα κατανοητό το ιστορικό υπόβαθρο των διαφόρων μνημείων. Πιο συγκεκριμένα, περιγράφεται συνοπτικά η βασιλεία του Άμωση Α΄, λόγω της ιδιαίτερης σημασίας του συγκεκριμένου φαραώ για την περίοδο του Νέου Βασιλείου, του Τούθμωσι Γ΄, της Χατσεψούτ, του Αμενχοτέπ Γ΄, του Ακενατόν, του Σέτι Α΄, του Ραμσή Β΄ και τέλος, του τελευταίου ισχυρού φαραώ της περιόδου, Ραμσή Γ΄.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, δίνονται περιγραφές κάποιων από των σημαντικότερων ανακτόρων, ναών και τάφων της περιόδου. Αρχικά, αναφέρονται κάποιες γενικές πληροφορίες για τα εξεταζόμενα κτίρια, και στη συνέχεια δίνεται μία περιγραφή των χώρων, των αρχιτεκτονικών γνωρισμάτων τους και της διακόσμησης τους. Επίσης, γίνεται σύντομη αναφορά στο ρόλο, τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τη μορφή και την ιστορική εξέλιξη των τύπων κτιρίων που εξετάζονται στην εργασία (ανάκτορα, ναοί θεών, νεκρικοί ναοί, τάφοι). Τα ανάκτορα που επιλέχθηκαν, είναι τα ανάκτορα του Αμενχοτέπ Γ΄ στη Μαλκάτα, λόγω του σχετικά καλού βαθμού διατήρησης τους, και τα ανάκτορα του Ακενατόν στην Ακετατόν. Από τους ναούς, περιγράφονται οι δύο σημαντικότεροι ναοί του Νέου Βασιλείου, το Λούξορ και το Καρνακ, αλλά και των δύο ναών του Ραμσή Β΄ στο Abu Simbel. Επίσης, αναλύονται κάποιοι από τους σημαντικότερους νεκρικούς ναούς της εποχής, δηλαδή εκείνοι της Χατσεψούτ, του Σέτι Α΄ και του Ραμσή Β΄. Οι τάφοι που επιλέγονται, είναι εκείνοι του Τούθμωσι Γ΄, του Σέτι Α΄ και του Ραμσή Β΄. Δίνεται έμφαση στα μνημεία του Ραμσή Β΄, επειδή ο συγκεκριμένος φαραώ υπήρξε ο μεγαλύτερος κατασκευαστής μνημειακών οικοδομημάτων του Νέου Βασιλείου.

Στο τρίτο κεφάλαιο, γίνεται αρχικά μία σύγκριση κάποιων ορισμών της έννοιας της μνημειακότητας, οι οποίοι έχουν δοθεί από διάφορους ερευνητές, έτσι ώστε να μπορεί να κατανοήσει ο αναγνώστης τι ακριβώς είναι μία μνημειακή κατασκευή. Στη συνέχεια δίνεται ένας καινούργιος ορισμός, ο οποίος συνδυάζει στοιχεία των προαναφερθέντων. Εδώ πρέπει να σημειωθεί πως ο συγκεκριμένος ορισμός, δεν πρέπει να θεωρηθεί σε καμία περίπτωση πως είναι απόλυτος και ολοκληρωτικά σωστός. Ακολουθεί μία σύντομη αναφορά σε διάφορα μνημειακά οικοδομήματα της αρχαιότητας και της προϊστορίας, και εξάγονται κάποια συμπεράσματα για τη φύση των κτιρίων και την ταυτότητα των κατασκευαστών τους, μεταξύ άλλων. Στο επόμενο υποκεφάλαιο, εξετάζεται η χρήση της μνημειακότητας στην Αίγυπτο γενικότερα. Αναφέρονται οι τύποι των μνημειακών κτιρίων και γίνεται μία συνοπτική

περιγραφή της εξέλιξης της μνημειακότητας. Έπειτα, σημειώνονται ξανά κάποιες παρατηρήσεις σχετικά με την μνημειακή αρχιτεκτονική και γλυπτική, και αναλύεται ο τρόπος με τον οποίο οι αιγυπτιακές ιδεολογικές πεποιθήσεις συνδέονται με τη μνημειακότητα. Το κύριο μνημείο που εξετάζεται, είναι η πυραμίδα, επειδή αποτελεί αντιπροσωπευτικό μνημειακό σύμβολο. Στο τελευταίο υποκεφάλαιο, εξετάζεται πιο αναλυτικά η μνημειακότητα κατά τη διάρκεια του Νέου Βασιλείου και περιγράφονται οι συμβολισμοί των ναών και πως αυτοί χρησιμοποιήθηκαν. Καταλήγοντας, γίνεται λόγος για τις εξελίξεις των συμβολισμών και της μνημειακότητας, κατά την περίοδο του Ακετατόν, και αναλύεται με ποιόν τρόπο ο Ραμσής Β΄ εκμεταλλεύτηκε το μνημειακό στοιχείο.

Κεφάλαιο 1: Ιστορικό πλαίσιο

Η αρχαία Αίγυπτος διαθέτει μία ιδιαίτερα πλούσια ιστορία, η οποία διήρκησε για χιλιάδες χρόνια, από το 3000 π.Χ. έως και τους πρώτους αιώνες της ύστερης αρχαιότητας, ενώ ο αιγυπτιακός πολιτισμός διαθέτει ρίζες από την προϊστορία. Γενικά, οι χρονολογίες που διαθέτουμε θεωρούνται ιδιαίτερα ακριβείς, σε σχέση τουλάχιστον με τις χρονολογίες άλλων πολιτισμών της αρχαιότητας. Αυτό οφείλεται στα λεπτομερή αρχεία που κρατούσαν οι Αιγύπτιοι για τους ηγεμόνες τους (βασιλικές λίστες), αλλά και σε μία μέθοδο χρονολόγησης για τη 2^η χιλιετία π.Χ. που βασίζεται σε αστρονομικές παρατηρήσεις. Η ιστορία της αρχαίας Αιγύπτου αποτελείται από περιόδους ακμής και παρακμής και γι' αυτό το λόγο έχει χωριστεί από τους σύγχρονους ιστορικούς στο Παλαιό, Μέσο και Νέο Βασίλειο που περιλαμβάνουν τις περιόδους ακμής της Αιγύπτου, και σε τρεις ενδιάμεσες περιόδους, όπου χαρακτηρίζονταν από έντονη αστάθεια και παρακμή.² Παράλληλα, η αρχαία Αίγυπτος χωρίζεται σε 31 δυναστείες, διαχωρισμός που συντελέστηκε αρχικά από τον Αιγύπτιο ιστορικό Μανέθωνα.³ Το Νέο Βασίλειο διαθέτει τρεις δυναστείες, τη 18^η, τη 19^η και την 20^η.⁴

Το Νέο Βασίλειο είναι η περίοδος κατά την οποία η Αίγυπτος μετατρέπεται σε αυτοκρατορία και καλύπτει μία περίοδο πέντε αιώνων (~ 1550 – 1050 π.Χ.). Η Αίγυπτος εκείνη την εποχή είχε ενεργό ρόλο στις διεθνείς σχέσεις της ανατολικής Μεσογείου/ Εγγύς Ανατολής, αφού εξαπέλυσε πολυάριθμες εκστρατείες κατά των γειτόνων της για να επεκτείνει τα σύνορα της και να εξασφαλίσει πόρους,⁵ ενώ δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στις διπλωματικές και εμπορικές σχέσεις και στη σύναψη συμμαχιών. Οι εκστρατείες δεν ήταν ένα πρωτοφανές φαινόμενο, αφού διεξάγονταν καθ' όλη τη διάρκεια της αιγυπτιακής ιστορίας, αλλά κατά το Νέο Βασίλειο, η Αίγυπτος αντιμετώπισε ισχυρότερους αντιπάλους.⁶ Οι Φαραώ της περιόδου, τουλάχιστον των δύο πρώτων δυναστειών, υπήρξαν ιδιαίτερα ισχυροί και συνδέθηκαν εξ αρχής με το στρατό, αφού όπως θα δούμε στη συνέχεια, το Νέο Βασίλειο αναδύθηκε ουσιαστικά από μία εκστρατεία. Κατά την 20^η δυναστεία, η αιγυπτιακή αυτοκρατορία αποδυναμώνεται

² Για τις χρονολογίες των περιόδων βλ. πίν. 1.

³ Ο Μανέθων ήταν ένας ιερέας και ιστορικός με καταγωγή από την Κάτω Αίγυπτο και έζησε κατά τον 3^ο αι. π.Χ. Συγκεντρώνοντας πληροφορίες από ιερατικά κείμενα και άλλα αρχεία, κατέγραψε την ιστορία της αρχαίας Αιγύπτου στο *Αιγυπτιακά*. Δυστυχώς το έργο του σώζεται μόνο σε αποσπάσματα μεταγενέστερων ιστορικών.

⁴ Για τις χρονολογίες των δυναστειών του Νέου Βασιλείου βλ. πίν. 2.

Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη χρονολόγηση και τις πηγές που διαθέτουμε βλ. De Mieroo 2021, 149-50· Manley 2018, 306-8.

⁵ Η Αίγυπτος κατά το Νέο Βασίλειο, εξαπλώθηκε προς τα νότια (Νουβία) και προς τα βορειοανατολικά (Συροπαλαιστίνη).

⁶ De Mieroo 2021, 145 και 148.

σταδιακά λόγω ενός συνδυασμού παραγόντων και λήγει με τη μετάβαση της εξουσίας σε ορισμένους βασιλείς που έδρευαν στην Τάνιδα.⁷

Μία αυτοκρατορία όπως η Αίγυπτος, θα απαιτούσε ένα ισχυρό διοικητικό σύστημα για να μη διασπαστεί, ιδιαίτερα αν αναλογιστούμε πως οι Φαραώ ηγούνταν συνεχώς εκστρατείες στο εξωτερικό της χώρας. Γνωρίζουμε πως η διοίκηση βρισκόταν στα χέρια ορισμένων αριστοκρατικών οικογενειών, οι οποίες είχαν αναδυθεί ήδη από τα πρώτα χρόνια του Νέου Βασιλείου. Τα αξιώματα ήταν κληρονομικά και δε φαίνεται πως επηρεάζονταν από τις πολιτικές αλλαγές. Επίσης, είχε πραγματοποιηθεί ένας διαχωρισμός στη διοίκηση, με το κάθε διοικητικό γραφείο να έχει παρουσία στην Άνω και στην Κάτω Αίγυπτο. Με αυτόν τον τρόπο σχηματίστηκαν δύο γραφειοκρατικά κέντρα, ένα στη Θήβα (Άνω Αίγυπτος), την πρωτεύουσα της Αιγύπτου κατά το Νέο Βασίλειο,⁸ και ένα στη Μέμφιδα (Κάτω Αίγυπτος), η οποία υπήρξε επίσης μία ιδιαίτερα σημαντική πόλη. Οι κεφαλές αυτού του διοικητικού συστήματος ήταν δύο Βεζίρηδες, ένας για κάθε διοικητικό κέντρο. Οι Βεζίρηδες, εκτός από τα διοικητικά καθήκοντα τους, είχαν και δικαστικές αρμοδιότητες. Παράλληλα, στις νεοκατακτηθείσες περιοχές, η διοίκηση αποτελούταν από Αιγύπτιους αντιπροσώπους και ντόπιους.⁹

Αναφορικά με την κοινωνική οργάνωση, την ανώτερη θέση καταλαμβάνει ο/η Φαραώ και σε δεύτερο βαθμό η νέα αριστοκρατία που είχε εμφανιστεί εκείνη την περίοδο, η οποία είχε μεγαλύτερους δεσμούς με το στρατό. Οι Φαραώ επέλεγαν έναν έμπιστο αξιωματούχο, ο οποίος διέθετε μεγάλη εξουσία και δεν ανήκε στις τάξεις της αριστοκρατίας. Αυτή η επιλογή πρέπει να αποσκοπούσε στη μείωση της δύναμης της ελίτ ή στην αποτροπή δολοπλοκιών. Επίσης, λόγω του στρατιωτικού χαρακτήρα της εποχής, οι στρατιώτες απέκτησαν κύρος και αναγνώριση,¹⁰ ενώ κάποιοι στρατιωτικοί κατάφεραν να αποκτήσουν υψηλά αξιώματα στη διοίκηση και στο ιερατείο.¹¹ Τέλος, στην αιγυπτιακή κοινωνία ενσωματώθηκε ένας μεγάλος αριθμός αλλοδαπών, οι οποίοι έφτασαν στην Αίγυπτο κυρίως είτε ως μετανάστες είτε ως αιχμάλωτοι πολέμου και προκάλεσαν αλλαγές σε διάφορους τομείς της ζωής, όπως στη γλώσσα και στη θρησκεία.¹²

⁷ Bard 2015, 226.

⁸ Ziegler και Bonot 2011, 66. Αξίζει να σημειωθεί πως η πρωτεύουσα της χώρας άλλαξε σε ορισμένες περιόδους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι περιπτώσεις του Ακενατόν και του Ραμσή Β'.

⁹ Για μία εκτενέστερη περιγραφή του συστήματος διακυβέρνησης του Νέου Βασιλείου βλ. Redford 2005, 62-3· de Mieroop 2021, 169-71.

¹⁰ Redford 2005, 63.

¹¹ De Mieroop 2021, 152.

¹² Redford 2005, 63· de Mieroop 2021, 214-7.

Η οικονομία του Νέου Βασιλείου γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη κυρίως λόγω των στρατιωτικών κατακτήσεων, οι οποίες πέρα από τις λεηλασίες που προκάλεσαν, εξασφάλισαν κοιτάσματα χρυσού και μεγάλες εκτάσεις γης μεταξύ άλλων. Παράλληλα, αναπτύχθηκε το εμπόριο μεταξύ της Αιγύπτου και της ανατολικής Μεσογείου.¹³ Αυτή η οικονομική ευμάρεια επέτρεψε την κατασκευή πολλών μεγαλοπρεπών και μνημειακών ναών όπως οι ναοί του Λούξορ και του Καρνακ,¹⁴ αλλά και την πλούσια διακόσμηση των βασιλικών και αριστοκρατικών τάφων της Κοιλιάδας των Βασιλέων. Τέλος, αναφορικά με την τέχνη του Νέου Βασιλείου, παρατηρείται πως δέχτηκε έντονες επιρροές από την τέχνη του Μέσου Βασιλείου, ενώ παράλληλα, υιοθέτησε στοιχεία από τη δυτική Ασία και το Αιγαίο.¹⁵

Στα υποκεφάλαια που ακολουθούν, θα εξεταστεί πιο διεξοδικά η ιστορία του Νέου Βασιλείου, χωρίζοντας την σε τρεις υποπεριόδους, δηλαδή τις απαρχές του Νέου Βασιλείου, την περίοδο της Αμάρνα και την περίοδο των Ραμσιδών.

1.1.Οι απαρχές του Νέου Βασιλείου – Πρώμη και μέση 18^η Δυναστεία.

Το Νέο Βασίλειο ξεκίνησε με την εξουδετέρωση των Υξώ, ενός σημιτικού λαού που κυριάρχησε στο Δέλτα του Νείλου για έναν αιώνα (1650 – 1550 π.Χ.), από τον φαραώ Άμωση Α΄. Η πρώτη 18^η δυναστεία χαρακτηρίζεται από την Bard¹⁶ ως *μία περίοδος ενοποίησης και επανεγκαθίδρυσης της φαραωνικής εξουσίας*. Πράγματι, είναι μία περίοδος που η Αίγυπτος επανακτά τη δύναμη που είχε χάσει κατά τη Δεύτερη Ενδιάμεση Περίοδο και διαθέτει πολλούς δυναμικούς ηγεμόνες, οι οποίοι την μετατρέπουν σταδιακά σε μία αυτοκρατορία.¹⁷

1.1.1. Άμωσης Α΄

Ο Άμωσης Α΄¹⁸ βασίλευσε για 25 χρόνια σύμφωνα με τον Μανέθωνα¹⁹ και προερχόταν από την 17^η δυναστεία, η οποία εντάσσεται χρονολογικά στην Δεύτερη Ενδιάμεση Περίοδο. Εκείνη την εποχή, το αιγυπτιακό κράτος περιοριζόταν στην Άνω Αίγυπτο, στην περιοχή ανάμεσα στην Άβυδο και στη νήσο Ελεφαντίνη και είχε ως πρωτεύουσα του τη Θήβα. Η Κάτω

¹³ De Mieroop 2021, 156

¹⁴ Βλ. 2.2.1 και 2.2.2. αντίστοιχα.

¹⁵ Redford 2005, 60· Marshall Cavendish Corporation 2011, 28

¹⁶ Bard 2015, 227

¹⁷ Για μία αρκετά συνοπτική παρουσίαση των σημαντικότερων γεγονότων που συντελέστηκαν κατά την πρώτη 18^η δυναστεία βλ. de Mieroop 2021, 146-7.

¹⁸ Ο Redford (2005, 60) μας πληροφορεί πως ο Άμωσης ενδέχεται να είχε νουβικές ρίζες.

¹⁹ Παρόλο που διαθέτουμε τον αριθμό των ετών, δεν γνωρίζουμε πότε ακριβώς βασίλευσε, ούτε πότε διεξήγαγε τις εκστρατείες του. Για μία ανάλυση των πιθανών χρονολογιών βλ. Grimal 1994, 193.

Αίγυπτος βρισκόταν υπό την κυριαρχία μίας δυναστείας Υξώς ηγεμόνων, οι οποίοι είχαν ως έδρα τους την πόλη Άβαρις. Οι δύο τελευταίοι Φαραώ της 17^{ης} δυναστείας είχαν ήδη διεξάγει πόλεμο εναντίον των Υξώς, αλλά ήταν ο Άμωσης Α΄ εκείνος που κατέκτησε την Άβαρις και εκδιώξε τους Υξώς γύρω στο 1550 π.Χ., καταφέροντας να ενοποιήσει ξανά την Αίγυπτο.²⁰ Γι' αυτό το λόγο, θεωρείται ως ο ιδρυτής της 18^{ης} δυναστείας και του Νέου Βασιλείου.

Ωστόσο, η εκστρατεία του Άμωση κατά των Υξώς, δεν έληξε με την εξασφάλιση της ειρήνης στην Αίγυπτο, αφού οι τελευταίοι είχαν καταφύγει στη νότια Παλαιστίνη. Ο Άμωσης δημιούργησε μία στρατιωτική βάση στην Άβαρις, η οποία χρησίμευσε ως βάση εξόρμησης προς την Ασία. Σε σύντομο διάστημα, ο αιγυπτιακός στρατός κατευθύνθηκε προς την Παλαιστίνη και πολιορκήσε την τελευταία βάση των Υξώς, το φρούριο Sharuhen. Η πολιορκία διήρκησε τρία χρόνια. Δεν πρέπει να θεωρήσουμε όμως τους Υξώς ως το μόνο λόγο για την εκστρατεία προς την Παλαιστίνη. Η κατάκτηση αυτών των περιοχών έφερε τον Άμωση Α΄ πιο κοντά στη δυτική Ασία και παράλληλα έθεσε υπό την κυριαρχία του πλούσια κοιτάσματα χαλκού.²¹ Αφού εξουδετέρωσε τους παλιούς του αντίπαλους, ο Άμωσης Α΄ στράφηκε προς το βασίλειο του Kush στη Νουβία, όπου διεξήγαγε πόλεμο για την επανάκτηση ορισμένων περιοχών.²²

Αφού εξουδετέρωσε τους Υξώς, αποκατέστησε τις εμπορικές σχέσεις της Αιγύπτου με την ανατολική Μεσόγειο και φαίνεται πως ανέπτυξε ιδιαίτερες σχέσεις με την Μινωική Κρήτη.²³ Οι πρώτες ύλες που ήρθαν στην Αίγυπτο μέσω των κατακτήσεων και του εμπορίου επέτρεψαν την αναζωογόνηση της καλλιτεχνικής παραγωγής και την κατασκευή πολλών ναών και τάφων.²⁴ Εδώ πρέπει να σημειωθεί πως ο Άμωσης Α΄ ήταν ο τελευταίος Αιγύπτιος ηγεμόνας που κατασκεύασε πυραμίδα, η οποία μάλλον είχε ρόλο κενοταφίου.²⁵ Όσον αφορά τη διοίκηση, διατήρησε το διοικητικό σύστημα που υπήρχε από την προηγούμενη περίοδο, το οποίο στηριζόταν στους νομάρχες.²⁶ Σε κοινωνικό επίπεδο, παρατηρούμε πως δόθηκαν πολλά προνόμια στους στρατιώτες, κάτι που δεν προκαλεί εντύπωση αφού ήταν αναγκαίοι για την επίτευξη των ιμπεριαλιστικών φιλοδοξιών του φαραώ. Κάποια από αυτά τα προνόμια ήταν

²⁰ Η "κατάκτηση" της Άβαρις πρέπει να έγινε με διπλωματικά μέσα, καθώς τα αρχαιολογικά δεδομένα δείχνουν λίγα σημάδια καταστροφής. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. de Mieroop 2021, 153.

²¹ Marshall Cavendish Corporation 2011, 30.

²² Bietak 2005, 59. Για μία εκτενέστερη ανάλυση των εκστρατειών του Άμωση Α΄ βλ. de Mieroop 2021, 152-3· Grimal 1994, 192-5· Marshall Cavendish Corporation 2011, 28-30.

²³ Bietak 2005, 59.

²⁴ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την οικοδομική δραστηριότητα του Άμωση Α΄ βλ. Grimal 1994, 199-200.

²⁵ De Mieroop 2021, 168.

²⁶ Grimal 1994, 199.

υψηλοί μισθοί και παροχή εκτάσεων γης.²⁷ Τέλος, στον τομέα της θρησκείας, ο Άμωσος φαίνεται να έδειξε προτίμηση στον Άμωνα.²⁸ Τον Άμωση διαδέχτηκε ο γιός του, Αμενχοτέπ Α΄, ο οποίος συνέχισε την επεκτατική πολιτική του πατέρα του.

1.1.2. Χατσεψούτ – Τούθμωσις Γ΄

Η Χατσεψούτ ήταν κόρη του φαραώ Τούθμωσι Α΄ και σύζυγος του διαδόχου του, Τούθμωσι Β΄, ο οποίος ήταν επίσης ετεροθαλής αδερφός της. Αρχικά, ήταν βασίλισσα και κατείχε τον τίτλο 'Σύζυγος του Άμωνα', ο οποίος της έδινε μεγάλη εξουσία καθώς την καθιστούσε αρχιέρεια του ναού του Άμωνα στο Καρνακ. Μετά το θάνατο του Τούθμωσι Β΄, την εξουσία ανέλαβε ο γιός του και ανιψιός της Χατσεψούτ, Τούθμωσις Γ΄. Όμως, η Χατσεψούτ ορίστηκε αντιβασιλέας και κυβέρνησε στη θέση του, καθώς αυτός βρισκόταν σε νεαρή ηλικία. Λίγα χρόνια αργότερα, φαίνεται πως προσπάθησε να αυτοανακηρυχθεί φαραώ, καθώς υιοθέτησε βασιλικούς τίτλους και άλλαξε τον τρόπο αναπαράστασης της στη γλυπτική.²⁹

Για να νομιμοποιήσει τη βασιλεία της προχώρησε σε μία σειρά δράσεων, όπως τη συσχέτιση του εαυτού της με την εκδίωξη των Υξώς από την Αίγυπτο, τη σύνδεση με τον πατέρα της Τούθμωσι Α΄, ενώ δεν έλειψαν και οι θρησκευτικές αιτιολογήσεις.³⁰ Όλες αυτές οι ενέργειες υποδηλώνουν πως υπήρχαν αντιδράσεις σχετικά με την άνοδο της στην εξουσία, ωστόσο κατάφερε να κυβερνήσει την Αίγυπτο για 20 χρόνια περίπου.³¹ Η Χατσεψούτ προχώρησε στην κατασκευή αρκετών μνημείων, όπως διάφορες προσθήκες στο Καρνακ και το διάσημο νεκρικό ναό της στο Deir el-Bahari, ο οποίος θα μελετηθεί σε επόμενο κεφάλαιο.³² Τέλος, γνωρίζουμε πως οργάνωσε μία εμπορική αποστολή στο Πούντ, ενώ αμφισβητείται αν διεξήγαγε στρατιωτικές εκστρατείες και σε τι αριθμό.³³

Μετά το θάνατο της, η εξουσία πέρασε ξανά στα χέρια του Τούθμωσι Γ΄, ο οποίος επιχείρησε να σβήσει τη μνήμη της θείας του μέσω της καταστροφής διάφορων μνημείων

²⁷ Marshall Cavendish Corporation 2011, 30.

²⁸ Ο Άμμων ήταν ο πατρώος θεός της Θήβας. Το όνομα του σημαίνει 'ο Απόκρυφος' και ανήκε αρχικά στο μύθο της κοσμογονίας της Ερμούπολης. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον Άμωνα και την κοσμογονία της Ερμούπολης βλ. Gahlin 2013, 30 και 50-1· Guilhou και Peyré 2005, 353-4.

²⁹ Πλέον, απεικονιζόταν με ανδρικά χαρακτηριστικά σε αντίθεση με παλαιότερα. Για την απεικόνιση της Χατσεψούτ και τους τίτλους που υιοθέτησε βλ. de Mieroor 2021, 163-4· Λαζαρίδου 2016, 31-3.

³⁰ Grimal 1994, 209· Marshall Cavendish Corporation 2011, 34.

³¹ Δεν γνωρίζουμε την ακριβή χρονολογία της βασιλείας της. Η Λαζαρίδου (2016, 28) συνομίζει τις διάφορες απόψεις.

³² Για το πλήρες οικοδομικό πρόγραμμα της Χατσεψούτ βλ. Λαζαρίδου 2016, 38-9.

³³ Η Λαζαρίδου (2016, 36-7) συγκεντρώνει τις απόψεις των μελετητών σχετικά με τις εκστρατείες της Χατσεψούτ.

της.³⁴ Ο Τούθμωσις Γ΄ κυβέρνησε για περίπου 30 χρόνια μετά το θάνατο της Χατσεψούτ (συνολικά, 1479 – 1425 π.Χ.) και η βασιλεία του χαρακτηρίζεται από έναν τεράστιο αριθμό στρατιωτικών εκστρατειών στη Συροπαλαιστίνη, όπου αντιμετώπισε την αυτοκρατορία των Μιτάνι και άλλους λαούς.³⁵ Ωστόσο, ο Τούθμωσις Γ΄ δεν αγνόησε τη διπλωματία και κατάφερε να συνάψει συμμαχία με τους Μιτάνι μέσω γάμων. Αποτέλεσμα των εκστρατειών του, ήταν ο έλεγχος της Παλαιστίνης και μέρους της νότιας Συρίας, περιοχές που του επέτρεψαν με την σειρά τους τον έλεγχο σημαντικών εμπορικών οδών.³⁶ Παράλληλα, με την κατάκτηση καινούργιων περιοχών, η Αίγυπτος απέκτησε μεγάλο πλούτο, κάτι που επέτρεψε στον Τούθμωσι Γ΄ να αναγείρει ένα μεγάλο αριθμό οικοδομημάτων. Μερικά από τα σημαντικότερα, είναι ένα μεγαλοπρεπές ιερό στο Καρνακ, ένας ναός αφιερωμένος στον Άμωνα στο Μεντινετ Χαμπου και ο τάφος του στην Κοιλιάδα των Βασιλέων (KV 34).³⁷ Αναφορικά με την τέχνη, δέχθηκε επιδράσεις από τους κατακτημένους λαούς αλλά και από τα αγαθά που ήρθαν στην Αίγυπτο μέσω των καινούργιων εμπορικών οδών.³⁸ Θεωρείται ως ένας από τους σημαντικότερους φαραώ της Αιγύπτου και συνέχισε να λατρεύεται έως και την Πτολεμαϊκή περίοδο.³⁹ Διάδοχος του Τούθμωσι Γ΄ ήταν ο γιός του, Αμενχοτέπ Β΄.

1.1.3. Αμενχοτέπ Γ΄

Ο Αμενχοτέπ Γ΄ ήταν γιός του Τούθμωσι Δ΄ και ανέλαβε την εξουσία από τον πατέρα του σε νεαρή ηλικία. Η βασιλεία του διήρκεσε περίπου 40 χρόνια (1390 – 1352 π.Χ.) και μπορεί να χαρακτηριστεί ειρηνική, καθώς δε διεξήγαγε εκστρατείες, εκτός από μία,⁴⁰ επειδή μάλλον δεν ήταν πλέον αναγκαίες. Αντίθετα, έδωσε έμφαση στην ανάπτυξη των διπλωματικών σχέσεων της Αιγύπτου με την Εγγύς Ανατολή μέσω της σύναψης γάμων, της ανταλλαγής δώρων και της ενίσχυσης των εμπορικών δεσμών.⁴¹ Οι παλαιότερες κατακτήσεις σε συνδυασμό με τις πολιτικές του Αμενχοτέπ Γ΄ έκαναν την Αίγυπτο μία πραγματική υπερδύναμη. Η τεράστια οικονομική άνθηση⁴² που γνώρισε η χώρα ευνόησε ιδιαίτερα την

³⁴ Η Oakes (2014, 180) σημειώνει πως αυτό το *damnatio memoriae* μπορεί να μην έγινε για εκδικητικούς λόγους.

³⁵ Για μία ανάλυση των εκστρατειών βλ. Grimal 1994, 213-6.

³⁶ Bard 2015, 229.

³⁷ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την οικοδομική δραστηριότητα του Τούθμωσι Γ΄ βλ. Bard 2015, 229-30· Grimal 1994, 216-7.

³⁸ Redford 2005, 60.

³⁹ Lipinska 2001, 403.

⁴⁰ Bard 2015, 230.

⁴¹ Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για τη διπλωματία της περιόδου προέρχονται κυρίως από τις επιστολές της Αμάρνα, οι οποίες περιέχουν την αλληλογραφία που αντάλλασσαν οι Αιγύπτιοι Φαραώ με τις υπόλοιπες δυνάμεις της Εγγύς Ανατολής. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Marshall Cavendish Corporation 2011, 37.

⁴² Για να κατανοήσει ο αναγνώστης τον πλούτο που διέθετε η Αίγυπτος αυτή την περίοδο, προτείνεται ο πίνακας που παραθέτει ο de Mierop (2021, 186), στον οποίο παρουσιάζεται το κόστος μίας μικρής προσθήκης στο ναό του Καρνακ.

αριστοκρατική ελίτ η οποία δεν παρέλειψε να επιδείξει τον πλούτο της με την κατασκευή πολυτελών μνημείων.⁴³

Παράλληλα, ο Αμενχοτέπ Γ΄ ξεκίνησε το δικό του οικοδομικό πρόγραμμα, το οποίο υπήρξε αρκετά πλούσιο. Ανήγειρε πολυάριθμα μεγαλοπρεπή οικοδομήματα τόσο στην Αίγυπτο όσο και στη Νουβία, ενώ έδωσε μεγάλη έμφαση στη μνημειακότητα. Προφανώς, είχε ως σκοπό να αποδείξει μέσω αυτών των μνημείων την υπεροχή της Αιγύπτου αλλά και τη δύναμη του ίδιου του Φαραώ.⁴⁴ Αρχικά, ίδρυσε μία ανακτορική πόλη νότια της Θήβας, τη Μαλκάτα. Μερικά από τα πιο αξιοσημείωτα οικοδομήματα του, είναι ένα ανακτορικό σύμπλεγμα στη Μαλκάτα,⁴⁵ ο μνημειακός νεκρικός ναός του δυτικά του Λούξορ και ένας ναός αφιερωμένος στη θεά Μουτ στο Καρνακ. Επίσης, ενδιαφέρθηκε και για τη μνημειακή γλυπτική όπως βλέπουμε από τους κολοσσούς του Μέμωνα.⁴⁶ Γενικά, η γλυπτική παρουσίασε εξέλιξη κατά τη βασιλεία του Αμενχοτέπ Γ΄ αφού επηρεάστηκε ιδιαίτερα από την Εγγύς Ανατολή.⁴⁷ Σε θρησκευτικό επίπεδο έδειξε προτίμηση στον Άμωνα αλλά και στον Ρα,⁴⁸ τον οποίον και συνέδεσε με τον ηλιακό δίσκο Ατούμ.⁴⁹

1.2. Η περίοδος της Αμάρνα – Ύστερη 18^η δυναστεία

Η περίοδος της Αμάρνα περιλαμβάνει τους τελευταίους Φαραώ της 18^{ης} δυναστείας (1353 – 1295 π.Χ.) και έχει ως πρωταγωνιστή τον Ακενατόν, ο οποίος είναι διάσημος λόγω των “αιρετικών” θρησκευτικών μεταρρυθμίσεων που πραγματοποίησε κατά τη βασιλεία του. Σε αυτήν την περίοδο εντάσσονται επίσης οι διάδοχοι του με χαρακτηριστικότερο τον Τουτανκαμών, ο οποίος είναι γνωστός για τον ασύλητο τάφο του στην Κοιλιάδα των Βασιλέων.⁵⁰

1.2.1. Ακενατόν

⁴³ De Mierop 2021, 182.

⁴⁴ Κάποια οικοδομήματα που ανήγειρε φαίνεται πως υποδεικνύουν μία αλλαγή στο πως λατρευόταν το πρόσωπο του. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. De Mierop 2021, 183-4.

⁴⁵ Βλ. 2.1.

⁴⁶ Για την οικοδομική δραστηριότητα του Αμενχοτέπ Γ΄ βλ. Cabrol 2000, 318-30· Bard 2015, 230-1.

⁴⁷ Grimal 1994, 224-5.

⁴⁸ Ο Ρα ήταν ο θεός του ήλιου και απεικονιζόταν με κεφάλι γερακιού ή κριαριού. Ανήκε στην κοσμογονία της Ηλιούπολης, ενώ το κέντρο λατρείας του βρισκόταν στην ομώνυμη πόλη. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Gahlin 2013, 43-4, 51 και 57· Guilhou και Peyré 2005, 394-5.

⁴⁹ Αυτή η προτίμηση διαφαίνεται και μέσα από τα βασιλικά ονόματα και τίτλους που υιοθέτησε. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Cabrol 2000, 178-80.

⁵⁰ Για μία αρκετά συνοπτική παρουσίαση των σημαντικότερων γεγονότων που συντελέστηκαν κατά την περίοδο της Αμάρνα βλ. de Mierop 2021, 176-7.

Τον Αμενχοτέπ Γ΄ διαδέχθηκε ο γιός του, ο γνωστός Ακενατόν, ο οποίος αρχικά ονομαζόταν Αμενχοτέπ Δ΄. Βασίλεψε για 17 χρόνια και κατά την παραμονή του στην εξουσία η Αίγυπτος γνώρισε μεγάλες αλλαγές κυρίως στους τομείς της θρησκείας, της τέχνης και της οικονομίας. Έμεινε γνωστός στην ιστορία για την απότομη μονοθεϊστική μεταρρύθμιση που επιχείρησε. Κατά τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του,⁵¹ φαίνεται πως ο Ακενατόν δεν προχώρησε σε ιδιαίτερες αλλαγές. Ωστόσο, παρουσίασε μία αποστασιοποίηση από τον θεό Άμωνα και αφιέρωσε έναν ναό στον Ατόν.⁵² Επίσης, άλλαξε τον παραδοσιακό τρόπο αναπαράστασης του τελευταίου, ο οποίος απεικονιζόταν πλέον ως ένας ηλιακός δίσκος με ακτίνες που απέληγαν σε παλάμες.⁵³ Γύρω στο 5^ο έτος της βασιλείας του, άλλαξε το όνομα του από Αμενχοτέπ σε Ακενατόν, αποκηρύσσοντας ουσιαστικά εντελώς τον Άμωνα, ο οποίος θεωρούταν και προστάτης του αφού το όνομα του θεού περιεχόταν στο δικό του (Άμεν-χοτεπ). Παράλληλα, ίδρυσε μία καινούργια πόλη στην Μέση Αίγυπτο, την Ακετατόν,⁵⁴ η οποία έγινε και πρωτεύουσα της Αιγύπτου, ίσως σε μία προσπάθεια αποστασιοποίησης του από τα ιερατεία της Θήβας και της Μέμφιδας. Στη συνέχεια, ο Ακενατόν άρχισε να αγνοεί τις λατρείες όλων των υπόλοιπων θεών και σταδιακά άρχισε να τις απαγορεύει και κυρίως αυτή του Άμωνα.⁵⁵

Για να καταστεί δυνατή η γρήγορη κατασκευή όλων των μνημείων και της καινούργιας του πόλης, εισήγαγε μία νέα τεχνική οικοδόμησης. Πλέον, άρχισαν να χρησιμοποιούνται μικροί ασβεστόλιθοι συγκεκριμένων διαστάσεων με βάρος στα 50 κιλά περίπου, κάτι που επέτρεψε την εύκολη μεταφορά και τη γρήγορη τοποθέτηση τους.⁵⁶ Ο Ακενατόν ανήγειρε μνημεία σε δύο τοποθεσίες. Αρχικά, διέταξε την κατασκευή κάποιων ιερών σχετιζόμενων με την λατρεία του Ατόν στο Καρνακ. Τα υπόλοιπα, συγκεντρώνονται στην καινούργια του πρωτεύουσα. Η Ακετατόν περιλάμβανε ένα αρκετά μεγάλο ανακτορικό σύμπλεγμα, διάφορα κτίρια και ναούς που εξυπηρετούσαν ως χώροι λατρείας του Ατόν, βασιλικούς και αριστοκρατικούς τάφους και φυσικά, κατοικίες.⁵⁷

⁵¹ Αυτή η περίοδος ονομάζεται πρωτο-Αμάρνα από κάποιους μελετητές (Laboury 2010, 137-8) ή Θηβαϊκή (de Mierop 2021, 191)

⁵² Για τον ηλιακό δίσκο Ατόν βλ. Gahlin 2013, 32· Guilhou και Peyré 2005, 360.

⁵³ De Mierop 2021, 191-2.

⁵⁴ Δηλαδή "Ορίζοντας του Ατόν".

⁵⁵ Μία τέτοια απόφαση δεν προκαλεί εντύπωση αν υποθέσουμε πως ο Ακενατόν ήθελε να μειώσει την εξουσία του ιερατείου του Άμωνα, καθώς αυτό ήταν ιδιαίτερα ισχυρό κατά το Νέο Βασίλειο.

⁵⁶ Για τους ασβεστόλιθους-ταλατατ βλ. Dieter 2003, 238· Laboury 2010, 144-50.

⁵⁷ Για μία περιγραφή των ιερών του Ατόν στο Καρνακ και της πόλης Ακετατόν βλ. Laboury 2010, 151-73 και 237-65 αντίστοιχα.

Επίσης, ιδιαίτερα αξιοσημείωτες είναι οι αλλαγές που εισήχθησαν στην τέχνη. Πρώτον, άλλαξε ο τρόπος αναπαράστασης των μορφών. Τα αγάλματα του ίδιου του Φαραώ δείχνουν έναν άνδρα με στενόμακρο πρόσωπο, μεγάλα χείλη, μαστούς και φαρδιούς γοφούς, μία αναπαράσταση η οποία διαφέρει πολύ από τα γλυπτά και ανάγλυφα άλλων Φαραώ. Τα ίδια σωματικά χαρακτηριστικά διέθεταν και τα άλλα γλυπτά της περιόδου. Αλλαγές σημειώθηκαν στα θέματα των απεικονίσεων. Πλέον, ήταν αρκετά συνηθισμένες οι απεικονίσεις της βασιλικής οικογένειας, δηλαδή του Ακενατόν, της συζύγου του Νεφερτίτι και των κορών τους σε τρυφερές στιγμές. Άλλος τομέας που γνώρισε αλλαγές εκείνη την περίοδο ήταν η γραφή, καθώς οι θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις προκάλεσαν αλλαγές στις ονομασίες των θεών.⁵⁸ Μετά τον θάνατο του ξεκίνησε η παρακμή της 18^{ης} Δυναστείας. Είναι αβέβαιο ποιος/-α συμβασίλευσε μαζί του κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του και τον διαδέχθηκε, αλλά όποιος/-α και να ήταν δεν κυβέρνησε για πολλά χρόνια,⁵⁹ ενώ στη συνέχεια, ανεβαίνει στο θρόνο ο διάσημος Τουτανκχαμών. Οι διάδοχοι του Ακενατόν άρχισαν σταδιακά την επιστροφή στην παράδοση.

1.3. Η περίοδος των Ραμσιδών - 19^η και 20^η δυναστεία

Η περίοδος των Ραμσιδών καλύπτει μία χρονική περίοδο που ξεπερνάει δύο αιώνες (1293 – 1069 π.Χ.) και συμπεριλαμβάνει την 19^η και την 20^η δυναστεία. Έχει λάβει το όνομα της από τον φαραώ Ραμσή Β΄, ο οποίος θεωρείται από πολλούς ως ο σημαντικότερος και ισχυρότερος ηγεμόνας που κυβέρνησε την Αίγυπτο. Ιδρυτής της 19^{ης} δυναστείας ήταν ο Ραμσής Α΄, ο οποίος δεν είχε κάποια συγγενική σχέση με τους ηγεμόνες της 18^{ης} δυναστείας, αλλά ήταν στρατιωτικός αξιωματούχος του τελευταίου της φαραώ, Χορεμχεμπ. Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, η Αίγυπτος κατάφερε να επιδείξει ξανά τη δύναμη της μετά την ταραχώδη περίοδο της Αμάρνα. Παράλληλα όμως, αποτέλεσε και το τέλος του Νέου Βασιλείου, αφού κυρίως κατά την 20^η δυναστεία, η αιγυπτιακή αυτοκρατορία άρχισε να παρακμάζει.⁶⁰

1.3.1. Σέτι Α΄

Ο Σέτι Α΄ υπήρξε γιός του ιδρυτή της 19^{ης} δυναστείας, Ραμσή Α΄, ενώ ανέβηκε στην εξουσία μετά την ιδιαίτερα σύντομη βασιλεία του πατέρα του. Παρέμεινε στην εξουσία για 11 χρόνια, αλλά η βασιλεία του χαρακτηρίζεται ως σημαντική.⁶¹ Είναι φανερό πως είχε από την

⁵⁸ De Mieroop 2021, 193.

⁵⁹ De Mieroop 2021, 196-7.

⁶⁰ Για μία συνοπτική παρουσίαση της περιόδου των Ραμσιδών βλ. De Mieroop 2021, 204 και 230-1· Ziegler και Buvat 2011, 69-71.

⁶¹ De Mieroop 2021, 205.

αρχή σκοπό να αποκαταστήσει τη δύναμη της Αιγύπτου, γι' αυτό και διεξήγαγε μία εκστρατεία στην Κανάαν το πρώτο έτος της βασιλείας του. Στη συνέχεια στράφηκε κατά των Αμοριτών⁶² και της πόλης Καντες, οι οποίοι βρίσκονταν υπό την επιρροή της Αυτοκρατορίας των Χετταίων. Η τρίτη του εκστρατεία είχε ως στόχο τους Λίβυους, οι οποίοι απειλούσαν εκ νέου την Αίγυπτο. Αφού τους κατατρόπωσε, στράφηκε ξανά προς την ανατολή, ενάντια στους Χετταίους και τους υποτελείς τους. Αυτή τη φορά όμως η εκστρατεία του δεν τελείωσε με μία στρατιωτική νίκη, αλλά με μία συνθήκη ειρήνης μεταξύ της Αιγύπτου και της αυτοκρατορίας των Χετταίων.⁶³ Αποτέλεσμα όλων αυτών των εκστρατειών ήταν να αντιμετωπίσει την αυξανόμενη επιρροή των Χετταίων αλλά και να υπενθυμίσει στους διάφορους λαούς της Εγγύς Ανατολής τον κυρίαρχο ρόλο της Αιγύπτου στην περιοχή.

Παράλληλα, ο Σέτι Α΄ προχώρησε στην κατασκευή πολλών μνημειακών οικοδομημάτων, όπως έναν τεράστιο ναό/νεκρικό ναό στην Άβυδο, αφιερωμένο σε διάφορους θεούς, που είχε παράλληλα το ρόλο κenoταφίου. Με την κατασκευή αυτού του ναού συνέδεσε τον εαυτό του με τον Ωρο και τον Όσιρι.⁶⁴ Επίσης, κατασκεύασε δύο σημαντικούς νεκρικούς ναούς, στην Άβυδο και ανατολικά της Κοιλιάδας των Βασιλέων,⁶⁵ ενώ ιδιαίτερης σημασίας είναι επίσης ο τάφος του στην Κοιλιάδα των Βασιλέων (KV17).⁶⁶ Τέλος, ξεκίνησε την κατασκευή μίας γιγαντιαίας υπόστυλης αίθουσας στο Καρνακ.⁶⁷ Ο Σέτι Α΄ φρόντισε ακόμα να διατηρήσει την οικονομία της Αιγύπτου ισχυρή καθώς μερίμνησε για την αποτελεσματικότερη εκμετάλλευση ορυχείων χρυσού και πολύτιμων λίθων.⁶⁸ Καταλήγοντας, παρατηρούμε πως ο Σέτι Α΄ αν και προερχόταν από μη αριστοκρατική οικογένεια, κατάφερε σε ένα σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα να εδραιώσει την εξουσία του και να αποδείξει τη δύναμη της καινούργιας δυναστείας. Τον διαδέχθηκε στο θρόνο ένας από τους γιούς του, ο Ραμσής Β΄, ο οποίος συμβασίλευσε μαζί με τον πατέρα του σε νεαρή ηλικία.

1.3.2. Ραμσής Β΄

Ο Ραμσής Β΄ υπήρξε ένας από τους ισχυρότερους και δυναμικότερους ηγεμόνες της Αιγύπτου και παρέμεινε στην εξουσία για περισσότερο από 60 χρόνια (1279 – 1213 π.Χ.).

⁶² Οι Αμορίτες ήταν ένας νομαδικός σημιτικός λαός που κατοικούσε στην Εγγύς Ανατολή κατά τη 2^η χιλιετία π.Χ.

⁶³ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις εκστρατείες του Σέτι Α΄ βλ. Grimal 1994, 247· Tyldesley 2000, 39-41.

⁶⁴ Oakes 2014, 149.

⁶⁵ Βλ. 2.3.2.

⁶⁶ Βλ. 2.4.2.

⁶⁷ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το οικοδομικό πρόγραμμα του Σέτι Α΄ βλ. Tyldesley 2000, 41-5.

⁶⁸ Grimal 1994, 247-8.

Όταν ανέβηκε στον θρόνο είχε ήδη εμπειρία τόσο στη διεξαγωγή πολέμων όσο και στη διακυβέρνηση ενός κράτους οπότε δε φαίνεται να δυσκολεύτηκε ιδιαίτερα με τα προβλήματα που αντιμετώπισε. Από τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του, ο Ραμσής Β΄ οδηγήθηκε σε σύγκρουση με τους εχθρούς της Αιγύπτου. Αρχικά, κλήθηκε να αντιμετωπίσει την εισβολή κάποιων πειρατών στο δέλτα του Νείλου,⁶⁹ όπου αφού του κατατρόπωσε τους ενσωμάτωσε στο στρατό του. Στη συνέχεια, έστρεψε το βλέμμα του προς την αυτοκρατορία των Χετταίων, η οποία είχε αρχίσει να απειλεί εκ νέου τα αιγυπτιακά συμφέροντα. Ο Φαραώ με το στρατό του κατευθύνθηκε προς τη σημερινή Συρία και έφτασε στα περίχωρα της πόλης Καντές, η οποία βρέθηκε ξανά στο επίκεντρο της διαμάχης.⁷⁰ Ακολούθησε η περίφημη μάχη του Καντές, όπου οι Χετταίοι κατάφεραν αρχικά να κατατροπώσουν ένα αιγυπτιακό τάγμα που κατευθυνόταν προς το αιγυπτιακό στρατόπεδο, στη συνέχεια όμως ο Ραμσής Β΄ φαίνεται πως κατάφερε να τους απωθήσει. Αργότερα, ο Φαραώ προχώρησε στην προσθήκη πολλών αναπαραστάσεων της μάχης στα μνημεία του, που τον παρουσιάζουν ως το λαμπρό κατακτητή των Χετταίων. Ωστόσο, η μάχη του Καντές είναι πιθανό να μην είχε νικητή.⁷¹ Τα επόμενα χρόνια, ο Ραμσής Β΄ διεξήγαγε περισσότερες εκστρατείες στη Συρία για να αντιμετωπίσει διάφορους λαούς και αναδυόμενα βασίλεια. Τέλος, η διαμάχη μεταξύ Αιγύπτου και Χετταίων τερματίστηκε το 21^ο έτος της βασιλείας του Ραμσή Β΄, όταν οι δύο αυτοκρατορίες σύνησαν ειρήνη.⁷²

Ο Ραμσής Β΄ υπήρξε επίσης ο μεγαλύτερος κατασκευαστής μνημείων στην ιστορία της χώρας, αφού ανήγειρε οικοδομήματα σε ολόκληρη την Αίγυπτο και την Νουβία. Για να καταστεί κάτι τέτοιο δυνατό, δεν έφτανε ο τεράστιος πλούτος της Αιγύπτου. Γι' αυτό το λόγο, ο Ραμσής Β΄ προχώρησε στην οικειοποίηση μνημείων προηγούμενων Φαραώ αλλά και στην επαναχρησιμοποίηση των λίθων-ταλατα⁷³ των κτιρίων του Ακενατόν.⁷⁴ Αφού ολοκλήρωσε τα μνημεία που άφησε ο πατέρας του ημιτελή και επισκεύασε κάποια παλαιότερα, προχώρησε στην κατασκευή των δικών του με κάποια από τα σημαντικότερα να είναι ο μνημειακός ναός στο Abu Simbel της Νουβίας και ο νεκρικός ναός του δυτικά της Θήβας, το Ραμσειό.⁷⁵ Ακόμα,

⁶⁹ Η εισβολή πειρατών στην Αίγυπτο δεν πρέπει να θεωρηθεί ως δείγμα αδυναμίας της χώρας. Αντίθετα, αυτό που προσέλκυσε τους επιδρομείς ήταν οι ιδιαίτερα επιτυχημένοι εμπορικοί δρόμοι της ανατολικής Μεσογείου. Βλ. Tyldesley 2000, 53.

⁷⁰ Η πόλη-κράτος Καντές αποτέλεσε αντικείμενο πόθου για τις δύο αυτοκρατορίες λόγω της στρατηγικής της θέσης.

⁷¹ Για μία ανάλυση της μάχης του Καντές βλ. Tyldesley 2000, 67-74.

⁷² Για τις εκστρατείες του Ραμσή Β΄ και την ειρήνη με τους Χετταίους βλ. Grimal 1994, 250-8.

⁷³ Βλ. υπ. 56.

⁷⁴ de Mierop 2021, 206.

⁷⁵ Για το πλήρες οικοδομικό πρόγραμμα του Ραμσή Β΄ βλ. Grimal 1994, 259-65.

αξιόλογη είναι η καινούργια πόλη που ίδρυσε στο ανατολικό δέλτα του Νείλου, η Πι-Ραμσή.⁷⁶ Αυτή η πόλη μετατράπηκε παράλληλα και σε πρωτεύουσα της Αιγύπτου.⁷⁷

Εκτός από την εξαγωγή πολέμων και την κατασκευή μνημείων, ο Ραμσής Β΄, φρόντισε και για την ενίσχυση των συνόρων της Αιγύπτου μέσω της κατασκευής μίας σειράς φρουρίων στο δυτικό δέλτα. Στη Νουβία, δημιούργησε πηγάδια για να αυξήσει την εκμετάλλευση των ορυχείων χρυσού και ενίσχυσε τις πόλεις-γραφειοκρατικά κέντρα που είχε ιδρύσει ο πατέρας του.⁷⁸ Τον Ραμσή Β΄ διαδέχθηκε στο θρόνο ένας γιός του (από τους πολλούς), ο Μερνεπτά. Μετά το θάνατο του τελευταίου άρχισε η παρακμή της 19^{ης} δυναστείας, καθώς υπήρξαν διαμάχες για την εξουσία μεταξύ των απογόνων του.

1.3.3. Ραμσής Γ΄

Ο Ραμσής Γ΄ ήταν ο τελευταίος σημαντικός φαραώ του Νέου Βασιλείου και έμεινε στην εξουσία το χρονικό διάστημα 1187–1156 π.Χ. Υπήρξε γιός του φαραώ Σετνακχτ, του ιδρυτή της 20^{ης} δυναστείας, ο οποίος πρέπει να άρπαξε την εξουσία με τη βία από τους τελευταίους φαραώ της 19^{ης} δυναστείας. Η 20^η δυναστεία αντιμετώπισε από την αρχή αρκετά προβλήματα, όπως επιδρομές και εισβολές διαφόρων λαών. Από πολύ νωρίς, ο Ραμσής Γ΄ αντιμετώπισε τους Λίβυους στο δυτικό δέλτα του Νείλου και αφού κατάφερε να τους νικήσει, ενσωμάτωσε κάποιους από αυτούς στο στρατό του ως μισθοφόρους.⁷⁹ Μετά από αυτή την αναχαίτιση, ένας άλλος εχθρός έκανε την εμφάνισή του στα ανατολικά και στο δέλτα, οι λαοί της θάλασσας.⁸⁰ Αργότερα, κατά το 11^ο έτος της βασιλείας του Ραμσή Γ΄, οι Λίβυοι επέστρεψαν, με τον ηγεμόνα να τους κατατροπώνει για άλλη μία φορά.

Ο Ραμσής Γ΄ είχε κατασκευάσει έναν αξιόλογο αριθμό μνημείων με τα πιο αξιόλογα να είναι ο νεκρικός ναός του στο Μεντινιτ Χαμπου και ένας ναός αφιερωμένος στο θεό Κχόνσου στο Καρνακ.⁸¹ Σε επίπεδο οικονομίας, έστειλε εμπορικές αποστολές στο Πούντ και εκμεταλλεύτηκε τα ορυχεία χαλκού στην κοιλάδα Τίμνα (σημερινό νότιο Ισραήλ). Ωστόσο, προέκυψαν και πολλά προβλήματα οικονομικής φύσεως, όπως οι εκτεταμένες καταστροφές

⁷⁶ Δηλαδή "Οίκος του Ραμσή".

⁷⁷ Ο Grimal (1994, 261) αναφέρει πως ένας από τους λόγους που η Πι-Ραμσή έγινε πρωτεύουσα, ήταν η εγγύτητα της στις ανατολικές περιοχές της αυτοκρατορίας.

⁷⁸ De Mieroop 2021, 213.

⁷⁹ Αυτή η τακτική χρησιμοποιήθηκε συχνά, καθώς με αυτό τον τρόπο οι πρόην αντίπαλοι της Αιγύπτου πλέον πολεμούσαν για αυτήν με αποτέλεσμα να απαλλάσσεται ουσιαστικά η χώρα από μία απειλή.

⁸⁰ Οι λαοί της θάλασσας, ήταν μία ομάδα λαών από τη Μεσόγειο που πραγματοποιούσαν επιδρομές στην Αίγυπτο και την Εγγύς Ανατολή και εμφανίστηκαν για πρώτη φορά κατά τη βασιλεία του Ακενατόν. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Leahy 2001, 257-60· Yurco 2005, 876-9.

⁸¹ Ο Ραμσής Γ΄ οικοδόμησε επίσης και σε πολλές άλλες πόλεις και περιοχές. Βλ. Grimal 1994, 275.

που προκάλεσαν οι προαναφερθείσες εισβολές και η μείωση της αγροτικής παραγωγής.⁸² Επίσης, πλήγηκε σημαντικά το εμπόριο λόγω της γενικότερης παρακμής που γνώρισε η ανατολική Μεσόγειος εκείνη την περίοδο. Άλλο πρόβλημα, ήταν οι διαδηλώσεις των τεχνιτών του χωριού Deir el Madina οι οποίοι δεν είχαν πληρωθεί για τις υπηρεσίες τους για δύο μήνες.⁸³

Εκτός από τις οικονομικές δυσχέρειες, υπήρχαν και πολιτικές. Μία από τις συζύγους του Ραμσή Γ', η Τίυ, οργάνωσε μία απόπειρα δολοφονίας του φαραώ για να εξασφαλίσει το βασιλικό θρόνο για τον γιό της. Η Τίυ είχε επιπλέον την υποστήριξη κάποιων γυναικών του βασιλικού χαρεμιού και μερικών αξιωματούχων. Η απόπειρα απέτυχε και όλοι οι συνωμότες εκτελέστηκαν. Ακόμα, κατά τη βασιλεία του Ραμσή Γ', αυξήθηκε σημαντικά η δύναμη των ιερατείων και ιδιαίτερα αυτού του Άμωνα. Μάλιστα, αυτό επιτράπηκε από τον ίδιο τον φαραώ, αφού δώρισε στο ναό του Άμωνα στη Θήβα μία τεράστια έκταση καλλιεργήσιμης γης, και δεκάδες χιλιάδες ανθρώπους.⁸⁴ Οι διάδοχοι του Ραμσή Γ' είχαν όλοι το όνομα "Ραμσή" και οι βασιλείες τους ήταν αρκετά βραχύβιες, κάτι που σε συνδυασμό με την αποδυνάμωση του βασιλικού αξιώματος, είχε ως αποτέλεσμα να παρακμάσει περισσότερο η Αίγυπτος. Η 20^η δυναστεία και το Νέο Βασίλειο έληξαν κάπως άδοξα, με τον Ραμσή Θ' να μην κατέχει αξιόλογη εξουσία, ιδιαίτερα κατά το τέλος της βασιλείας του. Το Νέο Βασίλειο ακολούθησε η Τρίτη Ενδιάμεση Περίοδος, μία περίοδος ταραχών και παρακμής για την Αίγυπτο, η οποία διασπάται ξανά σε δύο μέρη.

⁸² Redford 2005, 61.

⁸³ Στο Deir el Madina κατοικούσαν οι τεχνίτες που κατασκεύαζαν τους βασιλικούς τάφους. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. De Mieroop 2021, 236-7.

⁸⁴ de Mieroop 2021, 238-9.

Κεφάλαιο 2: Περιγραφές μνημείων

2.1. Ανακτορικά συμπλέγματα

Στην Αίγυπτο, τα ανάκτορα υπήρξαν μία από τις σημαντικότερες κατηγορίες κτιρίων, καθώς αποτελούσαν την επίσημη κατοικία του φαραώ, του σημαντικότερου ατόμου του αιγυπτιακού κράτους. Για αυτό το λόγο, τα ανάκτορα συνδέθηκαν εξαρχής με την αιγυπτιακή κοσμολογία και θρησκεία.⁸⁵ Η κοσμολογική σύνδεση φαίνεται από το γεγονός πως τα παλάτια αποτελούσαν, συμβολικά τουλάχιστον, μία μικρογραφία του κόσμου. Επομένως, ήταν ένας χώρος όπου η βασιλική εξουσία και οι αποφάσεις του φαραώ νομιμοποιούνταν αφού αποτελούσαν μέρος των φυσικών διεργασιών του κόσμου.⁸⁶ Η άμεση σχέση μεταξύ ανακτόρου και ηγεμόνα φαίνεται επίσης από την αρχική ονομασία του κτιρίου, pr-A (περ-αα, δηλαδή παλάτι ή μεγάλος οίκος), από την οποία σχηματίστηκε ο τίτλος "Φαραώ". Ακόμα, οι ονομασίες των πρώτων ηγεμόνων της Αιγύπτου ενσωματώνονταν μέσα σε ένα έμβλημα, το σέρεκχ, το οποίο αναπαριστά την πρόσοψη των ανακτόρων.

Ανάκτορα κατασκευάζονταν ήδη από την πρωτοδυναστική περίοδο (3150 – 2700 π.Χ.), αλλά δε σώζονται. Ωστόσο, μπορούμε να πάρουμε μία ιδέα για την εξωτερική τους εμφάνιση από απεικονίσεις και από την διακόσμηση των τάφων μασταμπά, οι εξωτερικοί τοίχοι των οποίων αντέγραφαν τις προσόψεις των ανακτόρων.⁸⁷ Κατά το Παλαιό Βασίλειο, με την εμφάνιση των πυραμίδων, παρατηρούμε πως οι ηγεμόνες άρχισαν να οικοδομούν ανάκτορα στις περιοχές όπου κατασκευάζονταν τα πυραμιδικά συμπλέγματα τους για να επιβλέπουν τις εργασίες. Αργότερα, κατά τη διάρκεια του Μέσου Βασιλείου, ξεκίνησε ο διαχωρισμός των λειτουργιών του παλατιού και άρχισαν να κατασκευάζονται ανάκτορα που είχαν ένα συγκεκριμένο "ρόλο". Οι φιλόδοξοι ηγεμόνες του Νέου Βασιλείου, ανήγειραν αρκετά ανάκτορα για να καλύψουν τις ανάγκες τους, ενώ παράλληλα έκαναν την εμφάνιση τους τα τελετουργικά παλάτια.⁸⁸ Εκείνη την περίοδο, οι κύριες θέσεις όπου κατασκευάστηκαν ανάκτορα ήταν η ευρύτερη περιοχή της Θήβας, η Αμάρνα όπου ίδρυσε ο Ακενατόν την πρωτεύουσα του και η έδρα των Ραμσιδών, η Πι-Ραμσή, στο ανατολικό Δέλτα του Νείλου.

⁸⁵ Stadelmann 2001, 13

⁸⁶ O'Connor 1989, 76.

⁸⁷ Dieter 2003, 169 και 170-1.

⁸⁸ Για την εξέλιξη των ανακτόρων μέσα στις περιόδους της αιγυπτιακής ιστορίας βλ. Dieter 2003, 170-1· Stadelmann 2001, 13-7.

Οι ηγεμόνες της Αιγύπτου δεν διέθεταν ένα ανάκτορο, αλλά αρκετά, καθώς υπήρχαν διαφορετικοί τύποι για την εξυπηρέτηση διαφορετικών αναγκών.⁸⁹ Αυτό βέβαια δε σημαίνει πως ο κάθε φαραώ δε διέθετε ένα κεντρικό ανάκτορο, το οποίο λειτουργούσε ως βάση του/της. Τα αιγυπτιακά ανάκτορα χωρίζονται σε τρεις κύριες κατηγορίες, ανάλογα με τη λειτουργία τους. Πιο συγκεκριμένα, υπήρχαν τα ανάκτορα όπου διέμενε ο φαραώ μαζί με την οικογένεια του,⁹⁰ τα διοικητικά ανάκτορα, όπου έδρευε η γραφειοκρατία και τέλος, τα τελετουργικά. Τα τελετουργικά ανάκτορα είχαν παρόμοιες αναλογίες με τους ναούς,⁹¹ ήταν μικρότερα από τις άλλες κατηγορίες ανακτόρων και λειτουργούσαν ως χώροι όπου ο φαραώ τελούσε διάφορες τελετουργίες, ενώ συνδέονταν συχνά με άλλα θρησκευτικά κτίρια. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τελετουργικού ανακτόρου, αποτελεί το παλάτι που ανήγειρε ο Ραμσής Γ΄ κοντά στο νεκρικό του ναό στο Μεντινετ Χαμπου, το οποίο μάλλον προοριζόταν για χρήση από το φαραώ μετά θάνατον.⁹² Οι δύο τελευταίοι τύποι ανακτόρων δεν προοριζόταν για μακρά κατοίκηση, αλλά διέθεταν ορισμένους χώρους κατοίκησης για τις σύντομες "επισκέψεις" του φαραώ. Επίσης, είναι αξιοσημείωτο πως τα ανάκτορα διέφεραν σε μέγεθος, ανάλογα με τις ανάγκες που καλούνταν να καλύψουν.

Τα αιγυπτιακά ανάκτορα κατασκευάζονταν κυρίως από πλίνθους, ενώ διέθεταν κάποιες λίθινες προσθήκες. Ο λόγος που επιλέχτηκε αυτό το υλικό κατασκευής ήταν μάλλον η ανάγκη γρήγορης κατασκευής πολλών οικοδομημάτων. Πιθανολογείται πως τα περιέβαλλε ένα μεγάλο τείχος από πλίνθους, το οποίο διέθετε αρκετούς πύργους και πύλες.⁹³ Παρόλο που τα ανακτορικά συμπλέγματα διέθεταν μοναδικά στοιχεία ανάλογα με τη λειτουργία τους, είχαν κάποια κοινά χαρακτηριστικά. Αποτελούνταν από το κεντρικό παλάτι, το οποίο περιείχε την αίθουσα του θρόνου και αίθουσες κατοίκησης. Χαρακτηριστικό αυτών των συμπλεγμάτων ήταν επίσης οι περίστυλες αυλές και αίθουσες. Γύρω από το παλάτι και τις αυλές, υπήρχαν κτίρια που εξυπηρετούσαν συγκεκριμένους σκοπούς, όπως εργαστήρια, γραφεία, βεστιάρια και θησαυροφυλάκια.⁹⁴ Ένα άλλο σημαντικό οικοδόμημα ήταν το βασιλικό χαρέμι, το οποίο δεν πρέπει να είχε ως ρόλο την κάλυψη των σεξουαλικών επιθυμιών του φαραώ, αλλά στέγαζε χώρους για τις γυναίκες και τα παιδιά της βασιλικής αυλής όπως βρεφοκομεία, σχολεία και

⁸⁹ Ο Snape (2014, 45-6) αναφέρει πως ένας από τους λόγους που ο κάθε φαραώ διέθετε αρκετά ανάκτορα, είναι η μεγάλη κινητικότητα των ηγεμόνων.

⁹⁰ Από αυτή την κατηγορία ανακτόρων, μόνο ένα σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση, το ανακτορικό σύμπλεγμα στη Μαλκάτα. Βλ. O'Connor 1989, 76.

⁹¹ O'Connor 1989, 76.

⁹² Stadelmann 2001, 16-7

⁹³ Dieter 2003, 169

⁹⁴ Der Manuelian 2014, 48.

εργαστήρια.⁹⁵ Τέλος, πρέπει να σημειωθεί πως τα ανάκτορα διακοσμούνταν με σκηνές σχετιζόμενες με τον ίδιο το φαραώ και με τον κοσμολογικό χαρακτήρα του κτιρίου.⁹⁶

2.1.1. Το ανακτορικό σύμπλεγμα της Μαλκάτα

Το ανακτορικό σύμπλεγμα της Μαλκάτα (εικ. 1) βρίσκεται στην περιοχή Μεντινετ Χαμπου, στη δυτική όχθη του Νείλου, νότια της Θήβας. Αποτελεί μέρος της πόλης Μαλκάτα που ίδρυσε ο φαραώ Αμενχοτέπ Γ΄ για να γιορτάσει το πρώτο του Χεμπ-Σεντ,⁹⁷ ωστόσο δεν είχε (μόνο) τελετουργικό χαρακτήρα καθώς αποτέλεσε επίσης κατοικία του φαραώ. Θεωρείται ως ένα από τα καλύτερα διατηρημένα ανάκτορα της αρχαίας Αιγύπτου. Το ανακτορικό σύμπλεγμα ήταν κατασκευασμένο από πλίνθους, ενώ χρησιμοποιήθηκε ξύλο για τους κίονες και τα δοκάρια και λίγα λίθινα στοιχεία.⁹⁸ Η Μαλκάτα διαθέτει τέσσερα παλάτια, το βόρειο, το βασιλικό, το μεσαίο και το νότιο, με τα τρία τελευταία να είναι συνδεδεμένα, και διάφορα άλλα βοηθητικά οικοδομήματα. Μετά το θάνατο του Αμενχοτέπ Γ΄, τα ανάκτορα επαναχρησιμοποιήθηκαν από τον Τουτανκαμών, ενώ εγκαταλείφθηκαν οριστικά κατά τη βασιλεία του Χορεμχέμπ, του τελευταίου φαραώ της 18^{ης} δυναστείας. Όσον αφορά την εξέλιξη των αρχαιολογικών ερευνών, η Μαλκάτα ξεκίνησε να ανασκάπτεται από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, αλλά σοβαρότερες έρευνες διεξήχθησαν τον 20^ο και τον 21^ο αιώνα.

Το βασιλικό και το νότιο παλάτι

Το βασιλικό παλάτι (εικ. 2) αποτέλεσε την κατοικία του φαραώ στη Μαλκάτα και πρόκειται για ένα σχεδόν ορθογώνιο κτίριο που καλύπτει μία έκταση 50 επί 125 μ. Βρίσκεται στο νοτιοδυτικό άκρο ενός χώρου διαστάσεων 155 επί 103 μ., ο οποίος περικλείεται από έναν πλίνθινο τοίχο πάχους 1μ. Το οικοδόμημα διαθέτει ως κέντρο του μία υπόστυλη αίθουσα (Η), γύρω από την οποία αναπτύσσονται διάφορα δωμάτια, υπόστυλες αίθουσες και αυλές. Η είσοδος στο παλάτι γίνεται στη βόρεια άκρη του κτιρίου, μέσω ενός επιμήκους διαδρόμου (Α), με κατεύθυνση από τα βορειοανατολικά προς τα νοτιοδυτικά, ο οποίος καταλήγει σε μία αυλή. Στο νοτιοανατολικό άκρο της αυλής σώζεται μια εξέδρα θρόνου, που ενδέχεται να

⁹⁵ Για τα βασιλικά χαρέμια της Αιγύπτου βλ. Snape 2014, 48

⁹⁶ Badawy 1968, 161

⁹⁷ Το Χεμπ-Σεντ, ή αλλιώς βασιλικό ιωβηλαίο, ήταν μία εκδήλωση όπου εορτάζονταν με την ολοκλήρωση των 30 χρόνων της παραμονής του φαραώ στο θρόνο. Κατά τη διάρκειά του, ο φαραώ καλούνταν να ολοκληρώσει ορισμένα αγωνίσματα-τελετουργίες για να αποδείξει τη δύναμη του. Για περισσότερα βλ. Emery 2014, 72-104· Gahlin 2013, 98-99.

⁹⁸ Stevenson 1981, 284

περιβαλλόταν από δέντρα.⁹⁹ Πίσω από το θρόνο, βρίσκεται ένας ορθογώνιος χώρος, ο οποίος χωρίζεται σε δύο αίθουσες (C και προθάλαμος του C).

Νότια του θρόνου της αυλής, υπάρχει ένας διάδρομος που συνδέεται με αρκετούς χώρους. Στα ανατολικά του, οδηγεί σε μία σειρά αιθουσών (D και E), ενώ στα δυτικά, σε μία ορθογώνια αίθουσα, που περιείχε επίσης θρόνο (F). Στα νότια, καταλήγει σε έναν προθάλαμο, ο οποίος με τη σειρά του οδηγείται σε μία υπόστυλη αίθουσα (G). Δυτικά της αίθουσας G, υπάρχει ένα κλιμακοστάσιο, ενώ μέσω της νότιας πλευράς της εισερχόμαστε στο κεντρικό κομμάτι του παλατιού και στην κεντρική υπόστυλη αίθουσα (H). Η κεντρική αίθουσα (H) είναι ορθογώνια και επιμήκης, έχει μήκος 30 μ. και διέθετε δύο σειρές με 8 ξύλινους κίονες η καθεμία.¹⁰⁰ Στη νότια της πλευρά, οδηγούσε στην αίθουσα του θρόνου, πίσω από την οποία υπήρχαν δύο αίθουσες (J και O). Η αίθουσα J χωρίζεται σε δύο μέρη και εικάζεται πως στέγαζε την κρεβατοκάμαρα και το λουτρό του φαραώ. Ανατολικά και δυτικά της κεντρικής αίθουσας (H) υπάρχουν 8, σχεδόν πανομοιότυπα, διαμερίσματα (K^{1-8} - N^{1-8} και P^{1-8}). Τα διαμερίσματα αποτελούνται από έναν ορθογώνιο προθάλαμο, ο οποίος οδηγούσε σε μία κεντρική τετράγωνη αίθουσα. Πίσω και γύρω από την τελευταία, αναπτύσσονται τρία άλλα δωμάτια.¹⁰¹ Εδώ πρέπει να σημειωθεί, πως τα δύο βορειότερα διαμερίσματα (K^1-N^1 και K^5-N^5) διαθέτουν ένα επιπλέον δωμάτιο.¹⁰² Νότια από την αίθουσα του θρόνου και το βασιλικό διαμέρισμα, υπάρχουν κάποιοι επιπλέον μεγάλοι χώροι (R^{1-4}) και μία αυλή.¹⁰³

Το βασιλικό παλάτι διέθετε πλούσια διακόσμηση σε όλα τα δωμάτια, γεγονός που αντανακλά τον πλούτο της Αιγύπτου κατά τη βασιλεία του Αμενχοτέπ Γ'. Εκτός από το ξύλο που χρησιμοποιήθηκε για τους περίτεχνους κίονες της κεντρικής υπόστυλης αίθουσας και για κάποια άλλα σημεία του κτιρίου, οι τοίχοι διακοσμήθηκαν με φαγεντιανή και χρυσές ροζέτες.¹⁰⁴ Επίσης, οι τοίχοι έφεραν πλούσιο ζωγραφικό διάκοσμο. Το βασιλικό υπνοδωμάτιο διέθετε σκηνές με γυπαετούς, η κεντρική αίθουσα (H) σκηνές τοπίων με παπύρους, ενώ οι τοίχοι των διαμερισμάτων γύρω από την τελευταία, απεικόνιζαν πτηνά. Τέλος, δεν απουσίαζαν οι σκηνές αιχμαλώτων πολέμου, κυρίως στους διαδρόμους.¹⁰⁵

⁹⁹ Lacovara 2013, 276.

¹⁰⁰ Dieter 2003, 136. Η Bard (2015, 238) προσθέτει πως τα κιονόκρανα είχαν σχήμα ανθών λοτού.

¹⁰¹ Για τα διαμερίσματα βλ. Emery 2014, 175-6.

¹⁰² Μερικοί θεωρούν πως ο ρόλος αυτών των διαμερισμάτων ήταν η στέγαση του βασιλικού χαρεμιού. Ο Dieter (2003, 136) διαφωνεί.

¹⁰³ Ο Lacovara (2013, 275-7 και 279) αναλύει τη διάταξη των χώρων του βασιλικού παλατιού και συγκεντρώνει τις υποθέσεις για τις διάφορες λειτουργίες τους.

¹⁰⁴ Dieter 2003, 136.

¹⁰⁵ Bard 2015 238-9· Emery 2014, 179· Lacovara 2013, 277.

Το νότιο παλάτι θεωρείται επέκταση του βασιλικού παλατιού¹⁰⁶ και βρίσκεται σε μικρή απόσταση, ανατολικά-νοτιοανατολικά του. Το παλάτι πρέπει να ανήκε στη βασίλισσα Τίυ, τη σύζυγο του Αμενχοτέπ Γ', καθώς το όνομα της έχει βρεθεί αποτυπωμένο στις πλίνθους του κτιρίου. Γενικά, αυτό το παλάτι δε σώζεται σε καλή κατάσταση, αλλά σώζονται μέρη μίας υπόστυλης αίθουσας θρόνου και κάποιοι βοηθητικοί χώροι. Η οροφή ήταν διακοσμημένη με μοτίβα σπιράλ και ροζετών, τα οποία φαίνεται πως είχαν μικρή διαφοροποίηση από δωμάτιο σε δωμάτιο.¹⁰⁷

Το βόρειο παλάτι

Το βόρειο παλάτι (εικ. 3) βρίσκεται βόρεια του βασιλικού παλατιού και είναι ένα επίμηκες κτίριο, που καλύπτει μία έκταση περίπου 233 επί 59 μ.¹⁰⁸ Μπορεί να χωριστεί σε τρία τμήματα, το βόρειο, το νότιο και το ανατολικό. Το βόρειο τμήμα, αποτελεί το κεντρικό χώρο του παλατιού, και χωρίζεται από το νότιο μέσω μίας οδού που ακολουθεί παράλληλα τα τείχη του κεντρικού παλατιού. Στα ανατολικά της, η οδός καταλήγει σε έναν χώρο, ο οποίος με τη σειρά του χωρίζει το ανατολικό τμήμα του παλατιού από τα άλλα δύο. Το βόρειο παλάτι πρέπει να στέγαζε ολόκληρο το βασιλικό χαρέμι ή μέρος του. Το μόνο σίγουρο είναι πως αποτέλεσε τόπος κατοικίας όπως επισημαίνει και η Koltsida¹⁰⁹

Το κεντρικό παλάτι, διαθέτει στο κέντρο του μία μεγάλη αυλή, η οποία χωρίζει το κτίριο σε δύο πτέρυγες, τη δυτική και την ανατολική. Οι δύο πτέρυγες διαθέτουν ίσο αριθμό δωματίων (35, συνολικά 70). Η είσοδος βρίσκεται στο ανατολικό άκρο ενός επιμήκους διαδρόμου που ξεκινάει από τη δυτική άκρη του κτιρίου και ακολουθεί παράλληλα το εσωτερικό τείχος του. Η πύλη οδηγεί σε ένα επίμηκες δωμάτιο (1¹¹⁰) που έχει κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά και καταλήγει σε ένα μικρότερο προθάλαμο (2), ο οποίος αποτελεί την είσοδο προς τη δυτική πτέρυγα του παλατιού. Μετά τον προθάλαμο, υπήρχε ένα επίμηκες δωμάτιο με κατεύθυνση από τα βόρεια προς τα νότια (3), με το νοτιοδυτικό άκρο του να ανοίγει σε μία σειρά μικρών χώρων-δωματίων (6-10) και το βορειοδυτικό σε μία ορθογώνια αίθουσα (4). Η αίθουσα 4 οδηγείται στα δυτικά, σε μία μεγαλύτερη υπόστυλη αίθουσα (5) με δύο σειρές των τεσσάρων κίωνων, η οποία διέθετε θρόνο και μάλλον λειτουργούσε ως χώρος υποδοχής.¹¹¹ Από τη βορειοδυτική άκρη της αίθουσας υποδοχής, εισερχόμαστε σε δύο στενά

¹⁰⁶ Emery 2014, 257.

¹⁰⁷ Για το νότιο παλάτι βλ. Emery 2014, 257-60.

¹⁰⁸ Koltsida 2011, 199.

¹⁰⁹ Koltsida 2011, 214.

¹¹⁰ Η αρίθμηση ακολουθεί το σχέδιο της Koltsida (2011, 201 pl. 2)

¹¹¹ Koltsida 2011, 201.

δωμάτια (15-16) και από τη νότια της πλευρά, σε μία άλλη, λίγο μεγαλύτερη, υπόστυλη αίθουσα (11). Δυτικά της τελευταίας, οδηγούμαστε σε έναν μεγάλο ορθογώνιο χώρο, ο οποίος χωρίζεται από έναν παχύ τοίχο, σε δύο δωμάτια (12-13). Το δωμάτιο 12 διέθετε έναν θρόνο με εξέδρα, ενώ το 13 πρέπει να λειτουργούσε ως λουτρό.¹¹² Δυτικά αυτών των αιθουσών, υπήρχε μία σειρά βοηθητικών χώρων (14 και 17-20)¹¹³ και μέσω της αίθουσας 14 οδηγούμαστε σε δύο συνδεδεμένες υπόστυλες αίθουσες (21-22). Στους τοίχους της αίθουσας 22, είχαν κατασκευαστεί βάθρα και στις τέσσερις γωνίες, θρανία. Δυτικά των αιθουσών 21 και 22, υπήρχε μία σειρά δωματίων διαφορετικών σχημάτων και μεγέθους (24-31).¹¹⁴

Ο επιμήκης προθάλαμος (1) πρέπει να διέθετε μία είσοδο που οδηγούσε στην κεντρική αυλή του κτιρίου (A-C).¹¹⁵ Μέσω της αυλής και πιο συγκεκριμένα της ανατολικής πλευράς του χώρου B, οδηγούμαστε στην ανατολική πτέρυγα του οικοδομήματος. Η πρώτη αίθουσα της πτέρυγας (36) είναι μία περίστυλη αίθουσα, που αποτελεί παράλληλα και τη μεγαλύτερη αίθουσα το βόρειου παλατιού. Διέθετε 16 κίονες, μάλλον κατασκευασμένους από ξύλο.¹¹⁶ Ανατολικά της, υπάρχει ένας διάδρομος με κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά (37), που καταλήγει σε έναν προθάλαμο (38). Νότια του τελευταίου, υπάρχουν τρεις αίθουσες (39-41), σχεδόν όμοιες σε μέγεθος και ακολουθία με τις αίθουσες 18-20 που βρίσκουμε νοτιοδυτικά της αίθουσας του θρόνου στη δυτική πτέρυγα. Ο προθάλαμος 38, ανοίγει στα νοτιοδυτικά του σε μία σχεδόν τετράγωνη υπόστυλη αίθουσα (42), η οποία είναι πιθανό να λειτουργούσε ως λουτρό.¹¹⁷ Στα ανατολικά του, οδηγούμαστε σε μία αρκετά μεγάλη υπόστυλη αίθουσα (43), που διέθετε δύο σειρές των τεσσάρων κίωνων. Νότια της τελευταίας, υπήρχε μία αίθουσα με τέσσερις κίονες και μία τετράγωνη πλάκα από αμμόλιθο στο κέντρο της.¹¹⁸ Ανατολικά των δύο τελευταίων υπόστυλων αιθουσών, υπάρχει μία σειρά δωματίων (68-70_{a-b}) που μοιάζει αρκετά με τις αίθουσες 17-20 και 38-41. Δυτικά της υπόστυλης αίθουσας 43, υπήρχε ένας μεγάλος αριθμός δωματίων κυρίως μικρού και μεσαίου μεγέθους (45-59 και 61-67). Ενδεχομένως κάποια από αυτά να λειτουργούσαν ως αποθηκευτικοί χώροι. Βόρεια της αίθουσας 43, υπήρχε μία ορθογώνια υπόστυλη αίθουσα (60).¹¹⁹

¹¹² Emery 2014, 267-8

¹¹³ Η αίθουσα 19 αποτελούσε κρεβατοκάμαρα.

¹¹⁴ Η πρόσβαση σε αυτά γινόταν μάλλον μέσω των δωματίων/διαδρόμων 15-16 και 23. Koltsida 2011, 205.

¹¹⁵ Η κεντρική αυλή διέθετε δύο τοίχους, πιθανώς σε μία προσπάθεια δημιουργίας ξεχωριστών χώρων. Emery 2014, 270.

¹¹⁶ Koltsida 2011, 211.

¹¹⁷ Koltsida 2011, 212.

¹¹⁸ Αυτή η πλάκα μπορούσε να εξυπηρετεί διάφορους σκοπούς. Βλ. Koltsida 2011, 213.

¹¹⁹ Για μία αρκετά αναλυτική περιγραφή των χώρων και των πιθανών λειτουργιών του βόρειου τμήματος του βόρειου παλατιού βλ. Koltsida 2011, 199-215.

Το νότιο τμήμα του βόρειου παλατιού, έχει το ίδιο μήκος με το βόρειο τμήμα και αποτελείται κυρίως από διαμερίσματα-κατοικίες, τα οποία μάλλον στέγαζαν υπηρετικό προσωπικό.¹²⁰ Από το ανατολικό τμήμα, το οποίο δεν έχει ανασκαφτεί πλήρως, σώζονται μόνο κάποια δωμάτια και υπόστυλες αίθουσες, οπότε δεν μπορούμε να υποθέσουμε με ασφάλεια το ρόλο του.¹²¹ Βορειοδυτικά του βόρειου παλατιού είχε κατασκευαστεί ένα υπόστεγο (belvedere) και ένας πλινθόκτιστος ναός αφιερωμένος στον Άμωνα,¹²² κτίρια που σχετιζόνταν με τον εορτασμό του χεμπ-σεντ του Αμενχοτέπ Γ΄.

Η διακόσμηση του βόρειου παλατιού, μπορεί να χαρακτηριστεί πολύχρωμη. Οι τοίχοι του βόρειου τμήματος του συμπλέγματος ήταν καλυμμένοι με εναλλασσόμενα χρώματα και μοτίβα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η κρεβατοκάμαρα της δυτικής πτέρυγας (19), οι τοίχοι της οποίας ήταν διακοσμημένοι με μπλε σύμβολα ανκχ¹²³ και κάθετες και οριζόντιες πολύχρωμες ταινίες σε κίτρινο φόντο (εικ. 4). Επίσης, οι τοίχοι των αιθουσών 14 και 17, ήταν διακοσμημένοι στο κάτω μέρος τους, με οριζόντια μοτίβα αλυσίδων ανάμεσα σε μία κίτρινη και μία λευκή οριζόντια ταινία.¹²⁴ Η βάση του θρόνου της αίθουσας 12 διέθετε πολύτιμους λίθους στο κάτω μέρος της και εναλλασσόμενες πολύχρωμες ταινίες στο πάνω (εικ. 5). Ακόμα, η οροφή του κτιρίου ήταν καλυμμένη με επαναλαμβανόμενα μοτίβα σπирάλ και ροζετών.

Το μεσαίο παλάτι

Το μεσαίο παλάτι βρίσκεται δυτικά του βασιλικού παλατιού. Το σύμπλεγμα μπορεί να χωριστεί σε δύο μέρη σύμφωνα με τη σειρά που ανασκάφηκαν, το Δυτικό Οίκο 1 και τον Δυτικό Οίκο 2.¹²⁵ Ο Δυτικός Οίκος 1 αποτελεί το ανατολικό κομμάτι του παλατιού και ήταν συνδεδεμένος με το βασιλικό παλάτι, μέσω του ίδιου διαδρόμου που αποτελούσε και την είσοδο του τελευταίου. Ο διάδρομος άνοιγε σε μία σειρά χώρων-διαδρόμων, που διαπερνούν το βόρειο μέρος του Οίκου (2-3¹²⁶). Νότια του χώρου 3, υπήρχε μία μεγάλη αίθουσα/αυλή (17), η οποία ήταν συνδεδεμένη στη βόρεια, δυτική και ανατολική πλευρά της με ένα μεγάλο

¹²⁰ Emery 2014, 266.

¹²¹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το νότιο και ανατολικό τμήμα του βόρειου παλατιού βλ. Emery 2014, 272-7, 280-4 και 289-90.

¹²² Για το ναό του Άμωνα και το υπόστεγο (belvedere) στο ανακτορικό σύμπλεγμα της Μαλκάτα βλ. Emery 2014, 290-308 και 320-7 αντίστοιχα.

¹²³ Το ανκχ ήταν ένα ιδιαίτερα διαδεδομένο σύμβολο στην αρχαία Αίγυπτο, καθώς συμβόλιζε την ζωή και την αιωνιότητα. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Bunson 2002, 38.

¹²⁴ Koltsida 2011, 206 fig. 4

¹²⁵ Emery 2014, 199.

¹²⁶ Η αρίθμηση των χώρων των δύο Οίκων ακολουθεί τα σχέδια της Emery (2014, 442 fig. 95-6).

αριθμό μικρών δωματίων διάφορων σχημάτων (1, 4-7 και 10-16). Στη νότια πλευρά της, υπήρχαν μερικοί ορθογώνιοι χώροι (8-9 και 18-22).

Ο Δυτικός Οίκος 2, το δυτικό κομμάτι του μεσαίου παλατιού, ήταν μεγαλύτερου μεγέθους από τον προηγούμενο και διέθετε αρκετούς ανοιχτούς χώρους.¹²⁷ Θα μπορούσε να διαιρεθεί σε τρία τμήματα, το ανατολικό (27-31 και 34-35), το μέσο (23-26, 32-33, 36 και 39) και το δυτικό (37-38 και 40-41). Στο ανατολικό τμήμα, σώζονται μέρη δύο μεγάλων αιθουσών/αυλών (34-35). Νότια της αίθουσας/αυλής 34, υπήρχαν δύο μικροί βοηθητικοί χώροι (28-29), ενώ δυτικά, δύο διάδρομοι με κατεύθυνση από τα βόρεια προς τα νότια (30-31). Ο διάδρομος 31 στη νοτιοανατολική άκρη του, οδηγούσε σε έναν άλλο διάδρομο με κατεύθυνση από τα δυτικά προς τα ανατολικά (27). Το μέσο τμήμα του Δυτικού Οίκου 2, διαθέτει ένα γιγαντιαίο ορθογώνιο χώρο, με κατεύθυνση από τα βόρεια προς τα νότια, ο οποίος έχει διαχωριστεί σε δύο τετράγωνους (36 και 33). Ο χώρος 33, περιείχε ένα μικρό δωμάτιο (32) στη νοτιοανατολική γωνία του. Η νοτιοανατολική γωνία αποτελούσε παράλληλα και είσοδος σε μία σειρά αιθουσών (23-24 και 26). Νότια του χώρου 33, υπήρχε μία μεγάλη αίθουσα (25) και ένας επιμήκης αποθηκευτικός χώρος¹²⁸ (39). Μέσω του χώρου 36, οδηγούμαστε στο δυτικό τμήμα του Οίκου, το οποίο διαθέτει στην ανατολική πλευρά του δύο διαδρόμους με κατεύθυνση από τα βόρεια προς τα νότια (37-38 και 40). Ο διάδρομος 40, οδηγούσε σε μία τεράστια περίστυλη αυλή (41). Δυτικά του μεσαίου παλατιού υπήρχε ένα σύμπλεγμα διαμερισμάτων και κατοικιών μεγάλου μεγέθους, οι "Δυτικές Βίλλες".¹²⁹

2.1.2. Το ανακτορικό σύμπλεγμα της Ακετατόν

Η πόλη Ακετατόν ιδρύθηκε το 1347 π.Χ. από το φαραώ Ακενατόν, στην περιοχή της σημερινής Τελ ελ-Αμάρνα της Μέσης Αιγύπτου, στην ανατολική ακτή του Νείλου. Αποτελέσε κέντρο της λατρείας του θεού Ατόν και είχε κατασκευαστεί έχοντας ως επίκεντρο τα βασιλικά ανάκτορα και το ναό του Ατόν,¹³⁰ προφανώς σε μία προσπάθεια ανάδειξης της σημασίας και της δύναμης του Ακενατόν και του θεού του. Η πόλη, διέθετε συνολικά τρία κύρια ανάκτορα, το κεντρικό ανακτορικό σύμπλεγμα και τον Οίκο του Βασιλιά, το βόρειο παλάτι και το βόρειο

¹²⁷ Παρόλο που ο σωζόμενος Οίκος 2 βρίσκεται σε μία απόσταση από τον Οίκο 1, οι δύο Οίκοι πρέπει να ήταν συνδεδεμένοι στην αρχαιότητα. Βλ. Emery 2014, 203.

¹²⁸ Emery 2014, 205, υπ. 180.

¹²⁹ Προφανώς, οικίες αξιωματούχων. Για μία μεγαλύτερη ανάλυση του μεσαίου παλατιού και των δυτικών βίλλων, βλ. Emery 2014, 199-206 και 207-214 αντίστοιχα.

¹³⁰ Bunson 2002, 23.

παραποτάμιο παλάτι¹³¹. Από το τελευταίο σώζεται μικρό μόνο μέρος του. Τα ανάκτορα της Ακετατόν είχαν ρόλο τελετουργικό, ίσως γραφειοκρατικό, αλλά λειτούργησαν και ως κατοικίες του φαραώ και της οικογένειάς του όπως θα παρατηρήσουμε στη συνέχεια. Για την ανέγερση των οικοδομημάτων χρησιμοποιήθηκαν πλίνθοι και λίθος. Τα ανάκτορα και γενικότερα η Ακετατόν, έπαψαν να κατοικούνται κατά τη διάρκεια της βασιλείας του φαραώ Τουτανκχαμών και άρχισαν να καταστρέφονται από τους διαδόχους του, είτε για να επαναχρησιμοποιηθούν οι λίθοι-ταλατατ, είτε σε μία πράξη "διαγραφής" του Ακενατόν από την ιστορία. Στην περιοχή της ελ-Αμάρνα, πραγματοποιήθηκαν έρευνες ήδη από την εποχή της εκστρατείας του Ναπολέοντα (τέλη 18^{ου} αιώνα), ενώ πιο εντατικές ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα από τον Flinders Petrie και κατά τα τέλη του 20^{ου} – αρχές 21^{ου} αιώνα από τον Kemp.¹³²

Το κεντρικό ανακτορικό σύμπλεγμα

Τα κεντρικά ανάκτορα, ή αλλιώς το Μεγάλο Παλάτι, βρισκόντουσαν στο κέντρο της πόλης και πιο συγκεκριμένα, δυτικά της μεγάλης βασιλικής οδού που τη διαπερνούσε. Το συγκεκριμένο ανακτορικό σύμπλεγμα χρησιμοποιούταν κυρίως για την τέλεση τελετουργιών, ενώ πραγματοποιούνταν εκεί και οι επίσημες ακροάσεις.¹³³ Ο O'Connor¹³⁴ υποθέτει πως χρησιμοποιήθηκε για τον εορτασμό του Χεμπ-σεντ του Ακενατόν. Πρόκειται για ένα σχεδόν ορθογώνιο συγκρότημα κτιρίων, το οποίο ήταν τοποθετημένο παράλληλα στην ακτή του Νείλου, με κατεύθυνση δηλαδή από τα βόρεια προς τα νότια, και κάλυπτε μία τεράστια έκταση 440 μ. επί 250 μ.¹³⁵ (εικ. 6)¹³⁶. Η μνημειακή είσοδος του συμπλέγματος, και η εξωτερική αυλή που πρέπει να υπήρχε μπροστά της, βρισκόταν στη βόρεια του πλευρά και δεν έχει διασωθεί, καθώς η περιοχή είναι καλυμμένη από αγρούς. Μέσω της εισόδου, οδηγούμαστε σε μία αρκετά μεγάλη τειχισμένη αυλή, η οποία διέθετε μπροστά από τους τοίχους της μνημειακά αγάλματα του Ακενατόν και θηλυκών μελών της οικογένειάς του.¹³⁷ Στο κέντρο της νότιας πλευράς της μεγάλης αυλής, υψωνόταν μία λίθινη πλατφόρμα που υποστήριζε μία τετράγωνη υπόστυλη

¹³¹ Το βόρειο παραποτάμιο παλάτι ήταν ένα πλινθόκτιστο συγκρότημα, το οποίο διέθετε ένα εξωτερικό τείχος με πύργους. Πρέπει να αποτέλεσε την επίσημη κατοικία του φαραώ στην Αμάρνα. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Dieter 2003, 11· Kemp 2012, 150-3.

¹³² Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις αρχαιολογικές έρευνες της θέσης Αμάρνα βλ. Stevens 2016, 4-5.

¹³³ Γενικά, ολόκληρη η πόλη Ακετατόν χρησιμοποιήθηκε ως χώρος τέλεσης της νέας καθημερινής τελετουργίας του Ακενατόν. Ο φαραώ εξερχόταν κάθε πρωί από τις βόρειες κατοικίες του και μέσω της βασιλικής οδού, έφτανε στο κεντρικό κομμάτι της πόλης, τον «χώρο του Ατόν στην Ακετατόν». Βλ. Laboury 2010, 252 και 254

¹³⁴ O'Connor 1989, 85.

¹³⁵ Kemp 2012, 137.

¹³⁶ Εδώ πρέπει να σημειωθεί πως οι διάφορες ανακατασκευές των κατόψεων παρουσιάζουν μικρές διαφορές.

¹³⁷ Kemp 2012, 138.

αίθουσα. Στη νότια πλευρά της αίθουσας βρισκόταν και η πύλη του κεντρικού τμήματος του Μεγάλου Παλατιού. Σύμφωνα με τον Kemp,¹³⁸ η μεγάλη αυλή αποτέλεσε χώρο συγκέντρωσης του πλήθους που επιθυμούσε να αντικρίσει το φαραώ όταν αυτός εμφανιζόταν στη νότια υπόστυλη αίθουσα, η οποία πρέπει να λειτουργούσε και ως «παράθυρο εμφάνισης».¹³⁹

Το κεντρικό τμήμα ήταν ένας μεγάλος ορθογώνιος χώρος, με κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά, ο οποίος είχε διαιρεθεί σε 6 μεγάλες αίθουσες-χώρους. Ήταν κατασκευασμένο από λίθο, ενώ διέθετε μία υπερυψωμένη βάση από σκυρόδεμα.¹⁴⁰ Η πύλη οδηγούσε στο βόρειο κεντρικό χώρο αυτού του τμήματος, ο οποίος έχει χωριστεί από έναν τοίχο στο βόρειο του κομμάτι, σε δύο μέρη. Το βόρειο μέρος, αποτελείται από μία υπόστυλη αίθουσα με δύο ή τρεις σειρές 14 κιόνων. Νότια αυτής της υπόστυλης αίθουσας, μία ράμπα κατέβαινε προς το υπόλοιπο κεντρικό βόρειο χώρο, στον οποίο έχουν ανακαλυφθεί τετράγωνα βάσεις στηλών. Ο κεντρικός βόρειος χώρος συνδεόταν στα ανατολικά και δυτικά με τον βορειοανατολικό χώρο και το βορειοδυτικό χώρο αντίστοιχα. Ο βορειοανατολικός χώρος, οδηγούσε στην ανατολική πτέρυγα του Μεγάλου Παλατιού. Ο κεντρικός νότιος χώρος ήταν μία υπόστυλη αίθουσα και πρέπει να υπήρξε η αίθουσα του θρόνου. Αυτός ο χώρος, πλαισιωνόταν στα ανατολικά και δυτικά από το νοτιοανατολικό και το νοτιοδυτικό χώρο αντίστοιχα. Ο νοτιοανατολικός χώρος, διαθέτει στη δυτική πλευρά του μία βάση από σκυρόδεμα, πάνω στην οποία ενδέχεται να στηριζόταν ένας οβελίσκος.¹⁴¹ Τέλος, ο νοτιοδυτικός χώρος πρέπει να αποτελούσε αντίγραφο του νοτιοανατολικού.

Δυτικά της μεγάλης αυλής, είχαν κατασκευαστεί λίθινες κατοικίες, όπου πρέπει να κατοικούσαν αξιωματούχοι ή υπηρέτες. Ανατολικά της μεγάλης αυλής και του κεντρικού τμήματος του παλατιού, βρισκόταν η ανατολική πτέρυγα, η οποία αποτελούταν από μία σειρά πλίνθινων οικοδομημάτων και κάλυπτε το χώρο ανάμεσα στη βασιλική οδό και τις προαναφερθέντες κατασκευές. Το δυτικό άκρο της πτέρυγας στέγαζε αποθήκες και οικίες, όπου πιθανόν κατοικούσε το υπηρετικό προσωπικό. Το κεντρικό τμήμα της πτέρυγας είχε χαρακτηριστεί αρχικά ως «χαρέμι», αλλά δεν είναι σίγουρη η λειτουργία του. Διέθετε μία αίθουσα θρόνου, διάφορους κήπους, ένα «βυθισμένο κήπο», διαμερίσματα και μερικές υπόστυλες αίθουσες.¹⁴² Το νότιο τμήμα της ανατολικής πτέρυγας διέθετε αρκετούς χώρους,

¹³⁸ Kemp 2012, 138-40.

¹³⁹ Τα παράθυρα εμφάνισης ήταν συνήθως μπαλκόνια, όπου εμφανιζόταν ο φαραώ για να εισπράξει είτε το θαυμασμό του λαού, είτε δώρα. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Dieter 2003, 258.

¹⁴⁰ Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για ένα μείγμα γύψου και σκυροδέματος. Βλ. Kemp 2012, 137.

¹⁴¹ Kemp 2012, 140.

¹⁴² Stevens 2016, 13

μάλλον αποθηκευτικούς. Στο ίδιο τμήμα, βρισκόταν επίσης μία γέφυρα, η οποία περνούσε πάνω από τη βασιλική οδό και οδηγούσε δυτικά, προς τον «Οίκο του Βασιλιά» και τη γραφειοκρατική συνοικία της πόλης. Μετά το θάνατο του Ακενατόν, ο/η πρώτος/η διάδοχος του, ανήγειρε μία γιγαντιαία υπόστυλη αίθουσα «στέψης», νότια του Μεγάλου Παλατιού.¹⁴³

Ο «Οίκος του Βασιλιά» (εικ. 7), έχει θεωρηθεί ως μία από τις πολλές κατοικίες του φαραώ, αν και ο Kemp υποστηρίζει πως αυτό το σύμπλεγμα μπορεί να αποτελούσε κατοικία του βεζίρη.¹⁴⁴ Θα μπορούσε όντως να σχετίζεται με τον βεζίρη, καθώς στα ανατολικά του κτιρίου βρίσκονταν διάφορα κτίρια που σχετίζονταν με τη γραφειοκρατία. Το συγκρότημα ήταν τειχισμένο και διέθετε δύο εισόδους, μία στη βόρεια του πλευρά και μία στη δυτική, όπου κατέληγε η γέφυρα του Μεγάλου Παλατιού. Οι δύο εισοδοί οδηγούσαν σε μία μεγάλη αυλή, η οποία διέθετε σειρές δέντρων με κατεύθυνση από τα βόρεια προς τα νότια. Νότια της αυλής, υπήρχαν δύο συνδεδεμένες υπόστυλες αίθουσες, οι οποίες περιβάλλονται στα δυτικά, ανατολικά και νότια τους από διαδρόμους και συστάδες χώρων/ διαμερισμάτων. Το ανατολικό τμήμα του συμπλέγματος καταλαμβάνεται σχεδόν εξ ολοκλήρου από χώρους αποθήκευσης. Νότια του «Οίκου του Βασιλιά» βρισκόταν ο μικρός ναός του Ατόν με τα βοηθητικά του κτίρια, ενώ βόρεια, ο μεγάλος ναός του Ατόν και τα εργαστήρια-αποθήκες του. Στα ανατολικά του Οίκου, υπήρχαν μεταξύ άλλων αρχεία και στρατώνες.

Το Μεγάλο Παλάτι, ήταν πολυτελώς διακοσμημένο και διέθετε πλούσιο ζωγραφικό διάκοσμο. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του «χαρεμιού», του οποίου τα δάπεδα ήταν διακοσμημένα με πολύχρωμες σκηνές, όπως αυτή που συναντάμε στο δάπεδο μίας στοάς (εικ. 8). Αυτή η σκηνή, παρουσιάζει στο κέντρο μία ορθογώνια πισίνα γεμάτη ψάρια, ενώ γύρω της διαφαίνεται ένα έλος, πάνω από το οποίο πετάνε διάφορα πουλιά. Παράλληλα, δεν απουσίαζε το ιδιαίτερα προσφιές για τους φαραώ, θέμα των αιχμαλώτων πολέμου, το οποίο είτε συνόδευε άλλες σκηνές, όπως αυτή που προαναφέρθηκε, είτε βρισκόταν στις βάσεις των θρόνων. Ακόμα, το Μεγάλο Παλάτι ήταν καλυμμένο με πλάκες φαγεντιανής, φύλλα χρυσού και ένθετα ιερογλυφικά σύμβολα.¹⁴⁵ Τα κολοσσιαία αγάλματα της μεγάλης αυλής ήταν κατασκευασμένα από χαλαζίτη και γρανίτη.¹⁴⁶ Τέλος, ο «Οίκος του Βασιλιά» ήταν

¹⁴³ Stevens 2016, 13. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την αίθουσα στέψης βλ. Badawy 1968, 87-8.

¹⁴⁴ Kemp 2012, 134.

¹⁴⁵ Dieter 2003, 10· Kemp 2012, 140.

¹⁴⁶ Badawy 1968, 84-6.

διακοσμημένος με σκηνές του βασιλικού αντρόγунου και των κορών τους¹⁴⁷ και με φυτικά μοτίβα, μεταξύ άλλων.¹⁴⁸

Το Βόρειο Παλάτι

Στο βόρειο μέρος της Ακετατόν, ανατολικά της βασιλικής οδού, βρισκόταν το Βόρειο Παλάτι. Κάλυπτε μικρή έκταση, σε σχέση τουλάχιστον με τα υπόλοιπα ανακτορικά συγκροτήματα, 112 επί 142 μ.¹⁴⁹ Το Βόρειο Παλάτι (εικ. 9), ήταν ένα ορθογώνιο συγκρότημα, με κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά, και είχε σχήμα "Π", με τους χώρους του να αναπτύσσονται γύρω από δύο κεντρικές αυλές. Ήταν κατασκευασμένο από πλίνθους, ενώ διέθετε μία κεντρική είσοδο στο κέντρο της δυτικής του πλευράς. Επίσης, είναι αξιοσημείωτο πως διέθετε ένα παχύ τείχος.¹⁵⁰ Σε αυτό το παλάτι, λόγω κάποιων επιγραφών, είχε θεωρηθεί αρχικά πως κατοικούσαν ορισμένες γυναίκες της βασιλικής οικογένειας,¹⁵¹ αλλά κάτι τέτοιο δε έχει επιβεβαιωθεί.

Η είσοδος οδηγούσε στην πρώτη αυλή του ανακτόρου, η οποία συνδεόταν στη βόρεια και νότια πλευρά της με δύο ισομεγέθεις χώρους. Ο βόρειος χώρος, διέθετε στο κέντρο του ένα μικρό ιερό αφιερωμένο στον Ατόν και βωμούς. Παράλληλα, υπήρχαν δωμάτια στην ανατολική και δυτική πλευρά του. Ο νότιος χώρος, διέθετε δύο συμμετρικά περίστυλα κτίρια με το καθένα να περιέχει σειρές δωματίων. Αυτός ο χώρος, μπορεί να σχετιζόταν με τη θρησκευτική λατρεία όπως ο βόρειος,¹⁵² ή να περιείχε κατοικίες υπηρετών.¹⁵³ Ανατολικά της αυλής εισόδου, υπήρχε ένα πυλώνας, ο οποίος χώριζε την τελευταία από την κεντρική αυλή του συγκροτήματος. Η κεντρική αυλή, διέθετε δέντρα και στο κέντρο ένα μεγάλο βυθισμένο κήπο¹⁵⁴ ή μία μικρή τεχνητή λίμνη,¹⁵⁵ ή ένα συνδυασμό των δύο. Η κεντρική αυλή διέθετε επίσης ένα χώρο στα βόρεια της και έναν στα νότια. Ο βόρειος, ήταν χωρισμένος σε τρία ορθογώνια, με κατεύθυνση από τα βόρεια προς τα νότια, ενώ υπήρχε και ένας επιμήκης προθάλαμος. Ο συγκεκριμένος χώρος πρέπει να λειτουργούσε ως στάβλος για διάφορα ζώα. Νότια της κεντρικής αυλής,

¹⁴⁷ Kemp 2012, 133.

¹⁴⁸ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το ζωγραφικό διάκοσμο του «Οίκου του Βασιλιά» βλ. Weatherhead 1995, 95-113.

¹⁴⁹ Dieter 2003, 11.

¹⁵⁰ Badawy 1968,

¹⁵¹ Stevens 2016, 10. Ο Badawy (1968, 90 και 92) υποθέτει πως το Βόρειο Παλάτι χρησιμοποιήθηκε απλά ως χώρος ανάπαυσης και ζωολογικός κήπος, ενώ ο O'Connor (1989, 83) αναφέρει πως η μορφή και ο προσανατολισμός του κτιρίου θυμίζουν ναό.

¹⁵² Badawy 1968, 91

¹⁵³ Kemp 2012, 148

¹⁵⁴ Stevens 2016, 10.

¹⁵⁵ Badawy 1968, 91· Kemp 2012, 147.

υπήρχε ένας μεγάλος αριθμός κτιρίων και δωματίων, που πρέπει να αποτελούσαν κουζίνες και εργαστήρια.

Ανατολικά της κεντρικής αυλής, βρισκόταν μία υπόστυλη αίθουσα με πέντε σειρές των έξι κίωνων. Η τελευταία, συνδεόταν στα ανατολικά της με ένα υπόστυλο προθάλαμο, ο οποίος οδηγούσε με τη σειρά του σε μία αίθουσα θρόνου. Γύρω από αυτό το συγκρότημα, είχαν κατασκευαστεί διάδρομοι, υπόστυλες αίθουσες και διαμερίσματα. Το βορειοανατολικό άκρο του παλατιού, περιείχε ένα περίστυλο κήπο, ο οποίος περιβάλλεται από δωμάτια. Τα δωμάτια μάλλον στέγαζαν υπηρετικό προσωπικό.¹⁵⁶ Το νοτιοανατολικό άκρο του παλατιού διέθετε στη βόρεια του πλευρά, δύο στοές και σειρές δωματίων πίσω από αυτές. Η νότια πλευρά ήταν κατειλημμένη από μία μεγάλη υπόστυλη αίθουσα. Το βόρειο παλάτι ήταν καλυμμένο με πλούσια και πολύχρωμη διακόσμηση, ακόμα και στους στάβλους, με τις σκηνές της φύσης και τις πολύχρωμες διακοσμητικές ταινίες να επικρατούν. Κυριαρχούν οι απεικονίσεις πυκνών συστάδων φυτών και διάφορων πτηνών, προφανώς αναπαραστάσεις ελών (εικ. 10). Συναντάμε επίσης διακοσμητικές ταινίες που απεικονίζουν τρεχούμενο νερό (απεικόνιση ποταμιού;), με την επιφάνεια του να είναι καλυμμένη από νούφαρα και κρίνα (εικ. 11). Ιδιαίτερα συνηθισμένο ήταν επίσης το θέμα των αιγοπροβάτων, των χηνών και άλλων ζώων. Αξιοσημείωτο είναι, πως η οροφή απεικόνιζε αμπέλια και διέθετε ζωφόρους με ένθετα σταφύλια από πηλό.¹⁵⁷ Τέλος, έχουν ανακαλυφθεί ίχνη φύλλων χρυσού, ενός υλικού το οποίο ήταν ιδιαίτερα αγαπητό στη διακόσμηση των ανακτόρων.¹⁵⁸

2.2. Ναοί Θεών και Θεοτήτων

Για τον αρχαίο αιγυπτιακό πολιτισμό, οι ναοί αποτέλεσαν μία βασική κατηγορία κτιρίων, λόγω της έντονης σύνδεσης της αιγυπτιακή θρησκείας με την καθημερινή ζωή. Για αυτό το λόγο, απέκτησαν εξαρχής μνημειακό μέγεθος και όσοι έχουν διασωθεί σε καλή κατάσταση, προκαλούν ακόμα δέος και θαυμασμό. Παρόλο που πολλοί ναοί ήταν αφιερωμένοι αποκλειστικά στους θεούς και όχι στους ηγεμόνες, υπήρχε μία ιδιαίτερη σύνδεση με την φαραωνική εξουσία. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι η ανέγερση ναών γινόταν σχεδόν αποκλειστικά από τους φαραώ και ότι οι ναοί αποτελούσαν προσφορά του τελευταίου προς τους θεούς. Επίσης, οι προσφορές του ναού προς τους θεούς, γίνονταν είτε από τον ίδιο το

¹⁵⁶ Kemp 2012, 149. Έχει διατυπωθεί επίσης η άποψη πως τα δωμάτια μπορεί να στέγαζαν πτηνά. Βλ. Badawy 1968, 91-2.

¹⁵⁷ Badawy 1968, 92.

¹⁵⁸ Kemp 2012, 151.

φαραώ, είτε εκ μέρους του.¹⁵⁹ Οπότε, καταλαβαίνουμε πως χρησιμοποιήθηκαν ως μέσο νομιμοποίησης και δικαιολόγησης της απόλυτης εξουσίας τους.

Στην Αίγυπτο, εμφανίστηκαν πλινθόκτιστοι ναοί με μνημειακά στοιχεία ήδη από την Πρωτοδυναστική περίοδο (3150 – 2700 π.Χ.),¹⁶⁰ όμως υπήρχαν ιερά και ιεροί χώροι από πολύ παλαιότερα. Οι όρθιοι λίθοι του Nabta Playa, αποτελούν τον αρχαιότερο σωζόμενο ιερό χώρο της Αιγύπτου και της Αφρικής (6500 – 6000 π.Χ.). Το αρχαιότερο αιγυπτιακό ιερό που σώζεται είναι ένα μικρό ιερό στη νήσο Ελεφαντίνη, το οποίο υπήρχε ήδη από την περίοδο Νακάδα (~4000 – 3050 π.Χ.).¹⁶¹ Άλλο σημαντικό πρωτοδυναστικό ιερό ήταν ο ναός του Ωρου στην Ιερακόπολη,¹⁶² ενώ υπήρχαν ιερά στη Βουτώ και μάλλον στην Άβυδο.¹⁶³ Κατά το Παλαιό Βασίλειο, με την εμφάνιση των πυραμίδων, αρχίζουν να κατασκευάζονται οι ναοί της κοιλάδας, οι οποίοι ήταν τοποθετημένοι στην ακτή του Νείλου και αποτελούσαν την είσοδο των πυραμιδικών συμπλεγμάτων.¹⁶⁴ Κατά την 5^η δυναστεία, εμφανίζονται επίσης οι ναοί του ηλίου, οι οποίοι αποτελούνταν από μία τειχισμένη αυλή που περιείχε ένα μεγάλο οβελίσκο.¹⁶⁵ Όσον αφορά τους ναούς που ήταν αποκλειστικά αφιερωμένοι σε θεούς, αυτοί βρισκόντουσαν μακριά από τις πόλεις και παρουσίαζαν αρχιτεκτονικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με τους βασιλικούς ναούς. Κατά το Μέσο Βασίλειο, υπήρξε μια μεγάλη αύξηση στην κατασκευή ναών, οι οποίοι άρχισαν να κατασκευάζονται σχεδόν αποκλειστικά από λίθο. Επίσης, δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση στη συμμετρία, αυξήθηκε η χρήση επιγραφών και ζωγραφικού διακόσμου, ενώ συντελέστηκαν και άλλες αρχιτεκτονικές αλλαγές.¹⁶⁶

Οι περισσότεροι αιγυπτιακοί ναοί που σώζονται στις μέρες μας, προέρχονται από το Νέο Βασίλειο. Αυτό οφείλεται στις μεγάλες οικοδομικές φιλοδοξίες των φαραώ εκείνης της περιόδου, οι οποίοι επαναχρησιμοποίησαν τα κατασκευαστικά υλικά παλαιότερων ναών. Το Νέο Βασίλειο, μετά και την παρακμή της Δεύτερη Μεταβατικής Περιόδου, γνώρισε μια τεράστια έκρηξη κατασκευής ναών κάτι που πρέπει να ευνόησε αρκετά τα ιερατεία. Εξάλλου, δεν είναι τυχαίο πως σε αυτή την περίοδο ανήκουν και μερικοί από τους ισχυρότερους φαραώ της Αιγύπτου, οι οποίοι θέλησαν να νομιμοποιήσουν την εξουσία τους συνδέοντας

¹⁵⁹ Gundlach 2001, 374.

¹⁶⁰ Dieter 2003, 241-2.

¹⁶¹ Gundlach 2001, 377.

¹⁶² Ο Ωρος ήταν ένας ιδιαίτερα σημαντικός θεός, καθώς συνδέθηκε από την αρχή της αιγυπτιακής ιστορίας με τη φαραωνική εξουσία. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Gahlin 2013, 35· Guilhou και Peyré 2005, 373-4.

¹⁶³ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα πρωτοδυναστικά ιερά βλ. Wilkinson 2000, 17-9

¹⁶⁴ Εδώ πρέπει να σημειωθεί πως οι ναοί της κοιλάδας συνδέονται περισσότερο με τη βασιλική λατρεία.

¹⁶⁵ Wilkinson 2000, 20.

¹⁶⁶ Dieter 2003, 242· Wilkinson 2000, 23.

περισσότερο τους εαυτούς τους με τους θεούς. Σύμφωνα με τον Wilkinson,¹⁶⁷ η ναϊκή αρχιτεκτονική έφτασε στο απόγειο της εκείνη την περίοδο. Οι περισσότεροι ναοί συνέχισαν να κατασκευάζονται από πέτρα. Επίσης, φαίνεται πως καθιερώθηκε ένα συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό σχέδιο, το οποίο εφαρμόστηκε με μικρές αλλαγές, τόσο στους ναούς των θεών, όσο και στους νεκρικούς. Παρατηρούμε πως κύριο χαρακτηριστικό του εσωτερικού των ναών είναι οι υπόστυλες αίθουσες.¹⁶⁸ Μερικοί από τους σημαντικότερους ναούς θεών του Νέου Βασιλείου, που θα μελετηθούν και στην παρούσα εργασία, είναι το ναϊκό σύμπλεγμα του Λούξορ, ο ναός του Άμωνα στο Καρνακ, και οι ναοί του Ραμσή Β΄ στο Abu Simbel.¹⁶⁹ Παρά τη γενικότερη παρακμή του αιγυπτιακού κράτους κατά την Τρίτη Ενδιάμεση Περίοδο, οι υπάρχοντες ναοί δε φαίνεται να επηρεάστηκαν, προφανώς λόγω της μεγάλης δύναμης που απέκτησε το ιερατείο του Άμωνα. Παράλληλα, δεν πρέπει να υπήρξαν ιδιαίτερες αρχιτεκτονικές αλλαγές.¹⁷⁰ Κατά την Ύστερη Περίοδο, οι διάφορες ξένες δυναστείες που έλεγχαν την Αίγυπτο, προχώρησαν στην κατασκευή μεγαλοπρεπών ναών.¹⁷¹ Το ίδιο συνέβη και από τη δυναστεία των Πτολεμαίων και τους Ρωμαίους αυτοκράτορες κατά την Ελληνορωμαϊκή Περίοδο. Οι Πτολεμαίοι, φαίνεται πως διατήρησαν τις αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στο τέλος της προηγούμενης περιόδου, ενώ εισήγαγαν και δικές τους.¹⁷² Κατά την Ελληνορωμαϊκή περίοδο επίσης, επιδιορθώθηκαν αρκετοί παλαιότεροι ναοί.¹⁷³

Οι αιγυπτιακοί ναοί μπορούν να χωριστούν γενικά σε δύο κύριες κατηγορίες, στους ναούς οι οποίοι είναι αφιερωμένοι σε θεότητες και στους νεκρικούς ναούς. Οι πρώτοι, αποτελούσαν ουσιαστικά, κέντρα λατρείας και τέλεσης τελετουργικών προς τον/την θεό/-ά στον οποίο ήταν αφιερωμένος ο ναός,¹⁷⁴ ενώ οι νεκρικοί ναοί σχετιζόνταν με τη λατρεία των νεκρών φαραώ. Στους ναούς των θεών, εντάσσονται επίσης οι περίπτεροι ναοί, οι οποίοι ήταν μικρά ιερά ή βωμοί που περιβάλλονταν από κίονες, οι λαξευτοί ναοί, οι χώροι των οποίων ήταν λαξευμένοι στο βράχο και τέλος οι ναοί του ηλίου. Οι τελευταίοι, ήταν αφιερωμένοι στον Ρα, ενώ συνδέονταν και με τις βασιλικές ταφές.¹⁷⁵ Παράλληλα, μια άλλη κατηγορία ναών, ήταν τα

¹⁶⁷ Wilkinson 2000, 24.

¹⁶⁸ Dieter 2003, 242.

¹⁶⁹ Βλ. 2.2.1., 2.2.2., 2.2.3. αντίστοιχα.

¹⁷⁰ Gundlach 2001, 379.

¹⁷¹ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο ναός του Hibis, που κατασκευάστηκε από τον Δαρείο Α΄ στην όαση Kharga. Wilkinson 2000, 27.

¹⁷² Dieter 2003, 242· Wilkinson 2000, 27.

¹⁷³ Για μία πιο αναλυτική παρουσίαση της ιστορικής εξέλιξης των ναών βλ. Dieter 2003, 241-2· Gundlach 2001, 376-9· Wilkinson 2000, 16-27.

¹⁷⁴ Εδώ πρέπει να σημειωθεί πως οι ναοί ήταν συνήθως αφιερωμένοι σε τριάδες θεοτήτων. Gahlin 2013, 104.

¹⁷⁵ Για τους περίπτερους και λαξευτούς ναούς βλ. Badawy 1968, 282-4 και 292-5 αντίστοιχα. Για τους ναούς του ηλίου βλ. Gahlin 2013, 105· Wilkinson 2000, 20-1.

μικρά ιερά ιδιωτών.¹⁷⁶ Τέλος, μία ξεχωριστή κατηγορία ναών μπορούν να θεωρηθούν τα τελετουργικά ανάκτορα, τα οποία σχετίζονται κυρίως με τη βασιλική λατρεία και τις τελετουργίες που πραγματοποιούσε ένας φαραώ.

Οι ναοί θεωρούνταν πως αναπαριστούσαν τον «λόφο της δημιουργίας»,¹⁷⁷ κάτι που αποδεικνύει την άμεση συσχέτιση των οικοδομημάτων με τις κοσμολογικές πεποιθήσεις των Αιγυπτίων. Αποτελούσαν επίσης κατοικίες των θεοτήτων στις οποίες αφιερώνονταν, παρόλο που αυτοί δεν είχαν τέτοιες «ανθρώπινες» ανάγκες. Για αυτό το λόγο, οι χώροι των ναών είχαν κατασκευαστεί ώστε να θυμίζουν τους χώρους μίας πολυτελούς οικίας.¹⁷⁸ Οι χώροι τους ήταν επισκέψιμοι μόνο από το ιερατείο που τελούσε τις τελετουργίες,¹⁷⁹ ωστόσο, υπήρχαν και ορισμένοι χώροι, στους οποίους μπορούσε να εισέλθει μόνο ο φαραώ ή οι ανώτεροι ιερείς.¹⁸⁰ Εκτός από θρησκευτικό ρόλο, οι ναοί υπήρξαν επίσης οικονομικά και γραφειοκρατικά κέντρα, αφού ένα ναϊκό σύμπλεγμα διέθετε επίσης αποθηκευτικούς χώρους, εργαστήρια και γραφεία.¹⁸¹ Παράλληλα, υπήρξαν χώροι μάθησης.¹⁸²

Για την επιλογή της τοποθεσίας όπου θα κατασκευάζονταν ένας καινούργιος ναός, λαμβανόταν σοβαρά υπόψη η «ιερότητα» ενός τόπου, δηλαδή το πόσο συνδεόταν η συγκεκριμένη περιοχή με τους θρησκευτικούς θρύλους. Ακόμα, μεγάλη σημασία είχε και ο προσανατολισμός του ναού, ο οποίος επηρεαζόταν συνήθως από κάποιο φυσικό ορόσημο ή οικοδόμημα. Για παράδειγμα, οι ναοί που ήταν τοποθετημένοι κοντά στις όχθες του Νείλου, διέθεταν συνήθως προσανατολισμό από τα δυτικά προς τα ανατολικά. Επίσης, κάποιοι ναοί ήταν ευθυγραμμισμένοι με αστερισμούς, όπως ο ναός της Ελεφαντίνης, ο οποίος ήταν ευθυγραμμισμένος με τον αστέρα Σείριο.¹⁸³ Οι αιγυπτιακοί ναοί ήταν του Νέου Βασιλείου ήταν κατασκευασμένοι κυρίως από λίθο και πιο συγκεκριμένα, από αμμόλιθο, ασβεστόλιθο, γρανίτη, βασάλτη. Εδώ πρέπει να σημειωθεί, πως πριν την ανέγερση ενός ναού, πραγματοποιούνταν μία σειρά τελετουργικών, τα οποία σχετίζονταν με την τοποθέτηση των θεμελίων και συμπεριλάμβαναν την τοποθέτηση προσφορών θεμελίωσης.¹⁸⁴

¹⁷⁶ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Gundlach 2001, 376

¹⁷⁷ Σύμφωνα με την κοσμογονία της Ηλιούπολης, ο λόφος της δημιουργίας αναδύθηκε από τα αρχέγονα νερά και πάνω σε αυτόν δημιουργήθηκε ο κόσμος. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Gahlin 2013, 51.

¹⁷⁸ Για το συμβολικό ρόλο των χώρων των ναών, βλ. Oakes 2014, 138.

¹⁷⁹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το συμβολισμό των αιγυπτιακών ναών βλ. Wilkinson 2000, 76-8.

¹⁸⁰ Oakes 2014, 138.

¹⁸¹ Wilkinson 2000, 7-8.

¹⁸² Gahlin 2013, 109.

¹⁸³ Wilkinson 2000, 36-7.

¹⁸⁴ Wilkinson 2000, 38-9

Ένας τυπικός ναός του Νέου Βασιλείου, μπορεί να χωριστεί σε τρία μέρη, δηλαδή στον πρόναο, την υπόστυλη αίθουσα και το άδυτο,¹⁸⁵ με το τελευταίο να αποτελεί και τον πιο «εσωτερικό και ιερό» χώρο του ναού. Μπροστά από το ναό, υπήρχε μία εξωτερική αυλή και μία οδός που οδηγούσε προς το κτίριο. Αυτή η οδός, πλαισιώνονταν από σειρές αγαλμάτων¹⁸⁶, συνήθως σφιγγών, και κατέληγε στην είσοδο του ναού, στον πρώτο πυλώνα. Ο πρώτος πυλώνας αποτελούσε την πρόσοψη του οικοδομήματος και διέθετε στο κέντρο του μία πύλη, η οποία πλαισιωνόταν από δύο γιγαντιαίους ορθογώνιους πύργους. Η πύλη του πρώτου πυλώνα, δεν αποτελεί όμως και τη πύλη του ναϊκού συμπλέγματος. Η τελευταία, ήταν τοποθετημένη στο πλινθόκτιστο τείχος που περιτριγύριζε πολλά από τα ναϊκά συμπλέγματα του Νέου Βασιλείου.¹⁸⁷ Η είσοδος του πυλώνα περιβαλλόταν επίσης από κολοσσιαία λίθινα αγάλματα, που αναπαριστούσαν τους φαραώ που τα ανέγειραν, ενώ μπροστά από τους πύργους υπήρχαν σημαίες με αρκετά ψηλούς ιστούς.¹⁸⁸ Ακόμα, η εξωτερική αυλή μπορεί να διέθετε οβελίσκους. Πίσω από το πρώτο πυλώνα, υπήρχε μία περίστυλη αυλή,¹⁸⁹ η οποία συνήθως διέθετε βωμό. Η αυλή που προαναφέρθηκε, μαζί με τον πρώτο πυλώνα και την εξωτερική αυλή αποτελούν τον πρόναο.

Η υπόστυλη αίθουσα, βρίσκεται πίσω από το ένα άκρο της περίστυλης αυλής, ακριβώς απέναντι από το πρώτο πυλώνα και διαχωρίζεται από τον πρόναο μέσω ενός δεύτερου πυλώνα. Το εσωτερικό αυτής της αίθουσας διέθετε αρκετές σειρές γιγαντιαίων κίωνων¹⁹⁰ και όπως υπογραμμίζει και η Gahlin,¹⁹¹ πρέπει να θύμιζε δάσος. Αρκετές φορές, οι ναοί διέθεταν παραπάνω από μία υπόστυλη αίθουσα, με την καθεμία να αναλαμβάνει ξεχωριστό ρόλο.¹⁹² Γύρω από τις υπόστυλες αίθουσες υπήρχαν αποθηκευτικοί χώροι, κρύπτες και βωμοί.¹⁹³ Απέναντι από τον τελευταίο πυλώνα και την τελευταία υπόστυλη αίθουσα, βρίσκεται το άδυτο. Το άδυτο περιείχε ένα μικρό δωμάτιο, μέσα στο οποίο βρισκόταν ο ναϊσκος¹⁹⁴ ή η ιερή λέμβος. Τα ναϊκά συμπλέγματα, εκτός από το κύριο κτίριο, περιείχαν και αρκετά άλλα βοηθητικά οικοδομήματα που σχετίζονταν είτε με τη λατρεία είτε με τις πρακτικές ανάγκες του τεμένους.

¹⁸⁵ Badawy 1968, 177.

¹⁸⁶ Gahlin 2013, 102.

¹⁸⁷ Για τα τείχη που περιτριγύριζαν τους αιγυπτιακούς ναούς, βλ. Wilkinson 2000, 56-7.

¹⁸⁸ Για τις σημαίες των ναών βλ. Bunson 2002, 399.

¹⁸⁹ Η Gahlin (2013, 103) αναφέρει πως αυτές οι αυλές ήταν τετράγωνα, ενώ ο Badawy (1968, 179) ότι ήταν ορθογώνιες.

¹⁹⁰ Οι κίονες διέθεταν κιονόκρανα σε σχήμα βλαστών διάφορων φυτών. Για μία περιγραφή των ειδών των αιγυπτιακών κίωνων βλ. Wilkinson 2000, 66-67.

¹⁹¹ Gahlin 2013, 103.

¹⁹² Badawy 1968, 180.

¹⁹³ Wilkinson 2000, 68-9.

¹⁹⁴ Οι ναϊσκοί ήταν διακοσμημένα κουβούκλιο κατασκευασμένο από λίθο ή ξύλο, τα οποία στέγαζαν το άγαλμα ή την εικόνα του θεού. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Dieter 2003, 158· Wilkinson 2000, 70.

Πιο συγκεκριμένα, μπορεί να περιείχαν νειλόμετρα, εργαστήρια, αποθήκες, κουζίνες, γραφεία, ιατρεία και διάφορους τελετουργικούς χώρους. Ο κάθε ναός διέθετε επίσης και μία «ιερή λίμνη», η οποία ήταν τεχνητή και το νερό της χρησιμοποιούταν στις τελετουργίες.¹⁹⁵

Ο κάθε ναός διέθετε έναν αριθμό ιερέων και υπηρετικού προσωπικού, ανάλογα με το μέγεθος και τη σημασία του. Οι ιερείς διαχωρίζονταν σε φυλές, οι οποίες αντάλλαζαν την εξουσία και επιβλέπονταν από ένα σύστημα γραφειοκρατίας. Μέσα στο ιερατείο, υπήρχαν δύο κύριες τάξεις, η τάξη των «υπηρετών του θεού», οι οποίοι τελούσαν τις τελετουργίες, και η τάξη των «αγνών ιερέων», οι οποίοι θεωρούνταν κατώτεροι από τους προηγούμενους και ασχολούνταν με τις υπόλοιπες ανάγκες του ναού.¹⁹⁶ Όσον αφορά τους τίτλους του ιερατείου, ο κάθε ναός διέθετε έναν αρχιερέα, ενώ υπήρχαν και αρκετοί άλλοι τίτλοι, ανάλογοι με τα καθήκοντα που είχε αναλάβει ο κάθε ιερέας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο τίτλος του «λέκτορα», τον οποίον είχαν οι ιερείς που πρόφεραν τις λεκτικές φόρμουλες των τελετουργικών.¹⁹⁷ Εκτός του ιερατείου, για την κάλυψη των αναγκών ενός ναού, ιδιαίτερα των μεγάλων, εργαζόταν ένας μεγάλος αριθμός ανθρώπων. Πιο συγκεκριμένα, ένας ναός διέθετε υπαλλήλους που ασχολούνταν με γραφειοκρατικά ζητήματα, αγρότες και κτηνοτρόφους οι οποίοι φρόντιζαν τα χωράφια και τα κοπάδια του ναού, τεχνίτες διαφόρων ειδών, αλιείς, αλλά και «τελετουργικό» προσωπικό όπως μουσικοί και χορευτές.¹⁹⁸ Σχετικά, με τις ιεροτελεστίες που πραγματοποιούνταν στους ναούς, εκτός από τις καθημερινές τελετουργίες που πραγματοποιούσαν οι ιερείς, όπως οι προσφορές στους θεούς, οι ναοί οργάνωναν επίσης μεγάλους εορτασμούς. Αυτές οι εορτές είτε σχετιζόνταν με άλλους κοινούς εορτασμούς που λάμβαναν χώρα σε όλη την Αίγυπτο, όπως το φεστιβάλ του Όσιρι,¹⁹⁹ είτε σχετιζόνταν με το συγκεκριμένο ναό-θεότητα. Επίσης είχαν έντονο το τελετουργικό στοιχείο, αφού γινόταν περιφορά των λατρευτικών αγαλμάτων των θεών.²⁰⁰

Οι αιγυπτιακοί ναοί, για να θεωρηθούν ολοκληρωμένοι έπρεπε να διακοσμηθούν. Η διακόσμηση των ναών περιλάμβανε ανάγλυφες ή βαθύτυπες σκηνές και ιερογλυφικές επιγραφές, ενώ κάλυπτε τους τοίχους, τους πυλώνες και τους κίονες.²⁰¹ Παράλληλα, οι οβελίσκοι ήταν καλυμμένοι με επιγραφές. Επίσης, οι παραστάσεις διακοσμούνταν με χρώμα

¹⁹⁵ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις δευτερεύουσες κατασκευές ενός ναϊκού συμπλέγματος βλ. Wilkinson 2000, 72-5.

¹⁹⁶ Wilkinson 2000, 91.

¹⁹⁷ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τους ιερείς της αρχαίας Αιγύπτου βλ. Gahlin 2013, 110-5. Wilkinson 2000, 90-2.

¹⁹⁸ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Wilkinson 2000, 92-3.

¹⁹⁹ Ο Wilkinson (2000, 98) συγκεντρώνει πληροφορίες σχετικά με τις ετήσιες εορτές των αρχαίων Αιγυπτίων.

²⁰⁰ Oakes 2014, 138

²⁰¹ Wilkinson 2000, 44.

και οι επιφάνειες των τοίχων πρέπει να ήταν επενδεδυμένες με φύλλα χρυσού, αν θεωρήσουμε το παράδειγμα του Αμενχοτέπ Γ΄ ως κανόνα.²⁰² Οι σκηνές που καλύπτουν τους ναούς, είναι σκηνές μαχών ή κυνηγιού με το φαράω να πρωταγωνιστεί, πομπές αιχμαλώτων πολέμου και την εκτέλεση ξένων αιχμαλώτων από το φαράω. Οι προαναφερθείσες παραστάσεις, τοποθετούνταν κυρίως στους εξωτερικούς τοίχους των ναών και στους πυλώνες. Στο εσωτερικό των ναών, βρίσκουμε διάφορες σκηνές με θεούς και τον ηγεμόνα ενόπιον τους. Παράλληλα, δεν απουσίαζαν και οι διάφορες μυθολογικές αναπαραστάσεις που σχετίζονται με τη λατρεία που στέγαζε ο κάθε ναός. Κατά την περίοδο της Αμάρνα, φαίνεται πως προτιμήθηκαν οι σκηνές της καθημερινότητας. Τέλος, επιγραφές συνοδεύουν τις σκηνές και τις περιγράφουν.²⁰³

2.2.1. Ο ναός του Λούξορ

Ο ναός του Λούξορ²⁰⁴ θεωρείται ως ένας από τους σημαντικότερους ναούς ολόκληρης της ιστορίας της Αιγύπτου. Βρίσκεται στην Άνω Αίγυπτο, στην ανατολική ακτή του Νείλου και στο εσωτερικό της πόλης της Θήβας. Σε αυτή την τοποθεσία υπήρχαν ήδη κάποιες κατασκευές, οι οποίες χρονολογούνται από το Μέσο Βασίλειο, ενώ υπήρχαν και κάποια οικοδομική δραστηριότητα από την Χατσεψούτ. Όμως, ο ναός που μας διασώζεται κατασκευάστηκε από τον Αμενχοτέπ Γ΄. Επίσης, έγιναν κάποιες προσθήκες από τον Τουτανκαμών, τον φαράω Σαμπακό της 25^{ης} δυναστείας και κυρίως τον Ραμσή Β΄. Κατά την ύστερη αρχαιότητα, ο ναός μετατράπηκε σε ρωμαϊκό φρούριο, ενώ κατά τη βυζαντινή και ισλαμική περίοδο, στέγασε εκκλησίες και τζαμιά. Ο ναός ήταν αφιερωμένος στον Άμωνα,²⁰⁵ στη σύζυγό του Μουτ και στον υιό τους Κχόνσου, δηλαδή στη Θηβαϊκή Τριάδα, ενώ κατασκευάστηκε για την τέλεση της εορτής Οπέτ.²⁰⁶ Όπως προαναφέρθηκε, είχε ιδιαίτερη σημασία, καθώς συνδεόταν (κυριολεκτικά και μεταφορικά) με το ναό του Άμωνα στο Καρνακ και σχετιζόταν με το βασιλικό Κα.²⁰⁷

²⁰² Ο Αμενχοτέπ Γ΄ αναφέρει σε μία στήλη του για την ανέγερση του ναού του Λούξορ, πως οι τοίχοι του ναού είναι κατασκευασμένοι από χρυσό. Η στήλη φυλάσσεται στο Μουσείο του Καΐρου. Oakes 2014, 142.

²⁰³ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη διακόσμηση των ναών βλ. Gundlach 2001, 371· Wilkinson 2000, 44-7.

²⁰⁴ Η αρχαία ονομασία του ναού ήταν *ipeτ-ρεσιιτ*, δηλαδή "Νότιο Χαρέμι". Εδώ πρέπει να σημειωθεί πως δεν υπάρχει κάποια σχέση ανάμεσα στο αρχαίο όνομα του ναού με τα ανακτορικά χαρέμια.

²⁰⁵ Σε αυτόν τον ναό λατρευόταν μία διαφορετική εκδοχή του Άμωνα από τη "συνηθισμένη", η οποία σχετίζεται με τη γονιμότητα. Wilkinson 2000.

²⁰⁶ Το ετήσιο φεστιβάλ Όπετ, ήταν μία από τις σημαντικότερες εορτές στην αρχαία Αίγυπτο και αφιερόνονταν στον Άμωνα. Κατά τη διάρκεια του, γινόταν περιφορά του αγάλματος του θεού και της ιερής του λέμβου. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Bunson 2002, 287· Unruh 2018, 253-4.

²⁰⁷ Dieter 2003, 135· Unruh 2018, 249-52.

Ο ναός αποτελείται από ένα επίμηκες σύμπλεγμα οικοδομημάτων (εικ. 12), με κατεύθυνση από τα νοτιοδυτικά προς τα βορειοανατολικά, με την είσοδο του να βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του. Καλύπτει μία έκταση 189.89 επί 55.17 μ.²⁰⁸ Μια μεγάλη τελετουργική οδός στα βορειοανατολικά, πλαισιωμένη από αγάλματα σφιγγών, οδηγούσε στην είσοδο του ναού, δηλαδή στον πρώτο πυλώνα. Μπροστά από την είσοδο, είχε κατασκευαστεί ένα υπόστυλο κιόσκι από τον Σαμπακό, και μία αυλή από τον Νεκτανεμπό Α'.²⁰⁹ Μπροστά από τον πρώτο πυλώνα, υπήρχαν μνημειακά αγάλματα και οβελίσκοι. Από τους δύο οβελίσκους, ο ένας βρίσκεται in situ και ο άλλος στην Place de la Concorde στο Παρίσι. Τα αγάλματα ήταν συνολικά έξι, με δύο από αυτά να πλαισιώνουν την πύλη του ναού. Είναι κατασκευασμένα από γρανίτη και αναπαριστούν τον Ραμσή Β' καθισμένο. Φορούν το στέμμα της Άνω και Κάτω Αιγύπτου και κάθονται στο θρόνο των δύο Χωρών.²¹⁰ Στα πόδια των κολοσσών, βρίσκεται η μορφή της Νεφερτάρι.²¹¹ Ο ανατολικός ένθρονος κολοσσός ονομάστηκε «Ηγεμόνας των Δύο Χωρών».²¹² Τα υπόλοιπα τέσσερα αγάλματα, είχαν τοποθετηθεί σε ζεύγη, μπροστά από τους πυλώνες. Αναπαριστούσαν επίσης τον Ραμσή Β', και το ένα που σώζεται, φέρει το στέμμα της Άνω Αιγύπτου.

Ο πρώτος πυλώνας, κατασκευάστηκε επίσης από τον Ραμσή Β' και ήταν διακοσμημένος με βαθύτυπες παραστάσεις που απεικονίζουν την περίφημη μάχη του Καντές. Οι παραστάσεις δεν πρέπει να θεωρηθούν ως ιστορική καταγραφή, καθώς παρουσιάζουν το Ραμσή να κατατροπώνει το στρατό των Χετταίων, κάτι που όπως προαναφέρθηκε μάλλον δεν είναι αληθές.²¹³ Επιγραφές που περιγράφουν τη μάχη συνοδεύουν τις σκηνές.²¹⁴ Νότια του πρώτου πυλώνα, είχε κατασκευαστεί μία τεράστια περίστυλη αυλή, με έκταση 57 επί 50.9 μ., η οποία περιβαλλόταν από δύο κιονοστοιχίες. Οι κίονες της είχαν κιονόκρανα σε σχήμα βλαστού παπύρου και κυλινδρικό κορμό. Στη νότια πλευρά της αυλής, ανάμεσα στους κίονες της εξωτερικής κιονοστοιχίας, υπήρχαν μνημειακά αγάλματα που αναπαριστούσαν όρθιο τον Ραμσή Β', με τη Νεφερτίτι στα πόδια του.²¹⁵ Οι σωζόμενες κεφαλές φέρουν το στέμμα nemes και το στέμμα της Άνω Αιγύπτου. Στη βορειοδυτική πλευρά της αυλής, δεξιά από την είσοδο, κατασκευάστηκε ένα μικρό τριμερές ιερό. Σε αυτό το ιερό, τοποθετούνταν οι ιερές λέμβοι των

²⁰⁸ Badawy 1968, 225.

²⁰⁹ Wilkinson 2000, 167.

²¹⁰ Oakes 2014, 142.

²¹¹ Obsomer 2012, 107 και 111.

²¹² Obsomer 2012, 112.

²¹³ Βλ. σελ. 18

²¹⁴ Oakes 2014, 142.

²¹⁵ Badawy 1968, 229· Oakes 2014, 142. Κάποια από αυτά τα αγάλματα ανήκαν αρχικά στον Αμενχοτέπ Γ'. Βλ. Obsomer 2012, 111· Wilkinson 2000, 168.

Άμωνα, Μουτ και Κχόνσου από το γειτονικό ναό του Καρνακ, όταν τα αγάλματα τους επισκέπτονταν το ναό του Λούξορ. Οι εξωτερικοί τοίχοι της αυλής, ήταν διακοσμημένοι με ανάγλυφες αναπαραστάσεις, οι οποίες είχαν ως θέμα τις εκστρατείες του Ραμσή εναντίον των Χετταίων.²¹⁶

Στη νοτιοδυτική πλευρά αυτής της περίστυλης αυλής, βρισκόταν η είσοδος προς το επόμενο τμήμα του ναού, το οποίο είναι μία γιγαντιαία κιονοστοιχία, γνωστή και ως «Μεγάλη Κιονοστοιχία». Μπροστά από την είσοδο της κιονοστοιχίας, είχαν τοποθετηθεί δύο καθιστοί κολοσσοί, οι οποίοι είναι πανομοιότυποι με τους ένθρονους κολοσσούς του πρώτου πυλώνα.²¹⁷ Η Μεγάλη Κιονοστοιχία, αποτελείται από δύο σειρές των επτά κίωνων, οι οποίοι έχουν ύψος 19 μ.²¹⁸ Οι κίονες της είχαν κατασκευαστεί από τον Αμενχοτέπ Γ΄ και διέθεταν κιονόκρανα σε σχήμα βολβού παπύρου. Ο Τουτανκαμών πρόσθεσε τους δύο τοίχους που την περιβάλλουν. Οι τοίχοι, ήταν διακοσμημένοι με σκηνές από το φεστιβάλ Οπέτ.²¹⁹ Η νοτιοανατολική πλευρά της «Μεγάλης Κιονοστοιχίας», οδηγεί στο κύριο τμήμα του ναού, δηλαδή στον αρχικό ναό που κατασκεύασε ο Αμενχοτέπ Γ΄.

Στα νότια της «Μεγάλης Κιονοστοιχίας», βρίσκεται μία δεύτερη γιγαντιαία περίστυλη αυλή, με διαστάσεις 45.11 επί 56.08 μ.²²⁰ Αποτελείται από δύο διπλές κιονοστοιχίες σχήματος 'L', που καλύπτουν το βόρειο, ανατολικό και δυτικό τμήμα της. Οι κίονες τους, έχουν επίσης κιονόκρανα σε σχήμα βολβού παπύρου. Η νότια πλευρά της περίστυλης αυλής, συνδεόταν με την υπόστυλη αίθουσα του ναού, χωρίς να υπάρχει ένας πυλώνας ή μία πύλη να τις διαχωρίζει, κάτι που καθιστά την τελευταία μοναδική, σύμφωνα με τον Badawy.²²¹ Η υπόστυλη αίθουσα αποτελείται από τέσσερις σειρές των οκτώ κίωνων και βρίσκεται πάνω σε μία λίθινη βάση όπως και το υπόλοιπο του ναού. Στη νοτιοανατολική και νοτιοδυτική γωνία της υπόστυλης αίθουσας υπήρχαν δύο πύλες, οι οποίες πρέπει να οδηγούσαν σε ένα μικρό τελετουργικό παλάτι και στις κατοικίες των ιερέων.²²² Ο ανατολικός τοίχος της, απεικόνιζε τον Αμενχοτέπ Γ΄ να τελεί προσφορές προς τη Θηβαϊκή Τριάδα.²²³ Νότια της υπόστυλης αίθουσας, οδηγούμαστε σε έναν υπόστυλο προθάλαμο (14²²⁴), ο οποίος διέθετε δύο σειρές των τεσσάρων

²¹⁶ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το διάκοσμο της πρώτης περίστυλης αυλής βλ. Badawy 1968, 229.

²¹⁷ Ο ανατολικός κολοσσός ονομαζόταν «Μεριαμόν», ενώ ο δυτικός «Ήλιος των Ηγεμόνων». Βλ. Obsomer 2012, 111-2.

²¹⁸ Wilkinson 2000, 168-9.

²¹⁹ Για μία περιγραφή των παραστάσεων βλ. Oakes 2014, 143.

²²⁰ Badawy 1968, 229.

²²¹ Badawy 1968, 230.

²²² Bell 1997, 154.

²²³ Oakes 2014, 143.

²²⁴ Η αρίθμηση γίνεται με βάση το σχέδιο της Meyer (βλ. εικ.)

κίωνων. Ο προθάλαμος πλαισιώνεται από μία σειρά δωματίων, όπου τρία από αυτά συνδέονταν με την υπόστυλη αίθουσα και (28-30) αποτελούσαν ιερά για τις λέμβους της Θηβαϊκής Τριάδας.²²⁵ Οι υπόλοιπες δύο (26-27), λειτουργούσαν ως ιερά της βασιλικής λέμβου και του βασιλικού Κα αντίστοιχα.

Νότια του προθάλαμου 14, υπήρχε μία αίθουσα προσφορών (25), η οποία διέθετε τέσσερις κίονες. Η τελευταία, ακολουθούταν στα νότια της από ένα άλλο ιερό λέμβου (15), το οποίο δέχθηκε τροποποιήσεις από τον Μέγα Αλέξανδρο.²²⁶ Μέσα στο ιερό λέμβου, τοποθετούνταν η εικόνα του Άμωνα του Καρνακ, όταν ο τελευταίος επισκεπτόταν το Λούξορ.²²⁷ Οι αίθουσες 15 και 25, πλαισιώνονται στα ανατολικά και δυτικά από τρία βοηθητικά δωμάτια. Στα ανατολικά, υπάρχουν δύο πανομοιότυπες αίθουσες. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για ορθογώνια δωμάτια που διαθέτουν τρεις κίονες και διαθέτουν στα ανατολικά τους τέσσερις μικρούς χώρους. Σε αυτούς τους παράπλευρους χώρους, τελούνταν οι ιεροτελεστίες του φεστιβάλ Όπετ. Το βορειοανατολικό δωμάτιο συγκεκριμένα, ήταν αφιερωμένο στη θεογαμία του Άμωνα, ο οποίος παντρεύτηκε τη μητέρα του Αμενχοτέπ Γ'.²²⁸ Το δυτικό δωμάτιο είναι σχεδόν ίδιο με τα προηγούμενα, με τη διαφορά ότι οι μικροί χώροι του δωματίου βρίσκονται στη δυτική του πλευρά.²²⁹ Επίσης, ενώνεται στη βόρεια πλευρά του με ένα διάδρομο, ο οποίος οδηγεί με τη σειρά του σε μερικούς επιπλέον μικρούς χώρους.

Νότια της αίθουσας 15, βρίσκεται το άδυτο του ναού, το οποίο βρίσκεται πάνω σε ένα μικρό ύψωμα.²³⁰ Αρχικά, το άδυτο ήταν ένας ξεχωριστός ναός, αλλά αργότερα ενώθηκε με το ιερό λέμβου (15). Ξεκινάει με έναν ορθογώνιο προθάλαμο, με κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά, ο οποίος διαθέτει 12 κίονες. Ανατολικά και δυτικά αυτού του προθάλαμου, υπάρχουν δύο μικροί διάδρομοι, οι οποίοι συνδέονται με σειρές μικρών δωματίων. Νότια του προθάλαμου, βρίσκεται μία τετράγωνη αίθουσα με τέσσερις κίονες (18), η οποία περιείχε το κολοσσιαίο άγαλμα του Άμωνα. Στην ανατολική και δυτική πλευρά της, πλαισιωνόταν από δύο μικρότερες ορθογώνιες αίθουσες, με τις τελευταίες να συνδέονται με διαδρόμους-δωμάτια

²²⁵ Εδώ πρέπει να σημειωθεί πως ο Μέγας Αλέξανδρος και οι Ρωμαίοι πραγματοποίησαν κάποιες επισκευές και αλλαγές στον ναό. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Oakes 2014, 143.

²²⁶ Wilkinson 2000, 170.

²²⁷ Bell 1997, 156.

²²⁸ Για μία περιγραφή της σκηνής που διακοσμεί το δωμάτιο βλ. Cabrol 2000, 183· Oakes 2014, 143.

²²⁹ Σύμφωνα με τον Bell (1997, 156) οι προαναφερθέντες μικροί χώροι, πρέπει να στέγαζαν αγάλματα θεών. Ο Wilkinson (2000, 273), υποστηρίζει πως σε αυτούς τους χώρους αποθηκεύονταν τα απαραίτητα για τις τελετουργίες.

²³⁰ Το ύψωμα πρέπει να συμβόλιζε τον πρωταρχικό λόφο. Βλ. Wilkinson 2000, 170-1.

όπως ο προθάλαμος. Σύμφωνα με τον Wilkinson,²³¹ οι αίθουσες του αδύτου, συμβολίζουν τις ώρες της ημέρας.

2.2.2. Ο ναός του Άμωνα στο Καρνακ

Το ναϊκό σύμπλεγμα του Καρνακ (εικ. 13) ήταν ένα από τα μεγαλύτερα και σημαντικότερα στην αρχαία Αίγυπτο. Βρίσκεται στη Θήβα, στην ανατολική ακτή του Νείλου και συνδέεται με το ναό του Λούξορ μέσω μία οδού. Το κεντρικό σύμπλεγμα, ή αλλιώς σύμπλεγμα του Άμωνα, ήταν τειχισμένο²³² και είχε περίμετρο 2260 μ.²³³ Εκτός του κεντρικού, υπήρχαν και άλλα δύο μικρότερα τειχισμένα συμπλέγματα. Πιο συγκεκριμένα, στα βόρεια του κεντρικού συμπλέγματος υπήρχε το σύμπλεγμα του Μοντου και στα νότια του, το σύμπλεγμα της Μουτ.²³⁴ Στο ναϊκό σύμπλεγμα, του Καρνακ, είχε ήδη ανεγερθεί ένας ναός κατά το Μέσο Βασίλειο,²³⁵ αλλά το μεγαλύτερο μέρος του σωζόμενου ναού κατασκευάστηκε κατά το Νέο Βασίλειο, ενώ έγιναν και επιπλέον προσθήκες σε μεταγενέστερες περιόδους. Η συγκεκριμένη τοποθεσία θεωρούταν ιδιαίτερα ιερή, κάτι που φαίνεται και από την αρχαία ονομασία της, Ιπετ-Ισουτ, δηλαδή «Το πιο εκλεκτό μέρος». Υπήρξε το κέντρο λατρείας του Άμωνα-Ρα, αλλά κατασκευάστηκαν στο εσωτερικό του και αρκετοί ναοί που αφιερώθηκαν σε άλλες θεότητες. Ο ναός του Άμωνα-Ρα βρίσκεται στο εσωτερικό του γιγαντιαίου κεντρικού συμπλέγματος και αποτελείται από δύο συνδεδεμένα μέρη, με το ένα να ακολουθεί τον άξονα ανατολής-δύσης και το άλλο τον άξονα βορρά-νότου.

Ο κύριος άξονας του ναού, ο οποίος έχει κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά (εικ. 14), είχε την είσοδο του στη δυτική πλευρά του τείχους του συμπλέγματος. Μπροστά από την είσοδο υπήρχε μία αποβάθρα, η οποία βρισκόταν στο τέλος ενός καναλιού που συνέδεε τον Νείλο με το ναό. Κοντά στην αποβάθρα, είχε επίσης κατασκευαστεί ένα ιερό από τον φαραώ Ηακορίσ της 29^{ης} δυναστείας που φύλασσε την ιερή λέμβο του. Ο πρώτος πυλώνας (εικ. 15), που αποτελεί και την είσοδο του ναού, κατασκευάστηκε από έναν φαραώ της 30^{ης} δυναστείας, τον Νεκτανεμπό, είχε 40μ. ύψος και έμεινε ακόσμητος.²³⁶ Η αποβάθρα και ο πρώτος πυλώνας ενώνονται μέσω μίας οδού, η οποία πλαισιώνεται από σφίγγες με κεφάλια κριαριού.²³⁷ Στο τέλος της οδού με τις σφίγγες και μπροστά από την είσοδο, ανακαλύφθηκε

²³¹ Wilkinson 2000, 170.

²³² Είναι αξιοσημείωτο, πως η κάτοψη του κεντρικού ναϊκού συμπλέγματος θυμίζει πύργο πυλώνα.

²³³ Badawy 1968, 238.

²³⁴ Ο Μοντου ήταν ένας θεός του πολέμου που λατρευόταν στη Θήβα. Η Μουτ ήταν η σύζυγος του Άμωνα

²³⁵ Dieter 2003, 17.

²³⁶ Wilkinson 2000, 155.

²³⁷ Οι σφίγγες ανήκαν είτε στον Αμενχοτέπ Γ΄ είτε στον Ραμσή Β΄. Βλ. Oakes 2014, 144.

μία βάση αγάλματος και δύο μικροί οβελίσκοι.²³⁸ Πίσω από τον πρώτο πυλώνα, βρίσκεται μία τεράστια, σχεδόν τετράγωνη αυλή, με εμβαδόν περίπου 8100 τ.μ.²³⁹ Στο βορειοδυτικό άκρο της, υπάρχει ένα τριμερές ιερό λέμβου, το οποίο κατασκευάστηκε από τον Σέτι Β΄ και αφιερώθηκε στη Θεβαϊκή Τριάδα. Αργότερα, κατά την 25^η δυναστεία κατασκευάστηκε ένα kiosk στο κέντρο της αυλής από τον Taharqa. Η αυλή, περιείχε επίσης σφίγγες και μάλλον αγάλματα κάποιου (ή κάποιων) φαραώ.²⁴⁰ Στη νότια πλευρά της αυλής, απεικονίζονται τα επιτεύγματα φαραώ της 22^{ης} δυναστείας.²⁴¹ Επίσης, από την ίδια πλευρά, "εισβάλλει" στην αυλή ένας μικρός ναός-ιερό, ο οποίος κατασκευάστηκε από τον Ραμσή Γ΄. Ο ναΐσκος είχε διακοσμηθεί με εορταστικές σκηνές και με αγάλματα ενσωματωμένα σε κίονες.²⁴²

Στην ανατολική πλευρά της αυλής, βρισκόταν ο δεύτερος πυλώνας, η είσοδος του οποίου πλαισιωνόταν από τρία κολοσσιαία αγάλματα. Ο δεύτερος πυλώνας ολοκληρώθηκε από τον Σέτι Α΄ και κατασκευάστηκε από λίθους ταλατατ του Ακενατόν. Πίσω από αυτόν, βρίσκεται η υπόστυλη αίθουσα του ναού, η οποία καταλαμβάνει εμβαδόν 5150 τ.μ.²⁴³ Πρόκειται για μία ορθογώνια αίθουσα με κατεύθυνση από τα βόρεια προς τα νότια, που διαθέτει 134 κίονες. Οι 12 κίονες που πλευρίζουν τον κεντρικό διάδρομο, έχουν κιονόκρανα σε σχήμα ανοιχτού άνθους λωτού (εικ. 16), ενώ τα κιονόκρανα των υπολοίπων είχαν τη μορφή κλειστού λωτού. Ακόμα, πρέπει να σημειωθεί πως οι κεντρικοί κίονες είχαν ύψος 21μ. και οι υπόλοιποι 15μ.²⁴⁴ Η υπόστυλη αίθουσα φωτιζόταν από φεγγίτες. Όσον αφορά τη διακόσμηση της αίθουσας, ο Σέτι Α΄ και ο Ραμσής Β΄, κάλυψαν τους εσωτερικούς τοίχους με βαθύτυπα και επιγραφές που απεικονίζουν τελετουργικές και μυθολογικές σκηνές. Οι εξωτερικοί τοίχοι, διακοσμούνται με σκηνές από τις στρατιωτικές εκστρατείες των δύο φαραώ.²⁴⁵

Στην ανατολική πλευρά της υπόστυλης αίθουσας, υπάρχει ένας τρίτος πυλώνας, ο οποίος κατασκευάστηκε από τον Αμενχοτέπ Γ΄. Πίσω από τον πυλώνα, υπήρχε ένας μικρός χώρος, ο οποίος οδηγούσε σε έναν τέταρτο πυλώνα.²⁴⁶ Ανάμεσα στον τρίτο και στον τέταρτο πυλώνα, είχαν τοποθετηθεί τέσσερις οβελίσκοι, με τον έναν που έχει διασωθεί να χρονολογείται στις

²³⁸ Badawy 1968, 238.

²³⁹ Badawy 1968, 238.

²⁴⁰ Wilkinson 2000, 155-6.

²⁴¹ Oakes 2014, 144.

²⁴² Για το ναό του Ραμσή Γ΄ στο Καρνακ βλ. Badawy 1968, 242· Wilkinson 2000, 156.

²⁴³ Badawy 1968, 244.

²⁴⁴ Wilkinson 2000, 157.

²⁴⁵ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις παραστάσεις στην υπόστυλη αίθουσα βλ. Badawy 1968, 244-6· Wilkinson 2000, 158.

²⁴⁶ Πίσω από τον τρίτο πυλώνα είχαν προστεθεί κάποιες κατασκευές από τον Αμενχοτέπ Α΄ και τη Χατσεψούτ. Βλ. Oakes 2014, 145.

αρχές της 18^{ης} δυναστείας.²⁴⁷ Ο τέταρτος πυλώνας ακολουθείται από ένα μικρό υπόστυλο διάδρομο, ο οποίος οδηγεί στον πέμπτο πυλώνα. Οι δύο τελευταίοι πυλώνες κατασκευάστηκαν από τον Τούθμωσι Α΄. Πίσω από τον πέμπτο πυλώνα, βρίσκεται μία αυλή με δύο γρανιτένιους κίονες, οι οποίοι φέρουν τα σύμβολα της Άνω και της Κάτω Αιγύπτου και δύο αγάλματα αφιερωμένα στον Άμωνα και στην Αμουνέτ.²⁴⁸ Ανατολικά της αυλής, βρίσκεται ο έκτος πυλώνας, ο οποίος έχει διακοσμηθεί με επιγραφές, που απαριθμούν τους κατακτημένους εχθρούς της Αιγύπτου.²⁴⁹ Πίσω από τον τελευταίο, υπήρχε ένα αρχείο του Τούθμωσι Γ΄ και το άδυτο του ναού. Το άδυτο υπήρχε ήδη από το Μέσο Βασίλειο, αλλά το κτίριο αντικαταστάθηκε από την Χατσεψούτ. Ο Τούθμωσις Γ΄ πρόσθεσε ένα εξωτερικό τείχος και το διακόσμησε με σκηνές μάχης. Οι τοίχοι του αδύτου είναι διακοσμημένοι με τελετουργικές σκηνές. Στα ανατολικά, βρίσκεται η κεντρική αυλή, ένα κτίριο που περιείχε την εικόνα του θεού.²⁵⁰ Δίπλα στο άδυτο, ο Τούθμωσις Γ΄ ανέγειρε ένα δεύτερο αρχείο. Επίσης, ανατολικά της κεντρικής αυλής, υπήρχαν δύο αίθουσες-αυλές, οι οποίες περιβάλλονταν από επιμήκη δωμάτια.²⁵¹

Ανατολικά του αδύτου, ο Τούθμωσις Γ΄ ανέγειρε ένα οικοδόμημα, το οποίο σχετίζεται με τη λατρεία του ίδιου και των προγόνων του.²⁵² Πρόκειται για ένα ορθογώνιο κτίριο, με κατεύθυνση από τα βόρεια προς τα νότια, που είναι προσκολλημένο στο άδυτο και βρίσκεται στο εσωτερικό του εξωτερικού τείχους του ναού (εικ. 17). Η είσοδος του κτιρίου βρισκόταν στη νοτιοδυτική γωνία του. Ένας διάδρομος οδηγούσε στην κεντρική αίθουσα του οικοδομήματος, μία ορθογώνια υπόστυλη αίθουσα, η οποία είχε δύο κιονοστοιχίες που ακολουθούσαν τον άξονα βορρά-νότου, και μία κιονοστοιχία που τις περιέβαλλε. Η εξωτερική κιονοστοιχία, διέθετε τετράγωνους κίονες, ενώ οι κίονες των εσωτερικών, είχαν σχήμα στύλων σκηνής. Οι τελευταίοι, αναπαριστούσαν είτε παλαιότερες θρησκευτικές σκηνές, είτε στρατιωτικές.²⁵³ Η κεντρική υπόστυλη αίθουσα, ενώνεται στα βόρεια, νότια και ανατολικά, με ορθογώνια δωμάτια, διαδρόμους και προθαλάμους. Στη βορειοανατολική πλευρά, υπήρχε ένα ιερό, αφιερωμένο στον Άμωνα, το οποίο ακολουθούσε τον άξονα του κτιρίου. Σχεδόν στο κέντρο του, βρίσκεται ένα βάθρο από χαλαζίτη, πάνω στο οποίο ήταν τοποθετημένο στην αρχαιότητα ο ναΐσκος. Νότια του ιερού, βρίσκεται ένας επιμήκης προθάλαμος με μία

²⁴⁷ Bunson 2002, 193.

²⁴⁸ Η Αμουνέτ, είναι η θηλυκή εκδοχή του θεού Άμωνα. Το ζεύγος Άμων-Αμουνέτ πρωτοεμφανίζεται στην ογδοάδα της Ερμούπολης, η οποία αποτελείται από ζεύγη αρσενικών και θηλυκών δυνάμεων-θεοτήτων.

²⁴⁹ Wilkinson 2000, 158.

²⁵⁰ Oakes 2014, 145· Wilkinson 2000, 158-9.

²⁵¹ Badawy 1968, 248.

²⁵² Wilkinson 2000, 159. Ο Badawy (1968, 250) αναφέρει πως το συγκεκριμένο κτίριο κατασκευάστηκε για τον εορτασμό του χεμπ-σεντ του Τούθμωσι Γ΄.

²⁵³ Wilkinson 2000, 159.

κιονοστοιχία των τεσσάρων κίωνων. Αυτός ο προθάλαμος έχει ονομαστεί «βοτανικό δωμάτιο», λόγω των τοίχων του, οι οποίοι είναι διακοσμημένοι με ανάγλυφα εξωτικών φυτών μεταξύ άλλων.²⁵⁴ Η νότια πλευρά του κτιρίου, διαθέτει επίσης μια σειρά ορθογώνιων δωματίων, ενώ στη νοτιοανατολική γωνία, υπάρχουν δύο μικρές υπόστυλες αίθουσες. Προσκολλημένο στα ανατολικά του εξωτερικού τείχους, ήταν ένα μικρό ιερό και οι δύο οβελίσκοι που το πλαισίωναν. Σε αυτό το ιερό, οι κάτοικοι της Θήβας εναπόθεταν τις προσφορές του προς τον θεό.²⁵⁵

Το τμήμα του ναού με κατεύθυνση από βορρά προς νότο, έχει την είσοδο του στο κέντρο του νότιο τείχους του συμπλέγματος. Πρόκειται για τον δέκατο πυλώνα, ο οποίος κατασκευάστηκε με λίθους-ταλατα από τον Χορεμχεμπ και πλαισιωνόταν από δύο ασβεστολιθικούς κολοσσούς.²⁵⁶ Πίσω από τον δέκατο πυλώνα, βρίσκεται μία μεγάλη αυλή, στα ανατολικά της οποίας, ο Αμενχοτέπ Β΄ κατασκεύασε ένα μικρό ναό για τον εορτασμό του χεμπ-σεντ του. Μπροστά από την είσοδο αυτού του ναού, κατασκευάστηκε μία στοά με 12 κίονες. Η στοά είναι υπερυψωμένη και ενώνεται με την αυλή μέσω μιας ράμπας. Ο ναός αποτελείται από μία τετράγωνη υπόστυλη αίθουσα, η οποία έχει 20 κίονες και ένα κεντρικό κλίτος, με κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Δύο διάδρομοι, που ακολουθούν τον βόρειο-νότιο άξονα, οδηγούν σε δύο σειρές αιθουσών που πλαισιώνουν την κεντρική υπόστυλη αίθουσα.²⁵⁷ Βόρεια της αυλής, οδηγούμαστε στον ένατο πυλώνα, κατασκευασμένο επίσης από τον Χορεμχεμπ. Πίσω από τον ένατο πυλώνα, υπάρχει ξανά μία αυλή. Στο βόρειο άκρο της, βρίσκεται ο όγδοος πυλώνας του ναού, κατασκευασμένος από την Χατσεψούτ. Στα βόρεια του, ακολουθεί μία αυλή, μικρότερη από τις δύο προηγούμενες. Βόρεια της τελευταίας, ο Τούθμωσις Γ΄ ανέγειρε τον έβδομο πυλώνα και ο Μερνεφθά²⁵⁸ τους τοίχους της αυλής που ακολουθεί, η οποία αποτελεί και το τελευταίο κομμάτι αυτού του τμήματος του ναού. Εκεί, ανακαλύφθηκε ένας τεράστιος αριθμός θαμμένων λίθινων, μπρούτζινων και ξύλινων αγαλμάτων.²⁵⁹ Η τελευταία αυλή, δίνει πρόσβαση στη βόρεια πλευρά της, στο μικρό ενδιάμεσο χώρο ανάμεσα στον τρίτο και τον τέταρτο πυλώνα.

Η ιερή λίμνη του ναού, βρίσκεται νότια του αδύτου και ανατολικά του εβδόμου πυλώνα. Στο νοτιοδυτικό άκρο του συμπλέγματος, κατασκευάστηκε ένας μικρός ναός

²⁵⁴ Bunson 2002, 193-4· Wilkinson 2000, 160.

²⁵⁵ Wilkinson 2000, 160.

²⁵⁶ Bard 2015, 260· Wilkinson 2000, 161.

²⁵⁷ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το ναό του Αμενχοτέπ Β΄ στο Καρνακ βλ. Badawy 1968, 258-60.

²⁵⁸ Γιός και διάδοχος του Ραμσή Β΄.

²⁵⁹ Wilkinson 2000, 161.

αφιερωμένος στον Κχόνσου και στα δυτικά του τελευταίου, ένα ιερό αφιερωμένο στη θεά Οπετ, μεταγενέστερης περιόδου.²⁶⁰ Ο ναός του Κχόνσου, κατασκευάστηκε από τον Ραμσή Γ΄ και είχε κατεύθυνση από τα βόρεια προς τα νότια. Διαθέτει έναν πυλώνα, μία περίστυλη αυλή, μία υπόστυλη αίθουσα και το άδυτο.²⁶¹ Στο βόρειο άκρο του συμπλέγματος, υπάρχει ένας μικρός ναός αφιερωμένος στον Φθά.²⁶² Λίγο πιο δυτικά από αυτόν, βρίσκεται η βόρεια πύλη του συμπλέγματος του Άμωνα, η οποία οδηγεί στο σύμπλεγμα του Μοντου. Το σύμπλεγμα του Μοντου, περιέχει στην ανατολική του πλευρά, το ναό του Μοντου, ο οποίος κατασκευάστηκε από τον Αμενχοτέπ Γ΄ και δέχθηκε αλλαγές από μεταγενέστερους φαραώ. Ο ναός έχει κατεύθυνση από τα βόρεια προς τα νότια. Ανατολικά του, υπάρχει ένας ναός αφιερωμένος στον υιό του Μοντου, και νότια του ένας ναός αφιερωμένος στη Μάατ.²⁶³ Νότια του συμπλέγματος του Άμωνα βρίσκεται το σύμπλεγμα της Μουτ. Τα δύο συμπλέγματα ενώνονται μέσω μία οδού που πλαισιώνεται από σφίγγες με κεφάλι κριαριού. Το σύμπλεγμα της Μουτ είναι μικρότερο από το σύμπλεγμα του Άμωνα, αλλά μεγαλύτερο από το σύμπλεγμα του Μοντου. Περιέχει το ναό της Μουτ, ο οποίος έχει κατεύθυνση από τα βόρεια προς τα νότια. Κοντά στο ναό, βρίσκεται επίσης η πεταλόσχημη ιερή λίμνη του. Δυτικά της τελευταίας, υπάρχει ένας μικρός ναός του Ραμσή Γ΄.²⁶⁴

2.2.3. Οι ναοί του Ραμσή Β΄ στο Abu Simbel

Στην αρχαία Νουβία, στη δυτική όχθη του Νείλου και κοντά στα σύνορα του σημερινού Σουδάν, ο Ραμσής Β΄ εγκαινίασε κατά το 34^ο έτος της βασιλείας του²⁶⁵ δύο μεγαλοπρεπείς λαξευτούς ναούς. Τη δεκαετία του 1960, λόγω της κατασκευής του φράγματος του Ασουάν, αποφασίστηκε να μεταφερθούν οι ναοί σε άλλο ασφαλές σημείο για να μην βυθιστούν (εικ. 18).²⁶⁶ Ο μεγαλύτερος από τους δύο, ήταν αφιερωμένος στον Ρα-Χορακτι, στον Άμωνα-Ρα, στον Φθά,²⁶⁷ αλλά και στον θεοποιημένο Ραμσή Β΄. Εδώ παρατηρούμε, πως ο συγκεκριμένος ναός ήταν αφιερωμένος στους πατρώους θεούς των κύριων αιγυπτιακών πόλεων και των

²⁶⁰ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το ναό της Οπετ βλ. Wilkinson 2000, 162

²⁶¹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον ναό του Κχόνσου στο Καρνακ βλ. Badawy 1968, 255-7· Wilkinson 2000, 161-2.

²⁶² Badawy 1968, 257-8· Wilkinson 2000, 163.

²⁶³ Η θεά Μάατ, συμβόλιζε την έννοια της τάξης και της έννομης λειτουργίας του σύμπαντος. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Gahlin 2013, 212-3· Guilhou και Peyré 2005, 381-3.

²⁶⁴ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το σύμπλεγμα της Μουτ, βλ. Badawy 1968, 260-4· Wilkinson 2000, 163-4.

²⁶⁵ Dieter 2003, 2.

²⁶⁶ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα σχέδια της διάσωσης των ναών, βλ. Oakes 2014, 196-7.

²⁶⁷ Ο Φθά, ήταν χθόνιος θεός και προστάτης των τεχνιτών. Είχε τη μορφή μουμιοποιημένου ανθρώπου. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Gahlin 2013, 42· Guilhou και Peyré 2005, 393-4.

κύριων αιγυπτιακών θεολογιών.²⁶⁸ Ο δεύτερος ναός, ήταν αφιερωμένος στη Χαθόρ²⁶⁹ και στη σύζυγο του Ραμσή Β΄, Νεφερτάρι. Η συγκεκριμένη τοποθεσία ήταν σημαντική τουλάχιστον από τα τέλη της 18^{ης} δυναστείας, αφού οι φαραώ Αϊ και Χορεμχεμπ έκτισαν εκεί ναούς.²⁷⁰ Ωστόσο, η περιοχή θεωρούταν ιερή ήδη από το Παλαιό Βασίλειο.²⁷¹ Ο μεγάλος ναός έχει κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά, ενώ ο μικρός, από τα βόρεια προς τα νότια. Σύμφωνα με την Tyldesley,²⁷² η θέση τους δεν ήταν τυχαία, αφού δύο φορές το χρόνο, οι ακτίνες του ηλίου διαπερνούσαν το εσωτερικό του ναού και φώτιζαν το πίσω μέρος του αδύτου. Οι δύο ναοί ανακαλύφθηκαν το 1813 από έναν Σουηδό εξερευνητή, τον Jean-Louis Burkhardt, και ανασκάφηκαν το 1817 από τον Giovanni Belzoni.

Ο μεγάλος ναός

Μπροστά από τον μεγάλο ναό, ενδέχεται να υπήρχε στην αρχαιότητα ένα τείχος ή/και ένας πυλώνας.²⁷³ Η αυλή μπροστά από την είσοδο, διέθετε δύο δεξαμενές, οι οποίες περιείχαν το "ιερό" νερό που χρησιμοποιούταν στις τελετουργίες.²⁷⁴ Στην αυλή, υπήρχαν επίσης κάποια μικρά ιερά, στήλες και αγάλματα.²⁷⁵ Η πρόσοψη του ναού είναι λαξευμένη στο βράχο, τραπεζόσχημη και μπροστά της υπάρχουν δύο ζεύγη κολοσσιαίων αγαλμάτων, 20 μ. ύψους,²⁷⁶ που πλαισιώνουν την είσοδο (εικ. 19). Πρόκειται για αγάλματα που αναπαριστούν τον Ραμσή Β΄ ένθρονο. Και οι τέσσερις κολοσσοί φορούν το στέμμα της Άνω και Κάτω Αιγύπτου,²⁷⁷ ενώ στους ώμους τους αναγράφονται τα ονόματα τους.²⁷⁸ Οι θρόνοι είναι διακοσμημένοι με την αναπαράσταση της ενοποίησης της Αιγύπτου, ενώ η βάση, φέρει ανάγλυφες σκηνές με τους υπόδουλους εχθρούς της χώρας.²⁷⁹ Στα πόδια των κολοσσών, στέκονται μικρότερα αγάλματα διαφόρων μελών, κυρίως θηλυκών, της βασιλικής οικογένειας.²⁸⁰ Μπροστά από τις

²⁶⁸ Ο Ρα-Χορακτι ήταν πατρώος θεός της Ηλιούπολης, ο Αμωνας-Ρα της Θήβας και ο Φθά της Μέμφιδας.

²⁶⁹ Η Χαθόρ ήταν μία αρκετά σημαντική θεά και σχετιζόταν με τη γονιμότητα. Στην τέχνη, αναπαρίσταται ενίοτε με ανθρώπινο σώμα και κεφάλι αγελάδας. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Gahlin 2013, 33-4· Guilhou και Peyré 2005, 368-70.

²⁷⁰ Morkot 2001, 4.

²⁷¹ Tyldesley 2000, 104.

²⁷² Tyldesley 2000, 104.

²⁷³ Morkot 2001, 4.

²⁷⁴ Wilkinson 2000, 225.

²⁷⁵ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις κατασκευές στην εξωτερική αυλή του Μεγάλου Ναού στο Abu Simbel, βλ. Badawy 1968, 308· Morkot 2001, 4.

²⁷⁶ Oakes 2014, 197.

²⁷⁷ Tyldesley 2000, 105.

²⁷⁸ Τα ονόματα των κολοσσών από αριστερά προς τα δεξιά, είναι τα εξής: «(Ραμσής) αγαπημένος του ηγεμόνα των δύο Χωρών», «(Ραμσής) αγαπημένος του Ήλιου των Ηγεμόνων», «(Ραμσής) αγαπημένος του Αμωνα», «(Ραμσής) αγαπημένος του Ατούμ». Obsomer 2012, 386-7.

²⁷⁹ Oakes 2014, 197· Obsomer 2012, 387.

²⁸⁰ Βλ. Tyldesley 2000, 105.

βάσεις των κολοσσών, τοποθετήθηκαν αγάλματα του Ρα-Χορακτι.²⁸¹ Πάνω από την είσοδο, υπάρχει μία μεγάλη κόγχη, μέσα στην οποία βρίσκεται ένα γιγαντιαίο άγαλμα του Ρα-Χορακτι.²⁸² Στην κορυφή της πρόσοψης, υπάρχει μία ζωφόρος με ανάγλυφες μορφές μπαμπούνων.²⁸³

Ο κυρίως ναός είναι επίσης λαξευμένος στο βράχο (εικ. 20) και παρουσιάζει κάποιες διαφοροποιήσεις σε σχέση με τους ναούς της ίδιας περιόδου. Την πύλη ακολουθεί ένας μικρός διάδρομος, ο οποίος οδηγεί σε μία ορθογώνια υπόστυλη αίθουσα (F²⁸⁴) με δύο σειρές των τεσσάρων κίωνων (εικ. 21). Οι κίονες διαθέτουν οσιριακά αγάλματα.²⁸⁵ Ένα κεντρικό κλίτος, περνάει ανάμεσα από τις κιονοστοιχίες, και οδηγεί στο εσωτερικό του ναού. Το βόρειο τμήμα της υπόστυλη αίθουσας (F) ήταν αφιερωμένο στον Ρα-Χορακτι, ενώ το νότιο στον Άμωνα-Ρα.²⁸⁶ Οι τοίχοι της αίθουσας είναι καλυμμένοι με βαθύτυπες παραστάσεις μαχών, παρουσιάσεων αιχμαλώτων στους θεούς, αλλά και σκηνές με τον φαραώ να βρίσκεται μπροστά στους θεούς.²⁸⁷ Οι επιγραφές που συνοδεύουν τις σκηνές μάχης, αναφέρονται στο πως ο Ραμσής Β΄ κατατρόπωσε ολομόναχος τους Χετταίους στη μάχη του Καντές. Η οροφή διαθέτει ζωγραφικό διάκοσμο που αναπαριστά γυπαετούς με αστέρια να τους περιβάλλουν.²⁸⁸ Στη δυτική πλευρά της αίθουσας, υπάρχει μία πύλη, η οποία οδηγούσε στο εσωτερικό του ναού και πλαισιωνόταν από δύο σφίγγες με κεφάλια γερακιών.

Η υπόστυλη αίθουσα (F) συνδέεται επίσης με διάφορους επιμήκεις χώρους, οι οποίοι λειτουργούσαν μάλλον ως χώροι προετοιμασίας και αποθήκες.²⁸⁹ Στη βόρεια πλευρά της, δύο πύλες οδηγούν σε δύο βοηθητικά δωμάτια με κατεύθυνση από τα βόρεια προς τα νότια (N και O). Στη βορειοδυτική γωνία της αίθουσας F, υπάρχει μία ορθογώνια αίθουσα με κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά (K), η οποία οδηγεί με τη σειρά της, σε δύο επιμήκεις αίθουσες (L και M) με κατεύθυνση από τα βόρεια προς τα νότια. Η νοτιοδυτική γωνία της αίθουσας F, δίνει πρόσβαση σε μία σειρά δωματίων (G-J), τα οποία έχουν τον ίδιο

²⁸¹ Oakes 2014, 197.

²⁸² Το συγκεκριμένο άγαλμα εκτός από την εμφανή σύνδεση του ναού με τη συγκεκριμένη θεότητα, συνδέεται επίσης και με το όνομα του Ραμσή Β΄. Wilkinson 2000, 225.

²⁸³ Obsomer 2012, 385, fig. 104.

²⁸⁴ Η αρίθμηση γίνεται με βάση την εικ. 20.

²⁸⁵ Τα οσιριακά αγάλματα είναι αγάλματα που προσκολλώνται σε κίονες και τα οποία αναπαριστούν τον φαραώ στη μορφή του νεκρού θεού Όσιρι.

²⁸⁶ Tyldesley 2000, 106.

²⁸⁷ Morkot 2001, 5· Wilkinson 2000, 226· Zecchi 2004, 72-83.

²⁸⁸ Oakes 2014, 198.

²⁸⁹ Σύμφωνα με τον Zecchi (2004, 70), οι συγκεκριμένοι χώροι ήταν αποθηκευτικοί και περιείχαν τα αντικείμενα που χρησιμοποιούσαν οι ιερείς στα τελετουργικά.

προσανατολισμό με τα δωμάτια K-M. Το δωμάτιο H, διαθέτει κόγχες στην ανατολική και νότια πλευρά του.

Δυτικά της υπόστυλης αίθουσας F, υπάρχει μία μικρότερη υπόστυλη αίθουσα (E), η οποία διαθέτει τέσσερις τετράγωνους κίονες. Η αίθουσα E, διακοσμήθηκε με σκηνές που αναπαριστούν τον φαραώ να τελεί προσφορές στον ίδιο του τον (θεοποιημένο) εαυτό.²⁹⁰ Δυτικά της τελευταίας υπόστυλης αίθουσας, βρίσκεται ένας επιμήκης προθάλαμος (B) με κατεύθυνση από τα βόρεια προς τα νότια. Βορειοδυτικά και νοτιοδυτικά του προθαλάμου βρίσκονται δύο βοηθητικά δωμάτια (C και D). Στα δυτικά του, οδηγούμαστε στο άδυτο του ιερού (A). Στο κέντρο της αίθουσας του αδύτου, βρίσκεται το ιερό λέμβου και στη δυτική πλευρά του δωματίου υπάρχουν τέσσερα αγάλματα που αναπαριστούν τους τρεις θεούς στους οποίους έχει αφιερωθεί ο ναός και στον Ραμσή Β'. Το άδυτο είναι διακοσμημένο με βαθύτυπες παραστάσεις, οι οποίες στην αρχαιότητα ήταν πλούσια χρωματισμένες. Τα βοηθητικά δωμάτια βρίσκονται, το ένα βόρεια και το άλλο νότια της κύριας αίθουσας του αδύτου (A) και συνδέονται με τον προθάλαμο B.

Ο μικρός ναός

Ο μικρότερος από τους δύο ναούς (εικ. 22), ήταν αφιερωμένος στη θεά Χαθόρ²⁹¹ και στη βασιλική σύζυγο του Ραμσή Β', Νεφερτάρι. Η επιλογή της συγκεκριμένης θεάς δεν είναι τυχαία, αφού η Χαθόρ συνδεόταν με τις βασίλισσες.²⁹² Βρίσκεται σε μικρή απόσταση από τον μεγάλο ναό, βόρεια του. Ο ναός έχει κατεύθυνση από τα βόρεια προς τα νότια. Η πρόσοψη αυτού του ναού είναι επίσης λαξευμένη στο βράχο και έχει τη μορφή πύργου πυλώνα (εικ. 23). Διαθέτει έξι εσοχές, μέσα στις οποίες βρίσκονται ισάριθμοι, όρθιοι κολοσσοί. Δύο από αυτούς, αναπαριστούν την Νεφερτάρι, η οποία φέρει τα σύμβολα της Χαθόρ, δηλαδή το στέμμα της και το σείστρο.²⁹³ Οι υπόλοιποι τέσσερις, αναπαριστούν τον Ραμσή Β' όρθιο, με τους δύο από αυτούς να φορούν το λευκό στέμμα της Άνω Αιγύπτου. Οι άλλοι δύο φέρουν το διπλό στέμμα της Άνω και Κάτω Αιγύπτου και το στέμμα atef.²⁹⁴ Στα πόδια των κολοσσών, τοποθετήθηκαν αγάλματα των παιδιών του βασιλικού ζεύγους.²⁹⁵ Ο τοίχος που περιβάλλει τα αγάλματα είναι καλυμμένος με ιερογλυφικές επιγραφές.

²⁹⁰ Tyldesley 2000, 106.

²⁹¹ Σύμφωνα με τον Zecchi (2004, 88), ο ναός ήταν αφιερωμένος σε μία τοπική εκδοχή της Χαθόρ, τη Χαθόρ του Ishbek.

²⁹² Wilkinson 2000, 227.

²⁹³ Tyldesley 2000, 106.

²⁹⁴ Obsomer 2012, 393.

²⁹⁵ Tyldesley 2000, 106.

Ένας μικρός διάδρομος, πίσω από την πύλη, οδηγεί στην μοναδική υπόστυλη αίθουσα του ναού. Η υπόστυλη αίθουσα διαθέτει δύο σειρές των τριών πεσσών, οι οποίες δημιουργούν τρία κλίτη. Πάνω στους πεσσούς έχουν ενσωματωθεί κεφάλια της Χαθόρ. Οι τοίχοι του διαδρόμου της εισόδου διαθέτουν αναπαραστάσεις εκτέλεσης εχθρών από τον Ραμσή Β΄ με τη Νεφερτάρι και κάποιους θεούς να παρακολουθούν.²⁹⁶ Η υπόστυλη αίθουσα είναι διακοσμημένη με σκηνές προσφορών και τελετουργικών, στις οποίες συμμετέχει το βασιλικό ζεύγος και διάφορες θεότητες.²⁹⁷ Οι πεσσοί διαθέτουν ανάγλυφες παραστάσεις θεών με επιγραφές να τους συνοδεύουν (εικ. 24). Στη βόρεια πλευρά της υπόστυλης αίθουσας, υπάρχουν τρεις εισοδοί, οι οποίες οδηγούν σε έναν ορθογώνιο προθάλαμο με κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά.

Οι τοίχοι του προθαλάμου είναι καλυμμένοι με ανάγλυφες παραστάσεις, όπου κυριαρχεί η μορφή της Νεφερτάρι να προσφέρει σε διάφορες θεότητες μαζί με το σύζυγο της. Χαρακτηριστική είναι η σκηνή, που παρουσιάζει την Ίσιδα και την Χαθόρ, να χρίζουν βασίλισσα τη Νεφερτάρι.²⁹⁸ Αυτή η σκηνή θυμίζει μια άλλη που βρίσκεται στον ίδιο ναό, όπου ο Ραμσής Β΄ χρίζεται βασιλιάς από τους Σεθ και Ωρο. Ο προθάλαμος οδηγεί στα ανατολικά και δυτικά του σε δύο μικρά αδιακόσμητα βοηθητικά δωμάτια. Στα βοηθητικά δωμάτια αυτού του ναού αλλά και του προηγούμενου, πρέπει να πραγματοποιούταν η προετοιμασία των τελετουργιών ή/και η αποθήκευση ιερών αντικειμένων που σχετίζονταν με τις τελετές. Βόρεια του προθαλάμου, βρίσκεται το άδυτο με το ιερό λέμβου του. Στη βόρεια πλευρά του, υπάρχει μία κόγχη, όπου η θεά Χαθόρ, αναπαρίσταται σε βαθύ ανάγλυφο, ως αγελάδα που εξέρχεται από το «δυτικό βουνό».²⁹⁹ Η μορφή του Ραμσή Β΄ στέκεται μπροστά της. Το άδυτο διακοσμήθηκε επίσης, με ανάγλυφες παραστάσεις που απεικονίζουν σκηνές προσφορών και λατρείας. Είναι αξιοσημείωτο, πως η αίθουσα του αδύτου διαθέτει δύο εσοχές στους τοίχους της, κάτι που υποδηλώνει πως αρχικά είχαν σχεδιαστεί κάποια επιπλέον δωμάτια για τον ναό, αλλά εν τέλει δε δημιουργήθηκαν ποτέ.

2.3. Νεκρικοί ναοί

Η δεύτερη κύρια κατηγορία ναών είναι οι νεκρικοί ναοί. Στους βασιλικούς νεκρικούς ναούς, δεν λατρευόταν κάποια θεότητα, αλλά ο φαραώ, μετά το θάνατο του τελευταίου. Γι΄

²⁹⁶ Tyldesley 2000, 107· Zecchi 2004, 92.

²⁹⁷ Oakes 2014, 199.

²⁹⁸ Morkot 2001, 5· Oakes 2014, 199.

²⁹⁹ Wilkinson 2000, 227.

αυτό το λόγο, οι νεκρικοί ναοί σχετίζονταν άμεσα με τους τάφους. Ο βασικός ρόλος αυτού του τύπου ναών, ήταν να υποδεχτεί το Κα του νεκρού βασιλιά, το οποίο με τη σειρά του, δεχόταν προσφορές τροφής και ποτού, καθώς σύμφωνα με τις αιγυπτιακές πεποιθήσεις, ο νεκρός συνέχιζε να έχει τέτοιες ανάγκες.³⁰⁰ Μία άλλη κατηγορία νεκρικών ναών, θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι ναοί που περιέχονταν στα πυραμιδικά συμπλέγματα, οι οποίοι προορίζονταν για την τέλεση του χεμπ-σεντ του φαραώ στη μετά θάνατον ζωή.³⁰¹ Επίσης, όπως έχει προαναφερθεί, υπήρχαν ορισμένα τελετουργικά ανάκτορα, τα οποία θεωρούταν πως τα χρησιμοποιούσε ο νεκρός ηγεμόνας. Αναφορικά με την ονομασία αυτών των κτιρίων, ο όρος "νεκρικός ναός" είναι σύγχρονος και δεν αποτελεί μετάφραση κάποιας αιγυπτιακής ονομασίας. Κατά το Νέο Βασίλειο, οι νεκρικοί ναοί απέκτησαν την ονομασία "οίκος των εκατομμυρίων ετών", κάτι που ίσως υποδηλώνει την επιθυμία ή την προσδοκία των κατασκευαστών τους να διατηρηθούν στο χρόνο.³⁰² Για τις περιόδους πριν από το Νέο Βασίλειο δε γνωρίζουμε αν υπήρχε μία συγκεκριμένη ονομασία. Τέλος, αν και οι νεκρικοί ναοί αποτελούσαν μέρος της βασιλικής λατρείας, κάποιοι από αυτούς διέθεταν μικρά ιερά αφιερωμένα σε θεούς.³⁰³

Οι νεκρικοί ναοί εμφανίζονται στην αιγυπτιακή ιστορία κατά το Παλαιό Βασίλειο, ενώ δεν αποκλείεται και να προϋπήρχαν. Οι τάφοι μασταμπά θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως ένας συνδυασμός τάφου και νεκρικού ναού, αφού περιείχαν χώρους απόθεσης προσφορών για το νεκρό. Αργότερα, με την ανάδυση των πυραμίδων και των συμπλεγμάτων τους, κάνουν την εμφάνιση τους οι πρώτοι καθαρά νεκρικοί ναοί, οι οποίοι τοποθετούνταν συνήθως στην ανατολική πλευρά της πυραμίδας.³⁰⁴ Οι νεκρικοί ναοί εκείνης της περιόδου αποτελούνταν από ένα διάδρομο, μία μικρή περιστυλή αυλή και το άδυτο, μέσα στο οποίο υπήρχαν τα αγάλματα του νεκρού.³⁰⁵ Κατά την περίοδο του Μέσου Βασιλείου, συνεχίζει να υπάρχει η άμεση σύνδεση μεταξύ νεκρικού ναού και τάφου, αν κρίνουμε από την περίπτωση του Μεντουχοτέπ Β', ο οποίος ανοικοδόμησε έναν αρκετά μεγάλο τάφο-νεκρικό ναό στο Deir el-Bahari.³⁰⁶ Παράλληλα, συνέχιζαν να κατασκευάζονται πυραμιδικά σύνολα.

Μεγάλες αλλαγές φαίνεται πως συντελούνται στο Νέο Βασίλειο. Πλέον, οι φαραώ επιλέγουν να διαχωρίσουν τους νεκρικούς ναούς από τους τάφους τους και τοποθετούν τους

³⁰⁰ Oakes 2014, 175.

³⁰¹ Gundlach 2001, 375.

³⁰² O Haeny (1997, 86), αναφέρει πως οι αρχαίοι Αιγύπτιοι πίστευαν πως ο νεκρός φαραώ θα ζούσε εκεί για ένα εκατομμύριο χρόνια μαζί με τον πατρώο θεό της περιοχής.

³⁰³ Gahlin 2013, 118.

³⁰⁴ Oakes 2014, 175. O Wilkinson (2000, 20), προσθέτει πως οι νεκρικοί ναοί τοποθετούνταν βόρεια ή νότια από τις πυραμίδες των πρώτων φαραώ.

³⁰⁵ Wilkinson 2000, 20-1.

³⁰⁶ Για τον τάφο-νεκρικό ναό του Μεντουχοτέπ Β' βλ. Oakes 2014, 178,9.

πρώτους, ανατολικά της Κοιλάδας των Βασιλέων. Ωστόσο, παρόλη την απόσταση (και την οροσειρά) που χώριζε τα κτίρια, οι νεκρικοί ναοί θεωρούνταν ακόμα μέρη των ταφικών συμπλεγμάτων.³⁰⁷ Επίσης, όπως προαναφέρθηκε, οι νεκρικοί ναοί απέκτησαν την ίδια μορφή με τους ναούς θεών, αποτελούνταν δηλαδή από έναν πυλώνα, μία αυλή, μία υπόστυλη αίθουσα και το άδυτο. Ακόμα, η φαραώ Χατσεψούτ εισήγαγε μία τριμερή διαίρεση του κυρίου μέρους των νεκρικών ναών. Πιο συγκεκριμένα, άρχισε να τοποθετείται ένα ιερό για τον Άμωνα στο άδυτο, ένα ιερό αφιερωμένο στη βασιλική λατρεία αριστερά της εισόδου του αδύτου και τέλος, ένα ιερό αφιερωμένο στην ηλιακή λατρεία στα δεξιά της εισόδου.³⁰⁸ Εκείνη την περίοδο, οι νεκρικοί ναοί στεγάζουν και ένα νέο είδος ιερών, τα ιερά προγονολατρείας, στα οποία αναγράφονταν ο/οι νόμιμος/οι προκάτοχος/οι του φαραωνικού θρόνου.³⁰⁹ Μερικοί από τους σημαντικότερους νεκρικούς ναούς του Νέου Βασιλείου, είναι οι ναοί της Χατσεψούτ, του Ραμσή Β΄, του Ραμσή Γ΄ και του Σέτι Α΄.

Οι διαφορές ανάμεσα στους νεκρικούς ναούς και στους ναούς θεών του Νέου Βασιλείου, είναι λίγες και επικεντρώνονται κυρίως στο άδυτο. Το άδυτο των βασιλικών νεκρικών ναών διέθετε το άγαλμα του φαραώ και στο πίσω μέρος της αίθουσας, ψευδοθύρες. Το άγαλμα, φιλοξενούσε το Κα³¹⁰ του νεκρού, το οποίο μετέβαινε εκεί μετά το θάνατο και αποτελούσε τον αποδέκτη των προσφορών. Οι ψευδοθύρες, λειτουργούσαν ως πύλες προς το μεταθανάτιο κόσμο και μέσω αυτών, το Μπα³¹¹ του νεκρού μπορούσε να επισκεφτεί το ναό.³¹² Οι κύριες τελετουργίες που τελούνταν σε αυτούς τους ναούς, ήταν οι καθημερινές προσφορές τροφής, ποτού και άλλων αγαθών,³¹³ οι οποίες συνδυάζονταν με την απαγγελία επωδών και προσευχών.³¹⁴ Επίσης, στους νεκρικούς ναούς του Νέου Βασιλείου συναντάμε ένα άλλο τελετουργικό που σχετιζόταν με τη σύνδεση του φαραώ με τον Άμωνα-Ρα.³¹⁵

Αναφορικά με τη διακόσμηση, οι νεκρικοί ναοί του Νέου Βασιλείου διέθεταν γενικά τις ίδιες κατηγορίες παραστάσεων με τους ναούς θεοτήτων, τουλάχιστον στα εξωτερικά τείχη και τις αυλές.³¹⁶ Ένα επιπλέον διακοσμητικό θέμα, ήταν οι ανάγλυφες παραστάσεις προσφορών,

³⁰⁷ Oakes 2014, 175.

³⁰⁸ Wilkinson 2000, 178-9.

³⁰⁹ Gundlach 2001, 376.

³¹⁰ Το Κα ήταν η ζωοποιός ουσία που είχε κάθε πλάσμα μέσα του, σύμφωνα με τις αιγυπτιακές αντιλήψεις. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Κουσουλής 2004, 38-42· Guilhou και Peyré 2005, 244-6 και 429· Tyldesley 2011, 114 και 170.

³¹¹ Το Μπα ήταν το πνεύμα μίας οντότητας. Συνήθως αναπαρίσταται με σώμα πτηνού και κεφάλι ανθρώπου. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Κουσουλής 2004, 42-5· Guilhou και Peyré 2005, 246-7· Tyldesley 2011, 114.

³¹² Wilkinson 2000, 71.

³¹³ Oakes 2014, 175.

³¹⁴ Gahlin 2013, 118.

³¹⁵ Gundlach 2001, 376

³¹⁶ Wilkinson 2000, 46.

οι οποίες αποτελούσαν ουσιαστικά μία συμβολική προσφορά ποτού και τροφής προς τον νεκρό.³¹⁷ Τέλος, όπως και στους ναούς θεοτήτων, οι νεκρικοί ναοί διέθεταν ιερείς, οι οποίοι ήταν επιφορτισμένοι με συγκεκριμένες ασχολίες.³¹⁸

2.3.1. Ο νεκρικός ναός της Χατσεψούτ

Η Χατσεψούτ επέλεξε να τοποθετήσει το νεκρικό ναό της ακριβώς δίπλα στο ταφικό σύμπλεγμα του φαραώ του Μέσου Βασιλείου, Μεντουχοτέπ Β΄, στο Deir el-Bahari, δυτικά του Νείλου (εικ. 25). Ο ναός έχει προσανατολισμό περίπου από τα ανατολικά προς τα δυτικά (εικ. 26), με το δυτικό του άκρο να είναι λαξευμένο στο βράχο. Το υπόλοιπο, και μεγαλύτερο, μέρος του ναού είναι κτιστό. Αποτελείται από τρία επίπεδα, τα οποία συνδέονται μεταξύ τους με ράμπες. Στη δυτική πλευρά κάθε πλατφόρμας, πίσω από τις ράμπες, υπήρχαν στοές. Ο ναός ολοκληρώθηκε γύρω στο 1450 π.Χ.³¹⁹ και η κατασκευή του διήρκησε 15 χρόνια,³²⁰ ενώ σύμφωνα με τον Dieter,³²¹ ενδέχεται να ξεκίνησε κατά τη βασιλεία του Τούθμωσι Β΄. Θεωρείται ως ένας από τους σημαντικότερους νεκρικούς ναούς του Νέου Βασιλείου, επειδή διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση. Στην αρχαιότητα, είχε λάβει την ονομασία «το ιερό των ιερών». Ακόμα, πρέπει να σημειωθεί πως ο ναός είναι αφιερωμένος στη Χατσεψούτ, στον πατέρα της Τούθμωσι Α΄, στον Ρα-Χορακτι και στον Άμωνα, ενώ υπήρχαν ιερά αφιερωμένα και σε άλλες θεότητες.³²² Επίσης, ο ναός φαίνεται πως είχε τοποθετηθεί σε σημείο, όπου ήταν ορατά κάποια αστρονομικά φαινόμενα.³²³ Οι έρευνες σε αυτό το ναϊκό συγκρότημα ξεκίνησαν από τον Mariette, αλλά οι πρώτες ανασκαφές έγιναν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα από τον Naville και ύστερα από τους Winlock και Baraize. Από τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, ξεκίνησαν κάποιες σημαντικές εργασίες επιδιόρθωσης από μία πολωνική ομάδα.³²⁴

Ο νεκρικός ναός συνδεόταν με το ναό της κοιλάδας του μέσω μίας οδού, η οποία πλαισιωνόταν από σφίγγες. Το εξωτερικό τείχος που περιέβαλλε το ναό δε σώζεται, ωστόσο ο Naville μπόρεσε να εντοπίσει την ακριβή τοποθεσία του. Ακόμα, σύμφωνα με τον τελευταίο, είναι πιθανό στη θέση της εισόδου να υπήρχε ένας πυλώνας με δύο οβελίσκους μπροστά του.³²⁵ Στο προαύλιο, είχε κατασκευαστεί ένα ιερό λέμβου.³²⁶ Δυτικά της εισόδου, βρίσκεται η πρώτη

³¹⁷ Gahlin 2013, 121.

³¹⁸ Oakes 2014, 175.

³¹⁹ Furlong 2009, 3.

³²⁰ Wilkinson 2000, 176.

³²¹ Dieter 2003, 104.

³²² Oakes 2014, 181.

³²³ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Furlong 2009.

³²⁴ Bard 2015, 235-6· Wilkinson 2000, 176.

³²⁵ Naville 1894, 10.

³²⁶ Oakes 2014, 181.

αυλή του ναού, η οποία ήταν τειχισμένη στην αρχαιότητα. Η πρώτη αυλή περιλάμβανε έναν πραγματικό κήπο, αφού περιείχε εξωτικά φυτά, δέντρα και δύο τεχνητές λίμνες.³²⁷ Κάτω από αυτήν, ο Σενενμούτ, ένας υψηλόβαθμος αξιωματούχος και ο αρχιτέκτονας του νεκρικού ναού, κατασκεύασε τον τάφο του.³²⁸ Στη δυτική πλευρά του κήπου, υπάρχει μία στοά, με κατεύθυνση από τα βόρεια προς τα νότια, η οποία βρίσκεται πίσω από τη ράμπα που ενώνει την πρώτη αυλή με την πρώτη πλατφόρμα. Το βόρειο μισό της στοάς στεγάζει ανάγλυφα που αναπαριστούν σκηνές φύσης, ενώ τα ανάγλυφα του νότιου μισού παρουσιάζουν σκηνές από την κατασκευή και τη μεταφορά των οβελίσκων που τοποθέτησε η Χατσεψούτ στο ναό του Καρνακ.³²⁹ Στο βόρειο και το νότιο άκρο της στοάς, είχαν τοποθετηθεί δύο οσιριακά αγάλματα.³³⁰

Στην πρώτη πλατφόρμα, βρισκόταν η δεύτερη αυλή του ναού. Η δεύτερη αυλή, διέθετε αγάλματα σφιγγών από γρανίτη.³³¹ Η δεύτερη στοά, στη δυτική πλευρά της δεύτερης αυλής, ήταν διακοσμημένη με ανάγλυφα που αναπαριστούν στο νότιο τμήμα σκηνές από την εκστρατεία που διεξήγαγε η φαραώ στο Πούντ (εικ. 27). Στο βόρειο τμήμα, απεικονίζεται η γέννηση της μετά τη "θεογαμία", τη συνένωση δηλαδή της μητέρας της με τον θεό Άμωνα.³³² Η δεύτερη αυλή διέθετε επίσης μία άλλη στοά στη βορειοδυτική πλευρά της, με κατεύθυνση που ακολουθεί τον άξονα του ναού και η οποία διέθετε κόγχες. Νότια-νοτιοδυτικά της δεύτερης στοάς, είχε κατασκευαστεί ένα ιερό αφιερωμένο στη Χαθόρ. Το ιερό αποτελείται από έναν υπόστυλο προθάλαμο με κιονόκρανα στο σχήμα του κεφαλιού της Χαθόρ, μία υπόστυλη αίθουσα και το κυρίως ιερό.³³³ Βόρεια της δεύτερης στοάς, είχε ανεγερθεί ένα μικρό ιερό αφιερωμένο στον Άνουβι,³³⁴ το οποίο διαθέτει επίσης έναν υπόστυλο προθάλαμο. Η δεύτερη ράμπα, που ξεκινάει περίπου στη μέση της δεύτερης αυλής, μας οδηγεί στη δεύτερη πλατφόρμα και στο κύριο μέρος του ναού. Η είσοδος της δεύτερης ράμπας, πλαισιώνεται από δύο αγάλματα του Ώρου, ο οποίος αναπαρίσταται ως γεράκι (εικ. 28).

Η δεύτερη πλατφόρμα, η οποία αποτελεί και το ανώτερο μέρος του ναού, διαθέτει στην ανατολική πλευρά της μία στοά, η οποία διαχωρίζεται σε δύο μέρη από το διάδρομο εισόδου

³²⁷ Dieter 2003, 105· Wilkinson 2000, 176.

³²⁸ Bard 2015, 237-8.

³²⁹ Wilkinson 2000, 176.

³³⁰ Stevenson 1981, 233.

³³¹ Stevenson 1981, 235.

³³² Για μία περιγραφή των ανάγλυφων της δεύτερης στοάς βλ. Oakes 2014, 182-3.

³³³ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το ιερό της Χαθόρ βλ. Dieter 2003, 105· Wilkinson 2000, 177.

³³⁴ Ο Άνουβις ήταν ο θεός και προστάτης της ταρίχευσης και γι' αυτό συνδέθηκε εξ αρχής με το θάνατο. Είχε ανθρώπινο σώμα και κεφάλι τσακαλιού. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Gahlin 2013, 31· Guilhou και Peyré 2005, 354-7

και διαθέτει δύο σειρές κίωνων. Η εξωτερική κιονοστοιχία, απαρτίζεται από τετράγωνους κίονες με οσιριακά αγάλματα στην ανατολική πλευρά τους. Πίσω από τη στοά, υπάρχει ένας διαχωριστικό τοίχος. Η είσοδος προς το εσωτερικό του κυρίως ναού, βρίσκεται ακριβώς απέναντι από τη δεύτερη ράμπα. Δυτικά της τελευταίας στοάς, βρίσκεται το κύριο μέρος του ναού (εικ. 29), το οποίο αποτελείται από μία μεγάλη περίστυλη αυλή με δύο κιονοστοιχίες, που περιβάλλεται από διάφορα ιερά. Στην δυτική πλευρά της αυλής, ανοίχτηκαν 18 συνολικά κόγχες. Ο Naville,³³⁵ υποθέτει πως σε αυτές τις κόγχες τοποθετούνταν προσφορές, στην πραγματικότητα όμως διέθεταν φαραωνικά αγάλματα.³³⁶ Ο τοίχος δυτικά της αυλής, είναι διακοσμημένος με τελετουργικές σκηνές.³³⁷ Σύμφωνα με τον Stevenson,³³⁸ στην περίστυλη αυλή υπήρχαν τεράστια αγάλματα που αναπαριστούσαν τη Χατσεψούτ γονατισμένη και που κοίταζαν προς το εσωτερικό της αυλής. Επίσης, υπήρχαν άλλα μικρότερα ανάμεσα στους κίονες.

Νότια της περίστυλης αυλής, είχε κατασκευαστεί ένα συγκρότημα δωματίων, που είχαν αφιερωθεί στη βασιλική λατρεία. Τα δύο ορθογώνια δωμάτια με κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά, ήταν αφιερωμένα στη λατρεία της Χατσεψούτ και του πατέρα της και διέθεταν γρανιτένιες στήλες. Οι τοίχοι του ιερού της Χατσεψούτ διακοσμήθηκαν με ανάγλυφες σκηνές ιερέων που κρατούν προσφορές.³³⁹ Το ανατολικότερο δωμάτιο, ήταν ένα τελετουργικό παλάτι.³⁴⁰ Βόρεια της αυλής, είχε ανεγερθεί ένα ιερό αφιερωμένο στην ηλιακή λατρεία. Η είσοδος του βρισκόταν στη βορειοανατολική γωνία της αυλής, και οδηγούσε σε έναν υπόστυλο προθάλαμο. Δυτικά του προθαλάμου, βρισκόταν μία ορθογώνια αυλή με έναν υπερυψωμένο βωμό στο κέντρο της.³⁴¹ Σύμφωνα με τον Dieter,³⁴² το επίμηκες δωμάτιο δυτικά του τελευταίου ιερού, ήταν αφιερωμένο σε μία τοπική εκδοχή του Άμωνα. Βόρεια της αυλής του ηλιακού ιερού, σκαλίστηκε στο βράχο ένα μικρό ιερό, το οποίο φαίνεται πως ήταν αφιερωμένο στους γονείς της Χατσεψούτ.³⁴³

Δυτικά της περίστυλης αυλής βρίσκεται το άδυτο του ναού, το οποίο είναι λαξευμένο στο βράχο. Το άδυτο διαθέτει αρχικά μία ορθογώνια αίθουσα που ακολουθεί τον άξονα του ναού και αποτελούσε το ιερό που δεχόταν την ιερή λέμβο του Άμωνα, όταν αυτή επισκεπτόταν το

³³⁵ Naville 1894, 11.

³³⁶ Dieter 2003, 105.

³³⁷ Pawlicki 2017, 4.

³³⁸ Stevenson 1981, 235.

³³⁹ Naville 1894, 12.

³⁴⁰ Dieter 2003, 104-5.

³⁴¹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το ηλιακό ιερό βλ. Dziedzic 2013, 635-49.

³⁴² Dieter 2003, 104.

³⁴³ Naville 1894, 12.

ναό. Επίσης, η αίθουσα διέθετε στους τοίχους της τέσσερις συνολικά κόγχες, ενώ είχαν τοποθετηθεί τέσσερα οσιριακά αγάλματα στις γωνίες, τα οποία κοιτούσαν προς το εσωτερικό της αίθουσας.³⁴⁴ Δυτικά του τελευταίου δωματίου, υπάρχει μία μικρότερη ορθογώνια αίθουσα, η οποία συνδέεται στα βόρεια και τα νότια της με δύο δωμάτια. Σε αυτά τα δωμάτια βρίσκονται οι εικόνες του Άμωνα-Ρα και της Χατσεψούτ.³⁴⁵ Η δυτικότερη αίθουσα, αποτελεί προσθήκη της Πτολεμαϊκής περιόδου. Το άδυτο διακοσμήθηκε με ανάγλυφες παραστάσεις προσφορών και τελετουργικών (εικ. 30 και 31).

2.3.2. Οι νεκρικοί ναοί του Σέτι Α΄

Ο Σέτι Α΄, εκτός από τον κύριο νεκρικό ναό στη δυτική Θήβα, κατασκεύασε και έναν δεύτερο στην Άβυδο, ο οποίος είναι επίσης ιδιαίτερα σημαντικός, λόγω του ιδιαίτερου χαρακτήρα της περιοχής στην οποία βρίσκεται. Η περιγραφή θα ξεκινήσει με το νεκρικό ναό στη Θήβα. Η θέση στην οποία κατασκευάστηκε ο ναός δεν ήταν τυχαία, αλλά επιλέχθηκε λόγω της εγγύτητας της στον ναό του Καρνακ, κάτι που φαίνεται και από την αρχαία ονομασία της θέσης.³⁴⁶ Πρόκειται για ένα σύμπλεγμα με κατεύθυνση από τα νοτιοδυτικά προς τα βορειοανατολικά (εικ. 32). Ο ναός κατασκευάστηκε από λευκό ασβεστόλιθο, ενώ οι πυλώνες του από ωμόπλινθους.³⁴⁷ Διαθέτει δύο αυλές, μία υπόστυλη αίθουσα, το άδυτο και μερικά ιερά. Υπήρχε επίσης μία οδός με σφίγγες, η οποία διαπερνούσε τις αυλές, ακολουθώντας τον άξονα του ναού και κατέληγε στην είσοδο της υπόστυλης αίθουσας.³⁴⁸ Το ναϊκό σύμπλεγμα περιβαλλόταν από ένα πλίνθινο τείχος που διέθετε πύργους. Σύμφωνα με τον Brand,³⁴⁹ αυτό το είδος τείχους αποτελούσε καινοτομία του Σέτι Α΄. Ο ναός ήταν αφιερωμένος στον Σέτι Α΄, στον Ραμσή Α΄, στη Θηβαϊκή Τριάδα και σε κάποιες άλλες θεότητες.³⁵⁰ Έρευνες στο ναϊκό σύμπλεγμα πραγματοποιήθηκαν από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο το 1970.

Η είσοδος της πρώτης αυλής βρίσκεται στη νοτιοανατολική πλευρά του συμπλέγματος. Στον πρώτο πυλώνα είχαν σκαλιστεί τα ονόματα του Σέτι Α΄ και του Ραμσή Β΄.³⁵¹ Δυτικά του πρώτου πυλώνα, είχαν τοποθετηθεί δύο σφίγγες μνημειακών διαστάσεων. Νότια της πρώτης αυλής, ανεγέρθηκε ένα τελετουργικό ανάκτορο (εικ. 34), το οποίο ενδέχεται να προοριζόταν

³⁴⁴ Pawlicki 2017, 4.

³⁴⁵ Dieter 2003, 105.

³⁴⁶ Brand 1998, 257.

³⁴⁷ Wilkinson 2000, 173-4.

³⁴⁸ Wilkinson 2000, 173.

³⁴⁹ Brand 1998, 258.

³⁵⁰ Dieter 2003, 220.

³⁵¹ Αυτό θα μπορούσε να σημαίνει πως η κατασκευή του ναού ολοκληρώθηκε από τον Ραμσή Β΄. Ωστόσο, ο Brand (1998, 260) αποδεικνύει πως το σύμπλεγμα είχε ήδη ολοκληρωθεί από τον Σέτι Α΄.

για τον νεκρό ηγεμόνα. Οι εξωτερικοί τοίχοι του ανακτόρου παρουσίαζαν το φαραώ να εξοντώνει εχθρούς.³⁵² Βορειοδυτικά της πρώτης αυλής, βρίσκεται ο δεύτερος πυλώνας, ο οποίος οδηγεί με τη σειρά του στη δεύτερη αυλή. Βορειοδυτικά της δεύτερης αυλής, μπροστά από την υπόστυλη αίθουσα, είχε κατασκευαστεί μία στοά, η οποία διέθετε 10 κίονες με κιονόκρανα σε σχήμα λωτού (εικ. 33). Ο τοίχος της στοάς είχε διακοσμηθεί με σκηνές από τη γιορτή της κοιλάδας.³⁵³

Γενικά, το κύριο τμήμα του ναού μπορεί να χωριστεί σε τρία μέρη και φαίνεται να ακολουθεί την τριμερή διαίρεση που εισήγαγε η Χατσεψούτ. Η υπόστυλη αίθουσα αποτελείται από δύο σειρές των τριών κίωνων, ενώ διαθέτει τρία πλευρικά δωμάτια στη βόρεια πλευρά της και τρία στη νότια. Τα δωμάτια 2-5, ήταν αφιερωμένα στη βασιλική λατρεία.³⁵⁴ Στους τοίχους της υπόστυλης αίθουσας αναπαρίστανται οι Σέτι Α΄ και Ραμσή Β΄ να προσφέρουν στους θεούς.³⁵⁵ Δυτικά της υπόστυλης αίθουσας, είχε κατασκευαστεί ένα ιερό-νεκρικός ναός για τον πατέρα του Σέτι Α΄, Ραμσή Α΄ (28-31³⁵⁶). Η είσοδος του ιερού βρίσκεται από την πλευρά της στοάς. Αποτελείται από έναν μικρό υπόστυλο προθάλαμο, ένα ιερό λέμβου, το οποίο διαθέτει επίσης μία ψευδοθύρα και δύο βοηθητικά δωμάτια.³⁵⁷ Δυτικά του ιερού του Ραμσή Α΄, υπήρχε μία σειρά δωματίων, τα οποία προορίζονταν για τη λατρεία του Σέτι Α΄.³⁵⁸ Ανατολικά της υπόστυλης αίθουσας, υπάρχει μία περίστυλη αυλή (42), η οποία προοριζόταν για την ηλιακή λατρεία (εικ. 36). Η είσοδος της βρισκόταν επίσης στη στοά. Βόρεια της αυλής, είχαν κατασκευαστεί κάποιοι βοηθητικοί χώροι (21-27).

Δυτικά της υπόστυλης αίθουσας, βρίσκεται ένας προθάλαμος, οι τοίχοι του οποίου είναι καλυμμένοι με σκηνές θηλασμού.³⁵⁹ Δυτικά του προθαλάμου, υπάρχουν τέσσερα επιμήκη δωμάτια (9-12). Οι αίθουσες 9 και 12 αποτελούσαν ιερά λέμβου για τον Φθά και τον Νεφερτέμ.³⁶⁰ Στα δωμάτια 10 και 11 τοποθετούνταν οι ιερές λέμβοι της Μούτ και του Κχόνσου αντίστοιχα. Ανάμεσα στις δύο προαναφερθείσες αίθουσες, υπάρχει μία μεγαλύτερη (13), η οποία διαθέτει τέσσερις πεσσούς και είναι συνδεδεμένη με δύο μικρότερα δωμάτια. Η

³⁵² Brand 1998, 259.

³⁵³ Κατά τη διάρκεια της γιορτής της κοιλάδας, τα αγάλματα των θεών της Θηβαϊκής Τριάδας, επισκέπτονταν διάφορες σημαντικές τοποθεσίες. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Wilkinson 2000, 95-6.

³⁵⁴ Για μία περιγραφή των σκηνών που διαθέτουν τα συγκεκριμένα δωμάτια, βλ. Brand 1998, 262-63.

³⁵⁵ Oakes 2014, 189.

³⁵⁶ Η αρίθμηση των χώρων του κυρίως ναού, γίνεται με βάση την εικ. 35.

³⁵⁷ Brand 1998, 261.

³⁵⁸ Brand 1998, 260.

³⁵⁹ Για μία επεξήγηση των σκηνών βλ. Brand 1998, 263.

³⁶⁰ Dieter 2003, 220-21. Ο Νεφερτέμ ήταν μία αρσενική θεότητα και γιός του Φθά. Απεικονιζόταν ως άνθρωπος με ένα άνθος λωτού στο κεφάλι του. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Gahlin 2013, 38-9· Guilhou και Peyré 2005, 386.

συγκεκριμένη, ήταν αφιερωμένη στον Άμωνα-Ρα. Δυτικά του ιερού 13, εισερχόμαστε στο άδυτο του ναού. Πρόκειται για μία μεγάλη αίθουσα (16), η οποία διαθέτει επίσης τέσσερις πεσσούς και συνδέεται με τέσσερα συνολικά δωμάτια-ιερά στη βόρεια και νότια πλευρά της (17-20). Αυτά τα ιερά ήταν αφιερωμένα σε τέσσερις μορφές του θεού Άμωνα. Στη δυτική πλευρά της κύριας αίθουσα βρίσκεται η κύρια ψευδοθύρα του ναού.³⁶¹ Το άδυτο είναι διακοσμημένο με διάφορες τελετουργικές σκηνές.³⁶² Βόρεια του κεντρικού τμήματος του ναού και της δεύτερης αυλής, είχαν κατασκευαστεί εργαστήρια και αποθηκευτικοί χώροι.

Ο δεύτερος σημαντικότερος νεκρικός ναός του Σέτι Α΄, κατασκευάστηκε στην Άβυδο. Η ανοικοδόμηση του ξεκίνησε από τον ίδιο, ολοκληρώθηκε όμως από το διάδοχο του, Ραμσή Β΄. Ο συγκεκριμένος ναός πρέπει να θεωρηθεί σημαντικός λόγω της θέσης στην οποία τοποθετήθηκε. Για τους αρχαίους Αιγυπτίους, η Άβυδος ήταν, ήδη από την προδυναστική περίοδο, μία ιδιαίτερα ιερή περιοχή καθώς αποτελούσε τον τόπο ταφής του Όσιρι.³⁶³ Επίσης, οι πρώτοι φαραώ της Αιγύπτου είχαν κατασκευάσει τους τάφους του σε αυτή την περιοχή.³⁶⁴ Παράλληλα, στο ναϊκό σύμπλεγμα, ο Σέτι Α΄ επέλεξε να κατασκευάσει ένα κενοτάφιο για τον Όσιρι, το Οσίριον.³⁶⁵ Ο ναός έχει προσανατολισμό από τα βορειοανατολικά προς τα νοτιοδυτικά και έχει σχήμα "L" (εικ. 37) σε αντίθεση με τους περισσότερους ναούς της περιόδου που έχουν ορθογώνιο σχήμα. Είναι κατασκευασμένος από ασβεστόλιθο και αμμόλιθο, ενώ περιβάλλεται από ένα πλίνθινο τείχος. Εδώ πρέπει να σημειωθεί, πως ο ναός κατασκευάστηκε πάνω σε πλατφόρμες. Ο ναός αφιερώθηκε στους Σέτι Α΄, Όσιρι, Ίσιδα, Ωρο, Άμωνα και σε άλλες θεότητες.³⁶⁶

Ο πρώτος πυλώνας, βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του ναϊκού συμπλέγματος. Αποτελεί την είσοδο της πρώτης αυλής, η οποία διαθέτει στο κέντρο της δύο δεξαμενές νερού.³⁶⁷ Πίσω από τον πρώτο πυλώνα, υπάρχουν οσιριακά αγάλματα.³⁶⁸ Δυτικά της πρώτης αυλής, μία κλίμακα

³⁶¹ Brand 1998, 264.

³⁶² Oakes 2014, 189.

³⁶³ Oakes 2014, 148.

³⁶⁴ Εδώ πρέπει να θυμηθούμε το ιδιόρρυθμο τείχος που ανήγειρε ο Σέτι Α΄ στο νεκρικό ναό του στη Θήβα. Σύμφωνα με τον Brand (1998, 258) το τείχος θυμίζει αρκετά τα τείχη των νεκρικών συμπλεγμάτων των πρώτων φαραώ. Αυτό το γεγονός, σε συνδυασμό με την επιλογή της Αβύδου για την κατασκευή ενός δεύτερου νεκρικού ναού υποδηλώνουν πως ο Σέτι Α΄ επιθυμούσε να συνδέσει τον εαυτό του με τους πρώτους ηγεμόνες της χώρας, ίσως σε μία προσπάθεια να νομιμοποιήσει την εξουσία του.

³⁶⁵ Σύμφωνα με την Oakes (2014, 149) το Οσίριον αποτελεί απλά ένα κενοτάφιο για τον Σέτι Α΄. Πάντως, η επιθυμία του φαραώ να συνδεθεί με τον θεό των νεκρών είναι φανερή.

³⁶⁶ Ο ναός δεν αφιερώθηκε τυχαία στους Άμωνα, Ρα και Φθά. Ο Σέτι Α΄ ήθελε να συνδέσει το όνομα του με τους σημαντικότερες θεότητες του αιγυπτιακού πανθέου και πατρώους θεούς των κύριων πόλεων της χώρας. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Capart 1912, 23.

³⁶⁷ Οι δεξαμενές είχαν τον ίδιο ρόλο με τις ιερές λίμνες, αφού το νερό τους χρησιμοποιούνταν για τις τελετές του ναού. Wilkinson 2000, 146.

³⁶⁸ Dieter 2003, 219.

οδηγεί στην πρώτη στοά του ναού, η οποία είναι τοποθετημένη ακριβώς μπροστά από τον δεύτερο πυλώνα και διαθέτει 12 πεσσούς. Δυτικά της δεύτερης αυλής, κατασκευάστηκε η δεύτερη στοά, αποτελούμενη επίσης από 12 πεσσούς, που βρίσκεται μπροστά από την πρόσοψη του κυρίως ναού. Οι δύο αυλές με τους πυλώνες τους ολοκληρώθηκαν μάλλον από τον Ραμσή Β'.³⁶⁹ Νότια των αυλών, είχαν ανεγερθεί πλίνθινοι αποθηκευτικοί χώροι.

Η πρόσοψη του κυρίως ναού διέθετε επτά συνολικά εισόδους, οι οποίες οδηγούσαν στην πρώτη υπόστυλη αίθουσα και αντιστοιχούσαν στα επτά ιερά που βρίσκονται στο εσωτερικό του ναού.³⁷⁰ Η πρώτη υπόστυλη αίθουσα (εικ. 38) διαθέτει 24 συνολικά κίονες με κιονόκρανα σε σχήμα παπύρου. Η αίθουσα διακοσμήθηκε από τον Ραμσή Β'³⁷¹ και τα ανάγλυφα της παρουσιάζουν τελετουργικές σκηνές με πρωταγωνιστή τον ίδιο.³⁷² Στη δυτική πλευρά της πρώτης υπόστυλης αίθουσας, επτά πύλες οδηγούν στην δεύτερη υπόστυλη αίθουσα, η οποία διαθέτει τρεις σειρές των 12 κίωνων. Οι κίονες αυτής της αίθουσας έχουν κιονόκρανα σε σχήμα λωτού.³⁷³ Ανάμεσα στην δεύτερη και τρίτη κionoστοιχία, κατασκευάστηκαν επτά ράμπες, οι οποίες οδηγούν στο υπερυψωμένο εσωτερικό του ναού.³⁷⁴ Αυτή η αίθουσα διακοσμήθηκε από τον Σέτι Α' και τα βαθύτυπα της θεωρούνται από πολλούς ως μερικά από τα καλύτερα έργα που έχει να επιδείξει η αιγυπτιακή τέχνη.³⁷⁵ Οι τοίχοι απεικονίζουν τον φαραώ να τελεί προσφορές προς τους θεούς.³⁷⁶

Δυτικά της δεύτερης υπόστυλης αίθουσας, βρίσκονται επτά ιερά-άδυτα. Τα ιερά είναι αφιερωμένα (από νότια προς βόρεια) στους Σέτι Α', Φθά, Ρα-Χορακτι, Άμωνα, Όσιρι, Ίσιδα και Ωρο. Όλα τα ιερά εκτός από ένα, διαθέτουν μία ψευδοθύρα και φύλασσαν τις ιερές λέμβους των θεών.³⁷⁷ Εδώ πρέπει να σημειωθεί πως οι τοίχοι των αδύτων διέθεταν μικρές κόγχες, στις οποίες τοποθετούνταν αγάλματα.³⁷⁸ Το ιερό του Όσιρι αντί για ψευδοθύρα, διαθέτει μία πόρτα, η οποία οδηγεί σε μία σειρά αιθουσών που προορίζονταν για τη λατρεία του τελευταίου. Οι εισοδοί των ιερών είναι διακοσμημένες με ανάγλυφες σκηνές, που παρουσιάζουν τον Σέτι Α'

³⁶⁹ Brand 1998, 172.

³⁷⁰ Ωστόσο ο Ραμσής Β' φαίνεται πως δεν συμφωνούσε με αυτή την επιλογή και τις σφράγισε όλες εκτός από την κεντρική. Wilkinson 2000, 146.

³⁷¹ Ο Brand (1998, 174-5) διατυπώνει πως είναι πιθανό, οι παραστάσεις να είχαν ήδη σχεδιαστεί και ζωγραφιστεί στους τοίχους της πρώτης υπόστυλης αίθουσας από τον Σέτι Α'.

³⁷² Για μία περιγραφή της διακόσμησης της πρώτης υπόστυλης αίθουσας βλ. Capart 1912, 16.

³⁷³ Wilkinson 2000, 146

³⁷⁴ Capart 1912, 19

³⁷⁵ Capart 1912, 19· Oakes 2014, 149· Wilkinson 2000, 146.

³⁷⁶ Για μία περιγραφή των σκηνών βλ. Capart 1912, 19-21

³⁷⁷ Dieter 2003, 219.

³⁷⁸ Capart 1912, 23.

να προσκυνάει τη θεότητα του κάθε ιερού. Στο εσωτερικό των ιερών, βλέπουμε ξανά σκηνές λατρείας και αλληλεπίδρασης μεταξύ του φαραώ και των θεοτήτων.³⁷⁹

Το ιερό του Όσιρι, οδηγεί στα δυτικά του σε μία ορθογώνια υπόστυλη αίθουσα. Η τελευταία, συνδέεται στη βόρεια της πλευρά με τρία μικρά ιερά, αφιερωμένα στον Ώρο, στον Σέτι Α'³⁸⁰ και στην Ίσιδα. Βόρεια από αυτά τα ιερά είχε κατασκευαστεί ένα θησαυροφυλάκιο.³⁸¹ Νότια της κεντρικής αίθουσας, υπάρχει μία μικρότερη υπόστυλη αίθουσα, η οποία συνδέεται στη νότια της πλευρά με άλλα τρία ιερά. Αυτές οι "Όσιριακές" αίθουσες είναι διακοσμημένες με σκηνές προσφορών και πραγματοποίησης ιεροτελεστιών προς τον Όσιρι, την Ίσιδα και τον Ώρο. Αξιόλογο παράδειγμα αποτελούν τα ανάγλυφα του μικρού ιερού του Σέτι Α'/Όσιρι όπου παρουσιάζουν τον πρώην φαραώ να έχει μεταμορφωθεί σε θεό και να συνοδεύεται από την Ίσιδα, τον Ώρο, τον Θώθ και τον Άνουβι.³⁸² Σε αυτές τις αίθουσες τελούνταν επίσης ετήσιες τελετουργίες.³⁸³

Στη νότια γωνία της δεύτερης υπόστυλης αίθουσας, διπλά από το νοτιότερο άδυτο, υπάρχει μία είσοδος, η οποία οδηγεί στο νότιο τμήμα του ναού. Στη βόρεια πλευρά του νότιου τμήματος, υπάρχει ένας υπόστυλος προθάλαμος, ο οποίος οδηγεί στα δυτικά σε δύο ιερά, αφιερωμένα στους θεούς Νεφερτέμ και Φθά-Σοκάρ. Ανατολικά του τελευταίου προθαλάμου, βρίσκεται ένας επιμήκης διάδρομος, ο οποίος περιέχει τον περίφημο "Κατάλογο Βασιλέων της Αβύδου". Ο κατάλογος περιλαμβάνει τα ονόματα όλων των φαραώ από τον πρώτο ηγεμόνα της ενοποιημένης Αιγύπτου έως και τον Σέτι Α'. Τα ονόματα των φαραώ της περιόδου της Αμάρνα δε συμπεριλαμβάνονται, προφανώς σε μία προσπάθεια *damnatio memoriae*.³⁸⁴ Σε αυτό το διάδρομο υπάρχουν επίσης ανάγλυφες αναπαραστάσεις του Σέτι Α' με το γιό του και μελλοντικό φαραώ Ραμσή Β', οι οποίοι τελούν προσφορές.³⁸⁵ Στη μέση περίπου της δυτικής πλευράς του διαδρόμου, βρίσκεται ο διάδρομος του ταύρου. Πρόκειται για ένα διάδρομο με προσανατολισμό από τα νοτιοδυτικά προς τα βορειοανατολικά και έλαβε αυτή την ονομασία, καθώς περιέχει μία σκηνή όπου παρουσιάζεται ο Ραμσής Β' να δαμάζει έναν ταύρο.³⁸⁶ Δυτικά του διαδρόμου του ταύρου, υπάρχει μία κλίμακα.

³⁷⁹ Για μία περιγραφή της διακόσμησης των αδύτων βλ. Capart 1912, 21 και 23-8.

³⁸⁰ Εδώ ο Σέτι Α' ταυτίζεται με τον Όσιρι. Wilkinson 2000, 147.

³⁸¹ Wilkinson 2000, 147.

³⁸² Capart 1912, 35-8.

³⁸³ Bard 2015, 255.

³⁸⁴ Wilkinson 2000, 148.

³⁸⁵ Brand 1998, 180-1· Capart 1912, 39.

³⁸⁶ Για την υπόλοιπη διακόσμηση του διαδρόμου του ταύρου βλ. Brand 1998, 182 και 183-5.

Νότια του διαδρόμου του ταύρου, κατασκευάστηκε μία υπόστυλη αίθουσα με έξι συνολικά κίονες, η αίθουσα των λέμβων. Νότια της τελευταίας, βρίσκεται η αυλή του χασάπη, μία περίστυλη αυλή, η οποία συνδέεται με τέσσερεις βοηθητικούς χώρους στη νότια και δυτική πλευρά της. Τέλος, δυτικά των προαναφερόμενων αιθουσών, υπάρχουν ορισμένοι αποθηκευτικοί χώροι.³⁸⁷ Δυτικά του ναού, είχε κατασκευαστεί το Οσίριον (εικ. 39). Πρόκειται για ένα ορθογώνιο κτίσμα, που ακολουθεί τον άξονα του ναού και έχει την ίδια μορφή και διακόσμηση με τους τάφους της κοιλάδας των βασιλέων.³⁸⁸ Αποτελείται από έναν προθάλαμο, την κύρια αίθουσα και κάποιους βοηθητικούς χώρους. Ένας επιμήκης διάδρομος, συνδέει το κενοτάφιο με την δυτική άκρη του ναϊκού συμπλέγματος.³⁸⁹

2.3.3. Το Ραμσείο

Ο σημαντικότερος οίκος των εκατομμυρίων ετών του Ραμσή Β' ονομάστηκε Ραμσείο από τον Champollion όταν η ερευνητική αποστολή του Ναπολέοντα επισκέφθηκε τον ναό κατά τη διάρκεια της περιπλάνησης της στην Αίγυπτο. Το ναϊκό σύμπλεγμα (εικ. 40) είναι τοποθετημένο δυτικά της Κοιλάδας των Βασιλέων και βρίσκεται ανάμεσα στους νεκρικούς ναούς του Τούθμωσι Δ' και του Αμενχοτέπ Β'. Οι αρχιτέκτονες του ήταν ο Πενρε και ο Αμενεμονε, ενώ η κατασκευή του διήρκεσε 20 χρόνια.³⁹⁰ Ο ναός βρίσκεται στο εσωτερικό ενός γιγαντιαίου ναϊκού συμπλέγματος, το οποίο περιέχει επίσης αρκετά βοηθητικά οικοδομήματα. Το ναϊκό σύμπλεγμα έχει προσανατολισμό από τα νοτιοανατολικά προς τα βορειοδυτικά, ενώ ο ναός ακολουθεί τον άξονα του συμπλέγματος, με μία μικρή απόκλιση προς τα ανατολικά. Σήμερα, το μεγαλύτερο μέρος του Ραμσείου είναι κατεστραμμένο, ωστόσο όταν ολοκληρώθηκε η κατασκευή του πρέπει να ήταν ένα από τα λαμπρότερα μνημεία της χώρας, ειδικά αν υπολογίσει κανείς τον γιγαντιαίο κολοσσό που δέσποζε στην πρώτη αυλή. Ο ναός είναι αφιερωμένος στο Ραμσή Β' και στον Άμωνα. Έρευνες στο σύμπλεγμα πραγματοποιήθηκαν αρχικά από τους Champollion, Rossellini και Lepsius στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ωστόσο ο ναός ήταν γνωστός ήδη από τον 18^ο αιώνα. Τις ανασκαφές συνέχισαν οι Quibell και Flinders Petrie στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ενώ πιο πρόσφατα, το μνημείο ερευνάται από γαλλικές και αιγυπτιακές ομάδες.³⁹¹

³⁸⁷ Brand 1998, 179.

³⁸⁸ Oakes 2014, 149.

³⁸⁹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το Οσίριον βλ. Dieter 2003, 220· Wilkinson 2000, 148.

³⁹⁰ Wilkinson 2000, 183.

³⁹¹ Aucante 2018, 2-3· Wilkinson 2000, 183 και 185.

Σύμφωνα με την Tyldesley,³⁹² το Ραμσείο δε διέθετε εξωτερικές αυλές. Ο μεγάλος πυλώνας, που αποτελεί και την είσοδο του ναού, βρίσκεται στη νοτιοανατολική πλευρά του συμπλέγματος. Είναι κατασκευασμένος από πέτρα, κάτι που αποτελεί καινοτομία, καθώς έως τότε, οι πυλώνες των ναών κατασκευάζονταν από πλίνθους.³⁹³ Ο πρώτος πυλώνας είναι διακοσμημένος με σκηνές από τις εκστρατείες του Ραμσή Β΄ στη Συρία και, από τη μάχη του Καντές, στην οποία μάλιστα ο φαραώ αναπαρίσταται ως νικητής.³⁹⁴ Η πρώτη αυλή διέθετε στη νότια πλευρά της μία στοά, η οποία αποτελούταν από 20 συνολικά κίονες χωρισμένους σε δύο κιονοστοιχίες. Δυτικά της στοάς, είχε κατασκευαστεί ένα πλίνθινο ανάκτορο, το οποίο αποτελείται από μία υπόστυλη αίθουσα υποδοχής, μία αίθουσα θρόνου, ένα παράθυρο εμφάνισης και τα βασιλικά διαμερίσματα.³⁹⁵ Στη βόρεια πλευρά της πρώτης αυλής, υπήρχε μία κιονοστοιχία από οσιριακά αγάλματα.³⁹⁶ Δυτικά της πρώτης αυλής, είχε ανεγερθεί ένας τεράστιος γρανιτένιος κολοσσός, που αναπαριστούσε τον ίδιο τον Ραμσή Β΄ καθιστό. Πλέον, δε σώζονται παρά θραύσματα του (εικ. 41).³⁹⁷ Υπολογίζεται πως είχε πάνω από 16 μ. ύψος και πως το βάρος του ξεπερνούσε τους 1000 τόνους. Το άγαλμα συνοδευόταν από έναν κολοσσό, μικρότερων διαστάσεων, της μητέρας του Ραμσή Β΄, Τουια.³⁹⁸

Μία κλίμακα οδηγεί στον δεύτερο πυλώνα, ο οποίος είναι επίσης λίθινος και είναι διακοσμημένος με σκηνές από τη μάχη του Καντές και τον εορτασμό του φεστιβάλ του θεού Μιν, ενώ πάνω από την είσοδο, υπάρχει μία ζωφόρος με μπαμπούνους.³⁹⁹ Ακριβώς πίσω από το δεύτερο πυλώνα καθώς και στη δυτική πλευρά της δεύτερης αυλής, τοποθετήθηκαν δύο σειρές μεγάλων οσιριακών αγαλμάτων. Η βόρεια και η νότια πλευρά της δεύτερης αυλής, διαθέτουν δύο διπλές κιονοστοιχίες με κιονόκρανα σε σχήμα παπύρου.⁴⁰⁰ Πίσω από τη δυτική σειρά των οσιριακών αγαλμάτων, κατασκευάστηκε μία υπερυψωμένη στοά, στην οποία οδηγούμαστε από τρεις κλίμακες στη δυτική πλευρά της αυλής (εικ. 42). Η βάση της μεσαίας κλίμακας πλαισιωνόταν από δύο γρανιτένιους κολοσσούς του Ραμσή Β΄, από τους οποίους μόνο το κεφάλι του ενός σώζεται *in situ*.⁴⁰¹

³⁹² Tyldesley 2000, 90.

³⁹³ Bard 2015, 260.

³⁹⁴ Oakes 2014, 184.

³⁹⁵ Marshall 2017, 50· Tyldesley 2000, 91.

³⁹⁶ Aucante 2018, 13.

³⁹⁷ «'My name is Ozymandias, king of kings:/Look on my works, ye Mighty and despair!'/ Nothing beside remains. Round the decay/ Of that colossal wreck, boundless and bare/ The lone and level sands stretch far away.» Hutchinson 1914, 546.

³⁹⁸ Wilkinson 2000, 184.

³⁹⁹ Aucante 2018, 14.

⁴⁰⁰ Aucante 2018, 14.

⁴⁰¹ Wilkinson 2000, 184-5.

Δυτικά της δεύτερης αυλής, βρίσκεται η κύρια υπόστυλη αίθουσα του ναού. Η αίθουσα διαθέτει τρεις εισόδους, που αντιστοιχούν στις τρεις κλίμακες της αυλής που την προηγείται. Αποτελείται από οχτώ κιονοστοιχίες, με την καθεμία να διαθέτει έξι κίονες με πατυρόμορφα κιονόκρανα, σε κάποιους από τους οποίους σώζεται ακόμα το χρώμα της διακόσμησης τους (εικ. 43). Οι κίονες των κιονοστοιχιών που πλαισιώνουν το κεντρικό κλίτος είναι μεγαλύτεροι από τους υπόλοιπους. Εδώ πρέπει να σημειωθεί, πως η υπόστυλη αίθουσα φωτιζόταν από φεγγίτες. Η αίθουσα διακοσμήθηκε με μία παράσταση πολιορκίας και με τον Ραμσή Β΄ να αλληλεπιδρά με διάφορες θεότητες. Οι κίονες καλύφθηκαν με παραστάσεις προσφορών.⁴⁰² Στη βόρεια και νότια πλευρά της υπόστυλης αίθουσας, υπήρχαν ορισμένες βοηθητικές αίθουσες. Βόρεια της αίθουσας, είχε ανεγερθεί ένας μικρός ναός, αφιερωμένος στην Τουια και τη βασιλική σύζυγο Νεφερτάρι. Στο συγκεκριμένο ναΐσκο, πρέπει να τελούσαν η λατρεία της θεογαμίας και της θεϊκής γέννησης του φαράω.⁴⁰³ Αποτελούταν από έναν προθάλαμο, μία περίστυλη αυλή, δύο τετράγωνες υπόστυλες αίθουσες και κάποια βοηθητικά δωμάτια.

Δυτικά της κύριας υπόστυλης αίθουσας, κατασκευάστηκαν τρεις μικρότερες υπόστυλες αίθουσες που διαδέχονταν η μία την άλλη. Οι αίθουσες ήταν ομοιόμορφες και η καθεμία διέθετε οχτώ κίονες. Η πρώτη, είχε ονομαστεί 'αίθουσα των λέμβων' και τοίχοι της ήταν διακοσμημένοι με παραστάσεις από τη γιορτή της κοιλάδας. Η οροφή της διακοσμήθηκε με σκηνές αστερισμών. Η συγκεκριμένη αίθουσα, ενδέχεται να είχε το ρόλο αρχείου.⁴⁰⁴ Η αμέσως επόμενη αίθουσα, ονομαζόταν 'αίθουσα των λιτανειών' και ήταν αφιερωμένη στη λατρεία του Ρα-Χορακτι και του Φθά.⁴⁰⁵ Δε διαθέτουμε στοιχεία για τη λειτουργία και τη διακόσμηση της τελευταίας υπόστυλης αίθουσας. Οι τρεις υπόστυλες αίθουσες, πλαισιώνονταν από διάφορα άλλα δωμάτια.

Δυτικά των προαναφερόμενων αιθουσών, βρισκόταν το άδυτο του ναού το οποίο είναι επίσης πλήρως κατεστραμμένο. Αποτελούταν από ένα τετράγωνο ιερό λέμβου, που στηριζόταν σε τέσσερεις πεσσούς και περιβαλλόταν από κάποια μικρά δωμάτια-ιερά όπου βρέθηκαν θραύσματα αγαλμάτων θεών.⁴⁰⁶ Αν υποθέσουμε πως εφαρμόστηκε και σε αυτόν τον ναό η τριμερής διαίρεση της Χατσειγούτ, τότε βόρεια των μικρών υπόστυλων αιθουσών και του αδύτου θα υπήρχε ένα ηλιακό ιερό και νότια, κάποιοι χώροι αφιερωμένοι στη βασιλική

⁴⁰² Aucante 2018, 15-6· Wilkinson 2000, 186.

⁴⁰³ Aucante 2018, 18.

⁴⁰⁴ Tyllesley 2000, 91.

⁴⁰⁵ Aucante 2018, 16-7· Wilkinson 2000, 186.

⁴⁰⁶ Aucante 2018, 17.

λατρεία.⁴⁰⁷ Ο ναός περιβαλλόταν στη νότια, βόρεια και δυτική πλευρά του από έναν μεγάλο αριθμό οικοδομημάτων. Αυτά στέγαζαν τεράστιους αποθηκευτικούς χώρους, εργαστήρια, κουζίνες, διοικητικά γραφεία και ένα σχολείο για τα παιδιά διοικητικών υπαλλήλων, αξιωματούχων και ανώτερων τεχνιτών.⁴⁰⁸

2.4. Τάφοι

Οι τάφοι αποτελούν ένα ιδιαίτερα σημαντικό κτίσμα για κάθε ανθρώπινο πολιτισμό. Για τους αρχαίους Αιγυπτίους όμως, ο τάφος ήταν εξαιρετικά σημαντικός, γεγονός που δεν προκαλεί εντύπωση αν αναλογιστεί κανείς τη σημασία που έδιναν στο θάνατο και την μεταθανάτια ζωή. Ιδιαίτερα για τους ηγεμόνες, ο τάφος δεν αποτελούσε απλά ένα μέσο νομιμοποίησης της εξουσίας ενός συγκεκριμένου φαραώ, αλλά συνδεόταν άμεσα με τις θρησκευτικές και ιδεολογικές πεποιθήσεις που επέτρεπαν στην άρχουσα τάξη να κυβερνάει. Πιο συγκεκριμένα, οι φαραώ, μέσω των τάφων τους, γίνονταν θεοί και ενώνονταν με το υπόλοιπο πάνθεο.⁴⁰⁹ Επίσης, οι βασιλικοί τάφοι είχαν την ιδιομορφία πως δεν θεωρούνταν τάφοι με την παραδοσιακή έννοια του όρου, καθώς σε θεωρητικό επίπεδο, ο φαραώ δεν μπορούσε να πεθάνει. Ο βασιλικός τάφος λειτουργούσε ως χώρος αναγέννησης του ηγεμόνα, κάτι που επιτυγχανόταν με την τέλεση συγκεκριμένων πρακτικών.⁴¹⁰ Άλλο στοιχείο που αποδεικνύει τη σημασία των τάφων, είναι πως τουλάχιστον για αυτούς που προορίζονταν για πιο επιφανείς ανθρώπους, κατασκευάζονταν από λίθο ή σκαλίζονταν στο βράχο, έτσι ώστε να διατηρηθούν για όσο μεγαλύτερο διάστημα είναι δυνατό. Για τον ίδιο λόγο, συνήθως τοποθετούνταν σε θέσεις μακριά από τον Νείλο.⁴¹¹

Οι αιγυπτιακοί τάφοι μπορούν να χωριστούν σε ιδιωτικούς και βασιλικούς. Στους βασιλικούς τάφους ενταφιάζονταν οι φαραώ και στους ιδιωτικούς, οι υπόλοιποι άνθρωποι. Οι ιδιωτικοί τάφοι, διέφεραν στο μέγεθος, στη διακόσμηση και στην αξία των κτερισμάτων τους, ανάλογα με την κοινωνική θέση που διέθετε ο νεκρός. Η διαφορά μεταξύ των δύο τύπων είναι πως οι βασιλικοί τάφοι, εκτός από το γεγονός πως αποτελούσαν τις πιο μνημειακές και δαπανηρές ταφές, περιείχαν διάφορα αντικείμενα και κατασκευές, που σχετίζονταν με την

⁴⁰⁷ Wilkinson 2000, 186.

⁴⁰⁸ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα κτίρια που περιέβαλαν το Ραμσείο, βλ. Aucante 2018, 20-3· Marshall 2017, 50 και 52.

⁴⁰⁹ Oakes 2014, 95.

⁴¹⁰ Dieter 2001, 425.

⁴¹¹ Gahlin 2013, 171.

αναγέννηση του φαραώ.⁴¹² Υπήρχε επίσης μία τρίτη κατηγορία τάφων, τα κενοτάφια. Τα κενοτάφια ήταν βασιλικοί τάφοι, στους οποίους όμως δεν ενταφιαζόταν ποτέ το σώμα του φαραώ και είχαν συμβολικό χαρακτήρα.⁴¹³ Επειδή η παρούσα εργασία θα εξετάσει βασιλικούς τάφους μόνο, θα ακολουθήσει μία σύντομη περιγραφή της ιστορικής εξέλιξης των βασιλικών τάφων.

Οι πρώτοι τάφοι που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν με μεγαλύτερη βεβαιότητα ως βασιλικοί, είναι κάποιοι τάφοι που ανακαλύφθηκαν στην έρημο της δυτικής Αιγύπτου, και χρονολογούνται στη δυναστεία 0 (~3000 π.Χ.). Αυτοί οι τάφοι αποτελούνταν από μία σειρά υπόγειων δωματίων και πιθανώς από μία μικρή ανωδομή.⁴¹⁴ Κατά την πρωτοδυναστική περίοδο, οι φαραώ των πρώτων δυναστειών χρησιμοποίησαν τους τάφους μασταμπά. Οι μασταμπά αποτελούνταν από μία ορθογώνια ανωδομή και έναν ή περισσότερους υπόγειους νεκρικούς θαλάμους. Ήταν πλούσια διακοσμημένοι και περιβάλλονταν από τους τάφους των υπηρετών του φαραώ.⁴¹⁵ Στο Παλαιό Βασίλειο έκαναν την εμφάνιση τους οι πυραμίδες, οι οποίες αποτελούσαν ουσιαστικά εξέλιξη των μασταμπά τάφων.⁴¹⁶ Οι πυραμίδες βρίσκονταν στο εσωτερικό μεγάλων ταφικών συμπλεγμάτων, τα οποία περιείχαν επίσης ένα νεκρικό ναό, διάφορα ιερά-τελετουργικούς χώρους και άλλους τάφους. Το σχήμα της πυραμίδας συμβόλιζε τον πρωταρχικό λόφο, πάνω στον οποίο πάτησε ο δημιουργός θεός, και σχετιζόταν με αυτόν τον τρόπο με την ηλιακή λατρεία.⁴¹⁷ Παράλληλα, στις πυραμίδες εμφανίστηκε ένα νέο είδος επιγραφών, τα πυραμιδικά κείμενα, τα οποία θεωρούνται ιδιαίτερα σημαντικά, καθώς παρουσιάζουν τη σχέση της πολιτικής εξουσίας με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και αποτελούν ένα είδος νομιμοποίησης της ύπαρξης της φαραωνικής εξουσίας.⁴¹⁸ Η χρήση των πυραμίδων ως βασιλικών ταφικών μνημείων, συνεχίστηκε έως και τη βασιλεία του Άμωση Α΄, ενώ σε ύστερες περιόδους, μόνο οι ξένοι φαραώ της 25^{ης} Δυναστείας επέλεξαν αυτόν τον τύπο τάφου. Οι διασημότεροι τάφοι του Παλαιού Βασιλείου είναι οι πυραμίδες των Χέοπα, Χεφρήνου και Μικερίνου στη Γκίζα.

⁴¹² Dieter 2001, 425.

⁴¹³ Dieter 2001, 430.

⁴¹⁴ Weeks 2001, 419.

⁴¹⁵ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τους τάφους μασταμπά βλ. Dieter 2003, 138-40· Oakes 2014, 34-5.

⁴¹⁶ Το πρώτο στάδιο της μετάβασης από τους μασταμπά στις πυραμίδες, ήταν η βαθμιδωτή πυραμίδα του Ζοσέρ, η οποία αποτελείται από έξι κτίσματα-μασταμπά που τοποθετήθηκαν το ένα πάνω στο άλλο σχηματίζοντας ένα είδος πυραμίδας. Στη συνέχεια, ο φαραώ της 4^{ης} δυναστείας Σνέφρου, κατάφερε, μετά από δύο απόπειρες, να κατασκευάσει μία τέλεια πυραμίδα.

⁴¹⁷ Bunson 2002, 320· Dieter 2003, 183.

⁴¹⁸ Oakes 2014, 42.

Κατά το Μέσο Βασίλειο, οι βασιλικοί τάφοι που χρησιμοποιήθηκαν κυρίως, ήταν οι πυραμίδες. Ο ιδρυτής της 11^{ης} Δυναστείας, Μεντουχοτέπ Β΄, κατασκεύασε ένα μοναδικό ταφικό σύμπλεγμα στο Deir el Bahari, ενώ οι φαραώ της 12^{ης} Δυναστείας φαίνεται πως προτίμησαν την κατασκευή πλίνθινων πυραμίδων.⁴¹⁹ Στο Νέο Βασίλειο, οι τάφοι που κατασκευάζονται είναι λαξευτοί στο βράχο και αποτελούνται από μία σειρά διαδρόμων, δωματίων και το νεκρικό θάλαμο. Το ταφικό μνημείο μπορεί να περιείχε επίσης και ένα κενοτάφιο.⁴²⁰ Οι τάφοι των φαραώ της 18^{ης} Δυναστείας, κατασκευάστηκαν με άξονα σχήματος Γ, σχήμα που ενδέχεται να είχε ιδεολογικό υπόβαθρο.⁴²¹ Κατά την 19^η Δυναστεία, απέκτησαν ίσιο άξονα, ενώ συντελέστηκαν και κάποιες άλλες μικρότερες αλλαγές.⁴²²

Οι περισσότεροι φαραώ του Νέου Βασιλείου, επέλεξαν να κατασκευάσουν τους τάφους τους στην Κοιλιάδα των Βασιλέων, η οποία βρίσκεται δυτικά της Θήβας. Οι λόγοι για τους οποίους επιλέχτηκε αυτή η τοποθεσία ήταν αρκετοί. Αρχικά, η κοιλάδα είναι σχετικά απόμερη, ενώ παράλληλα, είναι τοποθετημένη κοντά στην πόλη της Θήβας, η οποία αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα θρησκευτικά κέντρα της χώρας. Άλλος λόγος για την επιλογή της συγκεκριμένης τοποθεσίας, είναι η κορυφή του βουνού El-Qurn, που επιβλέπει την κοιλάδα, η οποία έχει πυραμιδοειδές σχήμα. Ακόμα, από μακριά, τα βουνά δυτικά της Θήβας, μοιάζουν με το ιερογλυφικό σύμβολο του ορίζοντα, το οποίο σχετίζεται με τη δύση του ηλίου. Για την αιγυπτιακή θρησκεία, η δύση του ηλίου σχετίζεται με το τέλος της ζωής και το θάνατο.⁴²³ Ο διασημότερος τάφος της Κοιλιάδας των Βασιλέων, είναι ο, εν μέρει, ασύλητος τάφος του Τουταγχαμών, μέσα στον οποίο βρέθηκαν εξαιρετικά τεχνουργήματα κατασκευασμένα από πολύτιμα υλικά.⁴²⁴ Επίσης σημαντικοί, είναι τάφοι του Τούθμωσι Γ΄, του Σέτι Α΄ και του Ραμσή Β΄, οι οποίοι θα μελετηθούν στα επόμενα υποκεφάλαια. Ο Ακενατόν, επέλεξε να τοποθετήσει τον τάφο του σε μία κοιλάδα κοντά στην πόλη Ακεατόν.

Οι απόψεις σχετικά με τον προσανατολισμό των τάφων, φαίνεται πως διαφοροποιήθηκαν σε κάθε δυναστεία της περιόδου. Κατά την 18^η δυναστεία, οι τάφοι είχαν προσανατολισμό βορρά-νότου, με τον ταφικό θάλαμο να βρίσκεται στο βορρά. Αυτός ο προσανατολισμός συμβολίζει τη θέση του ηλίου το μεσημέρι (νότος) και τα μεσάνυχτα (βορράς). Παράλληλα,

⁴¹⁹ Για το ταφικό σύμπλεγμα του Μεντουχοτέπ Β΄ βλ. Oakes 2014, 178-9. Για τις πλίνθινες πυραμίδες της 12^{ης} Δυναστείας βλ. Dieter 2001, 427· Oakes 2014, 46-7.

⁴²⁰ Dieter 2001, 428.

⁴²¹ Reeves και Wilkinson 2002, 25.

⁴²² Reeves και Wilkinson 2002, 26.

⁴²³ Reeves και Wilkinson 2002, 16-7.

⁴²⁴ Για μία ανάλυση των αντικειμένων που βρέθηκαν στον τάφο του Τουταγχαμών, βλ. Renfrew & Bahn 2013, 60-1.

στους διαδρόμους ανοίγονταν κόγχες με προσανατολισμό ανατολής-δύσης, οι οποίες συμβόλιζαν την ανατολή και τη δύση του ηλίου. Από την 19^η δυναστεία, οι τάφοι απέκτησαν προσανατολισμό ανατολής-δύσης.⁴²⁵ Οι οροφές και τα τοιχώματα των τάφων της Κοιλιάδας των Βασιλέων, ήταν πλούσια διακοσμημένα με σκηνές και επιγραφές από τα διάφορα «βιβλία της μεταθανάτιας ζωής». Αυτά τα βιβλία ήταν συλλογές διαφόρων επωδών και θρησκευτικών κειμένων που περιγράφουν κυρίως το ημερήσιο ταξίδι που πραγματοποιούσε ο θεός ήλιος, Ρα. Παράλληλα, περιγραφόταν η ένωση του φαράω με τον Ρα και τους θεούς.⁴²⁶ Οι παραστάσεις ήταν ζωγραφισμένες ή ανάγλυφες.

Παρόλο που οι περισσότερες νεκρικές τελετές, τελούνταν στους νεκρικούς ναούς, υπήρχαν και κάποιες ιεροτελεστίες που πραγματοποιούνταν στους τάφους. Αρχικά, τελούνταν συγκεκριμένα τελετουργικά πριν την κατασκευή του τάφου, όπως η εναπόθεση προσφορών θεμελίωσης.⁴²⁷ Η σημαντικότερη τελετουργία που πραγματοποιούνταν στους βασιλικούς τάφους, ήταν φυσικά ο ενταφιασμός του νεκρού φαράω. Η μουμιοποιημένη σορός του ηγεμόνα, ακολουθούμενη από μία μεγάλη πομπή, επισκεπτόταν το νεκρικό ναό που είχε κατασκευάσει εν ζωή και κατέληγε στην Κοιλιάδα των Βασιλέων. Μέσα στον τάφο, τελούταν το "άνοιγμα του στόματος", το οποίο θεωρούταν ως ένα απαραίτητο τελετουργικό για να μπορέσει ο νεκρός να αναγεννηθεί.⁴²⁸ Στη συνέχεια, πραγματοποιούνταν κάποιες προσφορές, τοποθετούταν η σωρός στη σαρκοφάγο και σφραγιζόταν ο τάφος.⁴²⁹ Ένα από τα σημαντικότερα τεχνουργήματα που συνόδευαν τον νεκρό φαράω στον τάφο του, ήταν η σαρκοφάγος. Οι σαρκοφάγοι ήταν κατασκευασμένες συνήθως από λίθο και ήταν διακοσμημένες με παραστάσεις από τα νεκρικά κείμενα. Στο εσωτερικό των σαρκοφάγων, τοποθετούνταν τα φέρετρα που περιείχαν τη σωρό. Τα φέρετρα ήταν κατασκευασμένα από ξύλο, το οποίο ήταν καλυμμένο με φύλλα χρυσού και άλλα πολύτιμα υλικά.⁴³⁰ Ο νεκρός συνοδεύοταν επίσης από τα κανοπικά αγγεία, τα οποία περιείχαν τα βαλσαμωμένα όργανα του. Επίσης, ο τάφος μπορεί να περιείχε μεταξύ άλλων διακοσμημένα έπιπλα, όπλα, αγάλματα και τελετουργικά αντικείμενα όπως οι "νεκρικοί κώνοι", το "κουτί του Όσιρι" και τα αγαλματίδια

⁴²⁵ Reeves και Wilkinson 2002, 26-7

⁴²⁶ Για μία σύντομη περιγραφή των περιεχομένων των βιβλίων της μεταθανάτιας ζωής, βλ. Gahlin 2013, 154-5· Reeves 2002, 36-7.

⁴²⁷ Reeves και Wilkinson 2002, 29.

⁴²⁸ Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Gahlin 2013, 169.

⁴²⁹ Ο Dieter (2002, 432) αναφέρει πως τελούνταν κάποια τελετουργικά ακόμα και μετά τον ενταφιασμό του νεκρού.

⁴³⁰ Gahlin 2013, 164-5· Reeves και Wilkinson 2002, 38-40.

Shabti.⁴³¹ Άλλα κτερίσματα που συνόδευαν το νεκρό ήταν φυλαχτά, τα οποία είχαν το σχήμα ιερών συμβόλων της αιγυπτιακής θρησκείας.⁴³²

2.4.1. Ο τάφος του Τούθμωσι Γ' (KV34)

Ο Τούθμωσις Γ', επέλεξε να τοποθετήσει τον τάφο του (KV34) στη νοτιοδυτική άκρη της Κοιλιάδας των Βασιλέων (εικ. 44). Ο συγκεκριμένος τάφος θεωρείται ιδιαίτερα σημαντικός, λόγω των αρχιτεκτονικών καινοτομιών που εισήγαγε, και της διακόσμησης του. Αποτελείται από μία σειρά διαδρόμων και κλιμάκων, ένα δωμάτιο, έναν προθάλαμο και το νεκρικό θάλαμο (εικ. 45). Ο προσανατολισμός που ακολουθεί το κτίσμα έως τον προθάλαμο είναι περίπου από ανατολή προς δύση. Στη συνέχεια, ο άξονας κάμπτεται σχεδόν 90° για να αποκτήσει προσανατολισμό περίπου από βορρά προς νότο. Αυτή η κάμψη στον άξονα θεωρείται πως συμβολίζει τους διαδρόμους που ακολουθούσε ο νεκρός για να φτάσει στον κάτω κόσμο.⁴³³ Πιθανολογείται πως άρχισε να κατασκευάζεται το 21° έτος της βασιλείας του Τούθμωσι Γ'.⁴³⁴ Στο εσωτερικό του ταφικού θαλάμου, ανακαλύφθηκαν ξύλινα αγαλματίδια διαφόρων θεών και του φαραώ, αγγεία και μοντέλα πλοίων. Ο τάφος ανασκάφηκε και ερευνήθηκε για πρώτη φορά το 1898 από τον Loret.

Η είσοδος του τάφου, είναι λαξευμένη στην πλαγιά του λόφου και συνδέεται με την κοιλάδα, μέσω μίας απότομης κλίμακας. Κοντά στην είσοδο, ανακαλύφθηκαν προσφορές θεμελίωσης.⁴³⁵ Την είσοδο ακολουθεί ένας επιμήκης διάδρομος με κατωφερική κλίση (B⁴³⁶), ο οποίος έχει κατεύθυνση από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Ανατολικά, υπάρχει ένα δωμάτιο (C), το οποίο είναι χονδροειδώς λαξευμένο, σε αντίθεση με τον προηγούμενο διάδρομο⁴³⁷ και που διαθέτει στη μέση του μία καθοδική σκάλα. Ανατολικά του τελευταίου δωματίου, οδηγούμαστε σε ένα δεύτερο διάδρομο, επίσης με κατωφερική κλίσης (D). Όλοι οι προαναφερθέντες χώροι είναι ακόσμητοι. Ανατολικά του διαδρόμου D, υπάρχει ένα δωμάτιο-φρεάτιο (E). Σύμφωνα με τον Badawy,⁴³⁸ σκοπός του συγκεκριμένου δωματίου ήταν να αποτρέψει τη σύληση του τάφου από επίδοξους τυμβωρύχους. Ο KV34 είναι ο πρώτος τάφος

⁴³¹ Οι νεκρικοί κώννοι, ήταν μικροί πήλινοι κώννοι, στη βάση των οποίων είχε σκαλιστεί σε ανάγλυφο το όνομα του ιδιοκτήτη του τάφου. Το κουτί του Όσιρι, ήταν ένα κιβώτιο που περιείχε ήλιο από τον Νείλο και σπόρους. Σχετιζόταν με τις πεποιθήσεις περί αναγέννησης. Για τα αγαλματίδια Shabti, υπήρχε η πεποίθηση πως πραγματοποιούσαν τις σκληρές εργασίες, στη μεταθανάτια ζωή, για λογαριασμό του νεκρού. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Gahlin 2013, 156-7 και 161· Reeves και Wilkinson 2002, 42-3.

⁴³² Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Gahlin 2013, 158-60

⁴³³ Επίσης, μπορεί να συμβολίζει τη διαδρομή που ακολουθεί ο ήλιος. Richter 2008, 78.

⁴³⁴ Roehrig 2006, 238.

⁴³⁵ Reeves και Wilkinson 2002, 98.

⁴³⁶ Η αρίθμηση των χώρων του τάφου προκύπτει από την εικ. 45.

⁴³⁷ Roehrig 2006, 239.

⁴³⁸ Badawy 1968, 401.

που διαθέτει ένα δωμάτιο-φρεάτιο αυτού του είδους.⁴³⁹ Οι τοίχοι του δωματίου ήταν διακοσμημένοι με ζωφόρους Κχεκερ⁴⁴⁰ και η οροφή με αστέρια.⁴⁴¹

Ανατολικά της αίθουσας E, κατασκευάστηκε ένας προθάλαμος (F) με προσανατολισμό βορρά-νότου και ο οποίος διαθέτει δύο πεσσούς. Η οροφή του είναι διακοσμημένη με αστέρια σε σκούρο μπλε φόντο, ενώ οι τοίχοι με αστέρια και τις μορφές των θεών που ανήκουν σε κάθε ώρα του Αμντουάτ (εικ. 46).⁴⁴² Η κατασκευή ενός τέτοιου προθαλάμου αποτελεί επίσης καινοτομία του τάφου KV34. Έχει διατυπωθεί η άποψη πως ο προθάλαμος αποτελούσε ένα δεύτερο νεκρικό θάλαμο.⁴⁴³ Βορειοανατολικά του προθαλάμου, υπάρχει μία καθοδική κλίμακα, η οποία οδηγεί στον νεκρικό θάλαμο.

Ο ταφικός θάλαμος (J) (εικ. 47) είναι σχήματος οβάλ, κάτι που θεωρείται πως συμβολίζει το βασιλικό cartouche ή ένα ανοιχτό φύλλο παπύρου. Παράλληλα, το συγκεκριμένο σχήμα μπορεί να διαθέτει και άλλους συμβολισμούς.⁴⁴⁴ Διαθέτει δύο πεσσούς και συνδέεται με τέσσερις βοηθητικούς χώρους στα ανατολικά και στα δυτικά του (Ja-Jd). Αυτά τα δωμάτια είχαν το ρόλο αποθηκευτικών χώρων. Αν κρίνουμε από το παράδειγμα του τάφου του Αμενχοτέπ Β΄, τότε σε κάποια από αυτά ενδέχεται να τοποθετήθηκαν μούμιες μεταγενέστερης περιόδου.⁴⁴⁵ Στη βόρεια πλευρά του ταφικού θαλάμου, τοποθετήθηκε η σαρκοφάγος, η οποία είναι κατασκευασμένη από χαλαζίτη και έχει σχήμα cartouche. Το σχήμα της σαρκοφάγου αποτελεί μία φανερή προσπάθεια σύνδεσης του φαραώ με τον Ρα.⁴⁴⁶

Στην οροφή της αίθουσας ζωγραφίστηκαν αστέρια, ενώ οι τοίχοι της διακοσμήθηκαν με τις 12 ώρες του Αμντουάτ. Οι πρώτες τέσσερις ώρες, τοποθετήθηκαν στο δυτικό τοίχο του δωματίου, οι ώρες 5-6 στον νότιο, οι ώρες 7-8 στον βόρειο και τέλος, οι ώρες 9-12 στον ανατολικό.⁴⁴⁷ Η κάθε ώρα αποτελείται από τρεις ζωφόρους. Στις πρώτες ώρες, παρατηρούμε τον Ρα να εισέρχεται, κατά το τέλος της ημέρας, στο Ντουάτ και τη διαδρομή που ακολουθεί για να φτάσει σε έναν αμμώδη τόπο, όπου βρίσκεται η σπηλιά του θεού Σοκάρ. Κατά την 5^η

⁴³⁹ Roehrig 2006, 240.

⁴⁴⁰ Οι ζωφόροι Κχεκερ, αποτελούνταν από ζωγραφισμένα ορθογώνια, πάνω στα οποία εδράζονταν το σύμβολο του Κχεκερ. Το συγκεκριμένο σύμβολο, αναπαριστούσε είτε δεμένα καλάμια, είτε τον κόμπο που σχημάτιζαν τα κρόσσια των χαλιών. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Shehab 2017, 134-5.

⁴⁴¹ Reeves και Wilkinson 2002, 98. Ωστόσο, η Roehrig (2006, 241) αναφέρει πως το φρεάτιο μπορεί να είχε συμβολικό χαρακτήρα

⁴⁴² Το Αμντουάτ είναι ένα από τα βιβλία της μεταθανάτιας ζωής. Περιγράφει τη διαδρομή που ακολουθεί ο Ρα στον άλλο κόσμο κατά τη διάρκεια των 12 ωρών της νύχτας. Η συγκεκριμένη ιστορία σχετιζόταν επίσης με την αναγέννηση του νεκρού φαραώ. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Richter 2008, 77-8.

⁴⁴³ Roehrig 2006, 241-2.

⁴⁴⁴ Dieter 2001, 428· Richter 2008, 78. Επίσης, το σχήμα της αίθουσας σχετίζεται με τη διακόσμηση του.

⁴⁴⁵ Reeves και Wilkinson 2002, 97 και 99.

⁴⁴⁶ Richter 2008, 78.

⁴⁴⁷ Roehrig 2006, 243.

ώρα (εικ. 48), ο Ρα εισέρχεται και εξέρχεται από τον πυραμιδοειδή τάφο του Όσιρι, με τη βοήθεια του θεού Κέπρι.⁴⁴⁸ Στη συνέχεια, το Μπά του Ρα ενώνεται με τη σωρό του Όσιρι (6^η ώρα). Σε αυτό το σημείο, παρατηρούμε πως είναι ο φαραώ εκείνος που, ως θεός Ρα, ενώνεται με τον Όσιρι και καταφέρνει να αναγεννηθεί.⁴⁴⁹ Έπειτα, ο Ρα συνεχίζει το ταξίδι του και εξοντώνει τους εχθρούς του. Τελικά, καταλήγει στη 12^η ώρα (εικ. 49), όπου πραγματοποιείται η αναγέννηση του και με αυτόν τον τρόπο η αναγέννηση του φαραώ.⁴⁵⁰ Οι πεσσοί διακοσμήθηκαν με σκηνές από τη Λιτανεία του Ρα, οι οποίες συσχετίζονται με την 5^η και την 6^η ώρα του Αμντουάτ, και τη σύνδεση του φαραώ με τον Ρα.⁴⁵¹

2.4.2. Ο τάφος του Σέτι Α΄ (KV 17)

Ο τάφος του Σέτι Α΄ (KV 17) τοποθετήθηκε στο κέντρο περίπου της Κοιλιάδας των Βασιλέων, ανάμεσα στους τάφους του Ραμσή Α΄ και Ραμσή Ι΄. Είναι ο μεγαλύτερος τάφος στην κοιλάδα, και η διακόσμηση του είχε σχεδόν ολοκληρωθεί. Ο διάκοσμος του τάφου αποτελείται σχεδόν αποκλειστικά από ανάγλυφες σκηνές, ενώ ο προσανατολισμός που ακολουθεί, είναι περίπου από βορρά προς νότο. Ο τάφος του Σέτι Α΄, αποτελείται από τους ίδιους χώρους με τον τάφο KV 34, ωστόσο στο συγκεκριμένο, έχουν προστεθεί αρκετές υπόστυλες αίθουσες γύρω από τον ταφικό θάλαμο. Είναι αξιοσημείωτο, πως σε αυτόν τον τάφο, είχαν τοποθετηθεί κατά την αρχαιότητα και άλλες βασιλικές μούμιες.⁴⁵² Ο KV 17, ανακαλύφθηκε και ερευνήθηκε από τον Belzoni το 1817. Στο εσωτερικό του ταφικού θαλάμου, βρέθηκαν ξύλινα αγάλματα, αρκετά Shabtis, ένας μουμιοποιημένος ταύρος και η σαρκοφάγος.

Πίσω από την είσοδο, μία καθοδική σκάλα (Α⁴⁵³), οδηγεί στον πρώτο διάδρομο του τάφου (Β), ο οποίος έχει διακοσμηθεί με σκηνές και επιγραφές από τη Λιτανεία του Ρα. Νότια του διαδρόμου Β, υπάρχει μία κλίμακα (C), της οποίας οι τοίχοι είναι καλυμμένοι με σκηνές από τη Λιτανεία του Ρα και του Αμντουάτ. Η C, οδηγεί στο δεύτερο διάδρομο του τάφου (D), ο οποίος είναι διακοσμημένος με παραστάσεις από το Αμντουάτ. Ακολουθεί ένα δωμάτιο-φρεάτιο (E), στο οποίο παρατηρούμε τη μορφή του φαραώ μπροστά σε διάφορες θεότητες.⁴⁵⁴

⁴⁴⁸ Ο Κέπρι ήταν ένας θεός με μορφή σκαρβαίου. Συνδέθηκε με τη δημιουργία του κόσμου και έχει ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στο καθημερινό ταξίδι του Ρα στο Ντουάτ. Αποτελούσε επίσης μία από τις μορφές του θεού ήλιου. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Gahlin 2013, 37· Guilhou και Peyré 2005, 378 και 394.

⁴⁴⁹ Richter 2008, 87.

⁴⁵⁰ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη διακόσμηση του ταφικού θαλάμου, αλλά και τη σχέση της διακόσμησης με την αρχιτεκτονική της αίθουσας, βλ. Richter 2008, 79-91.

⁴⁵¹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη διακόσμηση των πεσσών βλ. Richter 2008, 87-8.

⁴⁵² Brand 1998, 291.

⁴⁵³ Η αρίθμηση των χώρων του τάφου γίνεται με βάση την εικ. 50.

⁴⁵⁴ Υπάρχουν κάποιες ενδείξεις που υποδηλώνουν πως η συγκεκριμένη αίθουσα ήταν η πρώτη που διακοσμήθηκε. Βλ. Brand 1998, 290-1.

Νότια του φρεατίου, κατασκευάστηκε μία τετράγωνη υπόστυλη αίθουσα (F) με τέσσερις πεσσούς. Σύμφωνα με την Oakes,⁴⁵⁵ αυτή η υπόστυλη αίθουσα μπορεί να λειτουργούσε ως ένας κενός ταφικός θάλαμος, για να απωθήσει τους τυμβωρύχους.⁴⁵⁶ Η αίθουσα F, είναι καλυμμένη με σκηνές από το "Βιβλίο των Πυλών" (εικ. 51).⁴⁵⁷ Επίσης, στην ίδια αίθουσα, εμφανίζεται για πρώτη φορά στην ταφική διακόσμηση, η απεικόνιση του ναΐσκου του Όσιρι.⁴⁵⁸ Στα νοτιοδυτικά της, υπάρχει μία αίθουσα με δύο πεσσούς (a). Νοτιοανατολικά της F, υπάρχουν δύο διάδρομοι (G-H), οι οποίοι ενώνονται με μία μικρή καθοδική κλίμακα και είναι διακοσμημένοι με σκηνές από το τελετουργικό του ανοίγματος του στόματος. Οι προαναφερθέντες διάδρομοι, οδηγούν σε έναν προθάλαμο (I).

Αμέσως νότια του τελευταίου, βρίσκεται ο ταφικός θάλαμος (J), ο οποίος αποτελείται από μία υπόστυλη αίθουσα και την κρύπτη. Η υπόστυλη αίθουσα διαθέτει έξι πεσσούς και δύο μικρά βοηθητικά δωμάτια στην ανατολική και δυτική πλευρά της (c-d). Οι τοίχοι της, διακοσμήθηκαν με παραστάσεις από το Αμντουάτ, το Βιβλίο της Ουράνιας Αγελάδας και το Βιβλίο των Πυλών. Νότια της υπόστυλης αίθουσας, λίγα σκαλοπάτια μας οδηγούν στην κρύπτη. Η οροφή της κρύπτης είναι θολωτή και διακοσμήθηκε με αναπαραστάσεις θεών και αστερισμών, ενώ οι τοίχοι της με σκηνές από το Αμντουάτ (εικ. 52). Η σαρκοφάγος κατασκευάστηκε από αλάβαστρο και καλύφθηκε με παραστάσεις από το Βιβλίο των Πυλών. Στη δυτική πλευρά της, βρίσκεται ένας μικρός βοηθητικός χώρος, ενώ στη νοτιοανατολική γωνία διανοίχτηκαν κόγχες (a-b).⁴⁵⁹ Ανατολικά της κρύπτης, υπάρχει μία τετράγωνη αίθουσα με δύο πεσσούς (f). Στη νότια της πλευρά, ένας μικρός διάδρομος οδηγεί σε μία ορθογώνια υπόστυλη αίθουσα (e). Αυτή η αίθουσα δεν είχε διακοσμηθεί και χρησίμευε ως αποθηκευτικός χώρος. Επίσης, στην ίδια πλευρά, η αίθουσα συνδέεται με έναν καθοδικό διάδρομο, ο οποίος είναι ιδιαίτερα μακρύς και κατεβαίνει σε μεγάλο βάθος. Ο συγκεκριμένος διάδρομος είχε μάλλον συμβολικό ρόλο.⁴⁶⁰

2.4.3. Ο τάφος του Ραμσή Β' (KV 7)

Στο κέντρο της Κοιλιάδας των Βασιλέων, κοντά στους τάφους του Μερνεφθά και του Ραμσή Θ', βρίσκεται το ταφικό μνημείο του Ραμσή Β' (KV 7). Ο τάφος πρέπει να είχε

⁴⁵⁵ Oakes 2014, 102.

⁴⁵⁶ Η είσοδος προς τους επόμενους διαδρόμους και το εσωτερικό του τάφου είχε σφραγιστεί, όπως διαπίστωσε και ο Belzoni κατά την εξερεύνηση του τάφου. Romer 1981, 70.

⁴⁵⁷ Το Βιβλίο των Πυλών περιείχε τις επωδές που χρειαζόταν ο νεκρός για να μπορέσει να περάσει τις πύλες του κάτω κόσμου.

⁴⁵⁸ Oakes 2014, 102.

⁴⁵⁹ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη διακόσμηση του KV17, βλ. Reeves και Wilkinson 2002, 137-9.

⁴⁶⁰ Oakes 2014, 102.

ολοκληρωθεί πριν από το 20^ο έτος της βασιλείας του φαραώ.⁴⁶¹ Αποτελεί έναν από τους μεγαλύτερους τάφους στην Κοιλάδα και κατά την ολοκλήρωση του πρέπει να ήταν ένας από τους πιο πολυτελείς. Δυστυχώς όμως, δε διατηρείται σε καλή κατάσταση, διότι έχει υποστεί σοβαρές ζημιές στο πέρασμα του χρόνου από πλημμύρες.⁴⁶² Ο τάφος φαίνεται πως μιμείται τα πρότυπα των ταφικών μνημείων της 18^{ης} δυναστείας, καθώς διαθέτει διπλό προσανατολισμό.⁴⁶³ Οι διάδρομοι ακολουθούν τον άξονα βορρά-νότου, ενώ οι υπόλοιπες αίθουσες έχουν προσανατολισμό ανατολής-δύσης. Σε σχέση με τον τάφο του προηγούμενου φαραώ, παρατηρούμε πως έχει αυξηθεί ο αριθμός των υπόστυλων αιθουσών και των βοηθητικών δωματίων γύρω από τον ταφικό θάλαμο. Στο εσωτερικό του KV 7, ανακαλύφθηκαν μερικά shabtis, τμήματα από ένα άγαλμα και θραύσματα από το κανωπικό κιβώτιο και τη σαρκοφάγο. Τέλος, κατά τον 19^ο και 20^ο αιώνα, αρκετοί ερευνητές προσπάθησαν να μελετήσουν τον KV 7, χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία, καθώς οι αίθουσες του τάφου ήταν καλυμμένες με strata από τις πλημμύρες. Το 1993, ο Leblanc ξεκίνησε συστηματικές ανασκαφές για να αποκαλύψει πλήρως το ταφικό μνημείο.

Μία μικρή σκάλα, οδηγεί στην είσοδο του τάφου. Στην εξωτερική πλευρά του υπερθύρου, παρατηρούμε την Ίσιδα και την Νέφθυς μπροστά από τον ηλιακό δίσκο, ενώ στην εσωτερική, την προσωποποίηση της Μάατ μπροστά από τα ιερά φυτά της Άνω και Κάτω Αιγύπτου (εικ. 54).⁴⁶⁴ Πίσω από την είσοδο, βρίσκεται η πρώτη καθοδική κλίμακα (A⁴⁶⁵), η οποία οδηγεί στον πρώτο διάδρομο του τάφου (B). Στους τοίχους του διαδρόμου βλέπουμε τον Ραμσή Β΄ μπροστά στον Ρα-Χορακτι και σκηνές και επιγραφές από τη Λιτανεία του Ρα. Βόρεια του τελευταίου, υπάρχει μία καθοδική κλίμακα (C), τα τοιχώματα της οποίας, είναι καλυμμένα με παραστάσεις από τη Λιτανεία του Ρα και ένα προστατευτικό ξόρκι από το Βιβλίο των Νεκρών. Η κλίμακα καταλήγει σε μία πόρτα, η οποία είναι διακοσμημένη με τη γέννηση των υιών του Ωρου.⁴⁶⁶ Ο διάδρομος D, διακοσμήθηκε με την 4^η και την 5^η ώρα του Αμντουάτ. Βόρεια του D, βρίσκεται το δωμάτιο-φρέατιο του τάφου (E). Στους ανώτερους τοίχους του δωματίου,

⁴⁶¹ Obsomer 2012, 427.

⁴⁶² Ο Obsomer (2012, 427) και η Tyldesley (2000, 175), αναφέρουν όλους τους λόγους για τους οποίους η θέση του KV7 είναι προβληματική.

⁴⁶³ Σύμφωνα με τον Reeves και Wilkinson (2002, 142), ο κυρτός άξονας του τάφου μπορεί να οφείλεται σε δυσκολίες που προέκυψαν κατά τη διάνοιξη του.

⁴⁶⁴ Tyldesley 2000, 177.

⁴⁶⁵ Η αρίθμηση των χώρων του τάφου προκύπτει από την εικ. 53.

⁴⁶⁶ Obsomer 2012, 428.

παρατηρούμε τον φαραώ να παρουσιάζεται μπροστά σε διάφορες θεότητες, ενώ τα τοιχώματα του φρεατίου απεικονίζουν τις τελευταίες έξι ώρες του Αμντουάτ.⁴⁶⁷

Ακολουθεί η πρώτη υπόστυλη αίθουσα του τάφου (F), γνωστή και ως αίθουσα του άρματος. Διαθέτει τέσσερις πεσσούς και είναι διακοσμημένη με παραστάσεις από το Βιβλίο των Πυλών, στις οποίες περιλαμβάνεται μία αναπαράσταση του ναϊσκου του Όσιρι. Ανατολικά της F, υπάρχει μία δεύτερη υπόστυλη αίθουσα (Fa) και ένα βοηθητικό δωμάτιο (Faa). Στο κέντρο της αίθουσας F, ξεκινάει μία κλίμακα, η οποία κατευθύνεται προς το βορρά και οδηγεί σε έναν διάδρομο (G). Ο διάδρομος είναι διακοσμημένος με την τελετή του ανοίγματος του στόματος. Βόρεια του, βρίσκεται ο τελευταίος διάδρομος του KV 7 (H), ο οποίος έχει την ίδια διακόσμηση με τον προηγούμενο. Στο τοίχωμα που βρισκόταν δίπλα στη θύρα που χώριζε τους δύο διαδρόμους, είχε χαραχτεί το όνομα της Νεφερτάρι.⁴⁶⁸ Συνεχίζοντας, εισερχόμεστε στον προθάλαμο, οι τοίχοι του οποίου είναι καλυμμένοι με πρωτότυπες σκηνές από το Βιβλίο των Νεκρών, όπου παρουσιάζεται το ζύγισμα της καρδιάς του Ραμσή Β΄ από τον Όσιρι.⁴⁶⁹ Ανατολικά του προθαλάμου, βρίσκεται ο ταφικός θάλαμος (J).

Ο ταφικός θάλαμος (εικ. 55) είναι θολωτός και διέθετε οχτώ συνολικά πεσσούς, χωρισμένους σε δύο πεσσοστοιχίες. Το πάτωμα του κέντρου του θαλάμου, ανάμεσα στις δύο πεσσοστοιχίες, είχε λαξευτεί σε μεγαλύτερο βάθος από την υπόλοιπη αίθουσα. Εκεί, είχε κατασκευαστεί μία ασβεστολιθική πλατφόρμα, η οποία διέθετε δύο λίθινα αιλουροειδή.⁴⁷⁰ Πάνω στην πλατφόρμα, βρισκόταν η αλαβάστρινη σαρκοφάγος, η οποία ήταν ανθρωπόμορφη⁴⁷¹ και είχε διακοσμηθεί εξωτερικά και εσωτερικά με σκηνές από το Βιβλίο των Πυλών.⁴⁷² Οι τοίχοι του ταφικού θαλάμου παρουσιάζουν παραστάσεις και επιγραφές από το Βιβλίο των Πυλών, το Αμντουάτ και το Βιβλίο της Ουράνιας Αγελάδας.⁴⁷³ Ο ταφικός θάλαμος του KV 7, ενδέχεται να συνδεόταν με έναν επιμήκη καθοδικό διάδρομο, όπως ο KV 17.⁴⁷⁴ Βόρεια και νότια του, υπάρχουν τέσσερα μικρά δωμάτια (Ja-Jd). Αυτά τα δωμάτια ήταν διακοσμημένα κυρίως με διάφορες σκηνές από τα νεκρικά κείμενα, ενώ το Ja διέθετε μία

⁴⁶⁷ Όλοι οι προαναφερόμενοι χώροι ονομάζονταν "Οι διάδρομοι του θεού Ρα" και είχαν ως ρόλο να παρουσιάσουν, μέσω των διακοσμημένων τοίχων τους, το νυκτερινό ταξίδι του θεού. Tyldesley 2000, 178.

⁴⁶⁸ Obsomer 2012, 429.

⁴⁶⁹ Για μία περιγραφή της διακόσμησης του προθαλάμου βλ. Obsomer 2012, 429. Επίσης, πρέπει να σημειωθεί πως η χρήση των συγκεκριμένων αναπαραστάσεων στον προθάλαμο, φαίνεται πως έγινε παράδοση για τους διαδόχους του Ραμσή Β΄, Reeves και Wilkinson 2002, 142..

⁴⁷⁰ Tyldesley 2000, 180.

⁴⁷¹ Σύμφωνα με την Tyldesley (2000, 180), τα θραύσματα που ανακαλύφθηκαν μπορεί να μην προέρχονται από τη σαρκοφάγο, αλλά από ένα λίθινο θέρετρο.

⁴⁷² Obsomer 2012, 430.

⁴⁷³ Reeves και Wilkinson 2002, 141.

⁴⁷⁴ Tyldesley 2000, 179.

κόγχη. Ανατολικά του ταφικού θαλάμου, υπάρχουν δύο υπόστυλες αίθουσες, με την καθεμία να διαθέτει ένα ζεύγος πεσσών (Je-Jf). Νότια της αίθουσας Jf, κατασκευάστηκε ένας προθάλαμος (Jff), ο οποίος οδηγεί στα ανατολικά του, στην τελευταία υπόστυλη αίθουσα. Οι Je και Jf είναι καλυμμένες με σκηνές από το Αμντουάτ. Επίσης, στην αίθουσα Jf, αναγράφονται τα ονόματα και οι τίτλοι του Ραμσή Β'. Στους τοίχους του προθαλάμου, παρατηρούμε τις μορφές των κανωπικών αγγείων και της Ίσιδας και της Νέφθς. Καταλήγοντας, η τελευταία υπόστυλη αίθουσα διακοσμήθηκε με παραστάσεις από το Βιβλίο των Νεκρών.⁴⁷⁵

⁴⁷⁵ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη διακόσμηση των βοηθητικών αιθουσών του ταφικού θαλάμου, βλ. Obsomer 2012, 431-2.

Κεφάλαιο 3: Ο χαρακτήρας της μνημειακότητας

Πριν να προχωρήσουμε στην ανάλυση του ρόλου της μνημειακότητας και του τρόπου με τον οποίο επιδρά στους ανθρώπους γενικά και στους αρχαίους Αιγυπτίους ειδικά, θα πρέπει πρώτα (να επιχειρηθεί) να προσδιοριστεί τι είναι η μνημειακότητα και τι θεωρείται μνημειακό.⁴⁷⁶ Σύμφωνα με τον Dieter,⁴⁷⁷ τα χαρακτηριστικά μίας μνημειακής κατασκευής είναι μεταξύ άλλων, οι γιγαντιαίες διαστάσεις, ο γεωμετρικός φορμαλισμός και η χρήση σκληρού λίθου, ενώ αναφέρει ακόμα πως κατασκευαστής αυτών είναι το κράτος ή ένας ηγεμόνας. Ο Brunke,⁴⁷⁸ εκτός από το μεγάλο μέγεθος και το υλικό κατασκευής, αναγνωρίζει πως ένα μνημειακό κτίριο απαιτεί αρκετή επιδεξιότητα ως προς την κατασκευή του, μεγάλο χρονικό διάστημα και ευρηματικότητα. Ο Osborne,⁴⁷⁹ εισάγει στον ορισμό του όρου, το ζήτημα της σχέσης του ατόμου με το μνημείο. Η Pollock⁴⁸⁰ από την άλλη, εμβαθύνει περισσότερο στην τελευταία άποψη και διατυπώνει πως τα μνημεία αντανακλούν τις κοινωνικοπολιτικές σχέσεις ενός πολιτισμού. Παράλληλα ο Levenson,⁴⁸¹ θεωρεί πως η μνημειακότητα λαμβάνει το χαρακτήρα της από την κοινωνία, συμφωνώντας ουσιαστικά με τους δύο προηγούμενους. Όλοι οι προαναφερθέντες φαίνεται πως συμφωνούν σε ορισμένα στοιχεία, όπως το τεράστιο μέγεθος⁴⁸² και η χρήση συγκεκριμένων υλικών για τη διατήρηση του στο χρόνο. Οι περισσότεροι από αυτούς, αναγνωρίζουν επίσης ένα άλλο ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, το οποίο είναι η σχέση ανάμεσα στο μνημείο και στον άνθρωπο, ή πιο σωστά, στον κατασκευαστή του μνημείου και στον άνθρωπο.

⁴⁷⁶ Όπως αναφέρουν βέβαια ο Levenson (2019, 18) και ο Osborne (2014,13), είναι αδύνατο να δοθεί ένας πλήρης και απολύτως ακριβής ορισμός για τη μνημειακότητα και τα μνημεία. Σίγουρα, αν δεν είναι αδύνατο, είναι τουλάχιστον εξαιρετικά δύσκολο.

⁴⁷⁷ «...created by colossal scale, mathematical arrangement, geometrical formalism, extensive form, use of hard stone and the sequence in which individual features appear. Monumentality represents the structure's 'patron', whether the king or the State...» Dieter 2003, 155.

⁴⁷⁸ «...the monumentality that characterizes XXL projects is not confined to physical scale: the creation of these unique phenomena involves a combination of great technical ingenuity, extraordinarily high levels of skill, the devotion of vast amounts of time to building them, the type and range of the resources invested and the sheer size of the task.» Brunke et al. 2016, 250.

⁴⁷⁹ «Monumentality is something more than the shape, or size, or visibility, or permanence of the monument – though these variables absolutely carry their own significance. Monumentality lies in the meaning created by the relationship that is negotiated between object and person, and between object and the surrounding constellation of values and symbols in a culture. » Osborne 2014, 13.

⁴⁸⁰ «Monuments are ideological statements about social and political relations.» Pollock 1999, 175.

⁴⁸¹ Levenson 2019, 22.

⁴⁸² Υπάρχουν και ορισμένοι μελετητές που δεν αποδέχονται πως το γιγαντιαίο μέγεθος είναι απαραίτητο για να θεωρηθεί κάτι μνημειακό. Levenson 2019, 17 και 23.

Μνημειακό λοιπόν,⁴⁸³ είναι το κτίσμα που έχει τεράστιο μέγεθος, το οποίο δεν εξυπηρετεί πρακτικές ανάγκες, που απαιτεί για την κατασκευή του μεγάλες ποσότητες πρώτων υλών,⁴⁸⁴ την εκμετάλλευση ενός μεγάλου αριθμού εργατών, τεχνιτών και αγροτών-κτηνοτρόφων, οι οποίοι θα εργάζονται για ένα σημαντικό χρονικό διάστημα και την εξελιγμένη τεχνολογική και επιστημονική γνώση που είναι απαραίτητη για την ανέγερση του. Το μνημειακό κτίριο κτίζεται με μοναδικό σκοπό, να προκαλέσει την ανάδυση συγκεκριμένων συναισθημάτων από τον παρατηρητή⁴⁸⁵ και να δημιουργήσει ή να ενδυναμώσει τον δεσμό ανάμεσα στο άτομο και τον κατασκευαστή του. Εδώ πρέπει να σημειωθεί, πως η μνημειακότητα προϋποθέτει ένα οργανωμένο κοινωνικό σύνολο, όχι μόνο για το πρακτικό ζήτημα της οργάνωσης της οικοδόμησης, αλλά και για την ύπαρξη αυτής της σχέσης που προαναφέρθηκε. Επίσης, μνημειακά έργα πρέπει να θεωρηθούν και τα γλυπτά μεγάλων διαστάσεων.

3.1. Η μνημειακότητα κατά τους προϊστορικούς και αρχαίους χρόνους

Οι μνημειακές κατασκευές δεν αποτελούν γνώρισμα αποκλειστικά του αιγυπτιακού πολιτισμού. Αντίθετα, έχουν υπάρξει αρκετοί πολιτισμοί, ήδη από την προϊστορία, που έχουν χρησιμοποιήσει τη μνημειακότητα σε μικρότερο ή σε μεγαλύτερο βαθμό. Ίσως δε θα ήταν υπερβολή να υποστηρίξουμε πως κάθε πολιτισμός ο οποίος φτάνει σε ένα συγκεκριμένο επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης,⁴⁸⁶ επιχειρεί την κατασκευή γιγαντιαίων μνημείων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μνημειακής κατασκευής κατά την προϊστορική περίοδο αποτελεί η θέση του Göbekli Tere στην ΝΑ Τουρκία. Στη συγκεκριμένη τοποθεσία, είχαν κατασκευαστεί, κατά την 10^η-9^η χιλιετία π.Χ., περίβολοι, μέσα στους οποίους είχαν τοποθετηθεί ογκόλιθοι μεγάλων διαστάσεων. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, παρόλο που δεν μιλάμε ακριβώς για ένα μνημειακό κτίριο, αλλά μάλλον για μνημειακή γλυπτική αν κρίνουμε από τις ανάγλυφες παραστάσεις,⁴⁸⁷ η μνημειακότητα της κατασκευής είναι φανερή. Άλλο παράδειγμα, αποτελούν οι νεολιθικές μεγαλιθικές κατασκευές της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης, με τις πρωιμότερες από αυτές να εμφανίζονται κατά την πρώιμη νεολιθική περίοδο. Η διασημότερη από αυτές είναι το Stonehenge, ενώ άλλες αξιοσημείωτες είναι οι μεγαλιθικοί ναοί της Μάλτας. Επίσης, σε ολόκληρη την δυτική Ευρώπη είχαν τοποθετηθεί οι γιγαντιαίοι λίθοι-στήλες menhir και οι

⁴⁸³ Ο συγκεκριμένος ορισμός δίνεται έχοντας υπόψη τους προαναφερθέντες ορισμούς.

⁴⁸⁴ Κυρίως σκληρών λίθων. Η χρήση λίθου επιτρέπει στο κτίριο να διατηρηθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα, κάτι το οποίο αποτελεί επίσης χαρακτηριστικό του μνημειακού.

⁴⁸⁵ Σεβασμού, φόβου ή περηφάνιας. Βλ. Delitz και Levenson 2019, 107.

⁴⁸⁶ Όταν έχει σχηματίσει δηλαδή κοινωνικές τάξεις και ένα σύστημα ιεραρχίας.

⁴⁸⁷ Κοπανιάς 2013, 35-7.

μεγάλες λίθινες κατασκευές dolmen.⁴⁸⁸ Γενικά, γνωρίζουμε ελάχιστα πράγματα για τους πολιτισμούς που κατασκεύασαν τα προαναφερθέντα μνημεία, ωστόσο, οι ίδιες οι κατασκευές μαρτυρούν την ύπαρξη οργανωμένων κοινωνιών.⁴⁸⁹

Επιστρέφοντας στην Εγγύς Ανατολή, και πιο συγκεκριμένα στη Μεσοποταμία, παρατηρούμε την εμφάνιση των γιγαντιαίων ναών-ζιγκουράτ από την 3^η χιλιετία π.Χ. Τα ζιγκουράτ βέβαια, ήταν κατασκευασμένα από πλίνθους, παρόλα αυτά όμως, μερικά έχουν διατηρηθεί έως τις μέρες μας, με το καλύτερα διατηρημένο να είναι αυτό της πόλης Ur. Η Κρήτη της εποχής του χαλκού, έχει επίσης να επιδείξει κάποια παραδείγματα μνημειακών κτιρίων, τα μινωικά "ανάκτορα" και τους θολωτούς τάφους. Στον ελλαδικό χώρο των ιστορικών χρόνων, κατασκευάζονται πολλοί ναοί μεγάλων διαστάσεων, με χαρακτηριστικότερο τον Παρθενώνα. Παράλληλα, έχουμε και αξιόλογα δείγματα μνημειακής γλυπτικής, όπως η Αθηνά Πρόμαχος, το άγαλμα του Ολυμπίου Διός και ο Κολοσσός της Ρόδου. Στην περιοχή της αρχαίας Καρίας, ο Μαύσωλος της Αλικαρνασσού φαίνεται πως επηρεάστηκε από ξένους ηγεμόνες, όσον αφορά τον τομέα της μνημειακότητας,⁴⁹⁰ και επέλεξε να κατασκευάσει ένα τεράστιο τάφο για τον εαυτό του. Ο ρωμαϊκός πολιτισμός αγάπησε επίσης τη μνημειακότητα, αν κρίνουμε από τον μεγάλο αριθμό μνημειακών οικοδομημάτων που άφησε πίσω του. Οι θριαμβικές ασίδες αποτελούν χαρακτηριστικό δείγμα ρωμαϊκής μνημειακότητας. Άλλο σημαντικό μνημείο αποτελεί το Πάνθεον της Ρώμης.

Όλα τα μνημεία που προαναφέρθηκαν, παρόλο που κατασκευάστηκαν από διαφορετικούς πολιτισμούς και σε διαφορετικές περιόδους, παρουσιάζουν κάποια κοινά στοιχεία. Πρώτον, διαπιστώνουμε πως τα περισσότερα από αυτά είναι είτε χώροι λατρείας, είτε τάφοι. Παρατηρούμε λοιπόν μία εμφανή συσχέτιση του μνημειακού με τη θρησκεία, καθώς ακόμα και οι τάφοι συνδέονται με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του πολιτισμού που τους κατασκεύασε.⁴⁹¹ Οι λίθοι του Göbekli Tepe, διαθέτουν ανάγλυφες μορφές ζώων, ανθρώπων και συμβόλων, οπότε δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηρίζαμε πως είχαν λατρευτικό-τελετουργικό ρόλο. Εξάλλου, αυτή η άποψη έχει ήδη διατυπωθεί.⁴⁹² Στη περίπτωση του Stonehenge, παρόλο που δεν είμαστε σίγουροι για την ακριβή χρήση της κατασκευής, θεωρείται πως αποτελούσε χώρος λατρείας, ενώ φαίνεται πως ακολουθεί ένα συγκεκριμένο

⁴⁸⁸ Καραλή 2011, 88-9.

⁴⁸⁹ Καραλή 2011, 88· Κοπανιάς 2013, 36.

⁴⁹⁰ Hellmann 2003, 172.

⁴⁹¹ Βέβαια, δε σημαίνει πως δεν υπήρχαν και άλλοι τύποι μνημειακών κτιρίων, οι οποίοι δεν συνδέονταν με τη θρησκεία.

⁴⁹² Κοπανιάς 2013, 35.

προσανατολισμό.⁴⁹³ Τα μινωικά ανάκτορα επίσης, δεν λειτουργούσαν ως ανάκτορα, αλλά μάλλον ως λατρευτικά κέντρα, αν κρίνουμε από την ξεχωριστή θέση που είχαν κάποια από αυτά και τους πολλαπλούς τελετουργικούς χώρους που διέθεταν.⁴⁹⁴ Μία διαφοροποίηση παρατηρούμε στον ελληνικό και στον ρωμαϊκό πολιτισμό, όπου κατασκευάζονται κάποια μνημειακά οικοδομήματα, όπως οι στοές, οι θριαμβικές ανίδες και οι βασιλικές, τα οποία είτε έχουν δημόσιο χαρακτήρα, είτε συνδέονται με το πρόσωπο κάποιου ηγεμόνα ή αυτοκράτορα.

Αλλά σημαντικά στοιχεία, είναι η ταυτότητα του κατασκευαστή του μνημειακού και η θέση που επιλέγεται για να τοποθετηθεί η μνημειακή κατασκευή. Όλα τα μνημειακά κτίρια και γλυπτά έχουν κατασκευαστεί από κάποιον ηγεμόνα ή από άτομα που ανήκουν στην ηγεσία ενός κράτους. Οι μνημειακοί τάφοι συνδέονται πάντα με σημαντικά πρόσωπα τα οποία ανήκαν στις ανώτερες τάξεις. Τα μινωικά ανάκτορα διέθεταν χώρους συναθροίσεων για ένα περιορισμένο αριθμό ατόμων, γεγονός που υποδηλώνει πως κατασκευάστηκαν από μία αριστοκρατική ελίτ ή από την ανώτερη τάξη της μινωικής κοινωνίας.⁴⁹⁵ Η κατασκευή των ziggurat αποτελούσε υποχρέωση των βασιλιάδων.⁴⁹⁶ Στην αρχαία Ελλάδα, οι ναοί και τα υπόλοιπα μνημεία κατασκευάζονταν από κάποιον τύραννο, από τον δήμο μίας πόλης ή από τον εκπρόσωπο ενός δήμου, όπως στην περίπτωση του Παρθενώνα και των υπόλοιπων μνημείων του Ιερού Βράχου. Τέλος, τα ρωμαϊκά μνημειακά κτίρια, φαίνεται πως κατασκευάζονται κυρίως από τους αυτοκράτορες, αλλά και από μέλη της αριστοκρατίας.⁴⁹⁷ Όσον αφορά την θέση των μνημειακών κατασκευών, διαπιστώνουμε πως πολλές από αυτές βρίσκονταν στο κέντρο μίας πόλης, κάτι που σε συνδυασμό με το μεγάλο μέγεθος τους, τις έκανε ορατές σε πολλούς ανθρώπους, τόσο κατοίκους όσο και επισκέπτες. Τα μινωικά ανάκτορα κατασκευάστηκαν στις σημαντικότερες πόλεις της μινωικής Κρήτης,⁴⁹⁸ ενώ το ίδιο ισχύει και για τα Ziggurat της Μεσοποταμίας.⁴⁹⁹ Ο Παρθενώνας ανεγέρθηκε στην ακρόπολη της Αθήνας κ.ο.κ. Ακόμα και το Μουσείο, κατασκευάστηκε στο κέντρο της Αλικαρνασσού.⁵⁰⁰

⁴⁹³ Καραλή 2011, 89· Sherratt 1994, 195.

⁴⁹⁴ Kolb 2020, 132-5.

⁴⁹⁵ Kolb 2020, 132-3.

⁴⁹⁶ Hageneuer και Schmidt 2019, 291.

⁴⁹⁷ Η Basilica Porcia, η οποία πιθανώς να είναι η πρώτη ρωμαϊκή βασιλική, κατασκευάστηκε από έναν αξιωματούχο. Edmund 2007, 22.

⁴⁹⁸ Kolb 2020, 131-2

⁴⁹⁹ Hageneuer και Schmidt 2019, 291.

⁵⁰⁰ Παράξενο γεγονός αν αναλογιστεί κανείς πως στον ελληνικό πολιτισμό, οι τάφοι των "κοινών θνητών" κατασκευάζονταν πάντα έξω από την πόλη. Hellmann 2003, 171.

Κάτι που πρέπει επίσης να αναφερθεί, είναι η χρονική περίοδος κατά την οποία εμφανίστηκε η μνημειακότητα. Προηγουμένως, διατυπώθηκε η άποψη πως ένας πολιτισμός μπορεί να κατασκευάσει μνημειακά οικοδομήματα όταν φτάσει σε ένα συγκεκριμένο βαθμό κοινωνικής περιπλοκότητας και σχηματίσει κοινωνικές τάξεις. Οι μνημειακές κατασκευές δεν εμφανίστηκαν βέβαια ταυτόχρονα σε όλες τις ηπείρους. Μάλιστα, η χρονική απόκλιση μεταξύ του Göbekli Tere και των πρώτων μεγαλιθικών μνημείων της Ευρώπης είναι αρκετά μεγάλη. Ωστόσο, όλα αυτά τα πρώιμα μνημεία εντάσσονται στη Νεολιθική περίοδο, όταν εμφανίστηκε δηλαδή το φαινόμενο της μόνιμης εγκατάστασης και της εξημέρωσης φυτών-ζώων. Τα πρώτα στρώματα της θέσης Göbekli Tere εντάσσονται στην Προκεραμική Νεολιθική, ενώ ο οικισμός Nevalı Çori, ο οποίος φανερώνει ενδείξεις καλλιέργειας και εξημέρωσης ζώων, ανήκει στην ίδια περίοδο και σχεδόν συμπίπτει χρονικά με την προηγούμενη θέση.⁵⁰¹ Το ίδιο φαινόμενο παρατηρούμε και στις βρετανικές νήσους, όπου η ανέγερση μνημειακών κτιρίων εμφανίζεται σχεδόν ταυτόχρονα με την καλλιέργεια δημητριακών.⁵⁰² Πώς μπορούμε όμως να γνωρίζουμε αν είχε εμφανιστεί κάποιο είδος κοινωνικής ιεραρχίας σε μία τόσο πρώιμη περίοδο; Στο Nevalı Çori ανακαλύφθηκε ένα κτίριο, μέσα στο οποίο πρέπει να πραγματοποιούνταν τελετουργίες και συναθροίσεις από ένα περιορισμένο αριθμό ατόμων,⁵⁰³ ενώ στην περίπτωση της Νεολιθικής Ευρώπης, τα dolmen φαίνεται πως συνδέονται με πλούσιες ταφές.⁵⁰⁴

3.2. Η μνημειακότητα στην Αίγυπτο

Στον αιγυπτιακό χώρο, η μνημειακότητα εμφανίζεται ήδη από μία πρώιμη περίοδο. Τα αγάλματα υπερφυσικού μεγέθους του θεού Μιν από την Κοπτό της Άνω Αιγύπτου, μαρτυρούν πως οι μνημειακές κατασκευές χρησιμοποιήθηκαν ήδη από την προδυναστική περίοδο.⁵⁰⁵ Κατά την πρωτοδυναστική περίοδο έχουμε την εμφάνιση των τάφων μασταμπά και κάποιων τειχισμένων χώρων, οι οποίοι πρέπει να αποτελούσαν λατρευτικούς χώρους. Τα τείχη των τελευταίων, ήταν πλίνθινα, είχαν ύψος γύρω στα 10 μ. και σύμφωνα με τον Wilkinson,⁵⁰⁶ διέθεταν κάποιο συμβολικό ρόλο. Ωστόσο, η μνημειακή αρχιτεκτονική εμφανίζεται σε μεγαλύτερο βαθμό στο Παλαιό Βασίλειο. Εκείνη την περίοδο κατασκευάζονται τα πρώτα λίθινα κτίρια μνημειακού μεγέθους, οι πυραμίδες, και κάποιοι ναοί-ιερά που βρίσκονταν μέσα

⁵⁰¹ Κοπανιάς 2013, 37-8.

⁵⁰² Scarre 2007,

⁵⁰³ Κοπανιάς 2013, 39.

⁵⁰⁴ Καραλή 2011, 89.

⁵⁰⁵ Dieter 2003, 53.

⁵⁰⁶ Wilkinson 2000, 19. Αυτές οι κατασκευές μας θυμίζουν τους ναούς του Νέου Βασιλείου, τα μνημειακά τείχη των οποίων είχαν επίσης συμβολικό χαρακτήρα, σύμφωνα με τον Kemp (1991, 190).

στα πυραμιδικά συμπλέγματα.⁵⁰⁷ Παράλληλα, εμφανίζονται οι πρώτες μορφές οβελίσκων⁵⁰⁸ και συνεχίζεται η ανέγερση τάφων μασταμπά. Κατασκευάζονται επίσης αρκετά γλυπτά υπερφυσικού μεγέθους, όπως η Σφίγγα της Γκίζας, ενώ μνημειακά αγάλματα φαραώ εμφανίζονται ήδη από την 3^η Δυναστεία.⁵⁰⁹

Στο Μέσο Βασίλειο, συνεχίζεται η ανέγερση πυραμίδων και μνημειακών αγαλμάτων, ενώ παρατηρούνται και κάποια καινούργια μνημειακά οικοδομήματα. Πρόκειται για τους ναούς-τάφους⁵¹⁰ και το ταφικό σύμπλεγμα του φαραώ Μεντουχοτέπ Β΄. Την ίδια περίοδο, ενισχύεται το μνημειακό στοιχείο των ναών, καθώς αρχίζει και χρησιμοποιείται η πέτρα για την οικοδόμηση τους. Παράλληλα, ο φαραώ Senwosret Α΄, χρησιμοποιεί για πρώτη φορά ένα νέο τύπο μνημειακής γλυπτικής, τα οσιριακά αγάλματα.⁵¹¹ Κατά το Νέο Βασίλειο, παρατηρείται μεγάλη ανάπτυξη του μνημειακού στοιχείου, για την οποία θα γίνει λόγος στο επόμενο υποκεφάλαιο. Στις επόμενες περιόδους, δεν φαίνεται πως εγκαταλείπεται η ανέγερση μνημειακών κατασκευών. Κατά τη διάρκεια της Τρίτης Ενδιάμεσης Περιόδου, οικοδομούνται αρκετοί μεγαλοπρεπείς ναοί και τάφοι στην Τάνιδα.⁵¹² Στην Ύστερη περίοδο, έχουμε την επανεμφάνιση των πυραμίδων από τους Νούβιους βασιλείς⁵¹³ και την κατασκευή αρκετά μεγάλων ιδιωτικών τάφων και ναών.⁵¹⁴ Τέλος, μνημειακοί ναοί συνέχισαν να κατασκευάζονται και κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο.

Εξετάζοντας αυτές τις μνημειακές κατασκευές, είμαστε σε θέση να κάνουμε κάποιες παρατηρήσεις σχετικά με το ρόλο και τη φύση του μνημειακού στη χώρα του Νείλου. Καταρχάς, το μνημειακό στοιχείο εμφανίζεται για πρώτη φορά σε μεγαλύτερο βαθμό κατά την πρωτοδυναστική περίοδο και το Παλαιό Βασίλειο, όταν δηλαδή έχει επιτευχθεί η ένωση των βασιλείων της Άνω και της Κάτω Αιγύπτου από έναν ισχυρό ηγεμόνα. Αυτή η ενοποίηση, προκάλεσε και το σχηματισμό ενός πολιτικού συστήματος, το οποίο έμεινε अपαράλλακτο καθ' όλη τη διάρκεια της αρχαίας αιγυπτιακής ιστορίας.⁵¹⁵ Εκτός όμως από την εμφάνιση της μνημειακότητας, μπορούμε να διαπιστώσουμε και τότε αυτή ακμάζει και ανανεώνεται με καινούργιους τύπους κτιρίων. Παρατηρούμε λοιπόν, πως κατασκευάζονται πολλά μνημεία

⁵⁰⁷ Oakes 2014, 37.

⁵⁰⁸ Van Siclen 2001, 561.

⁵⁰⁹ Ziegler και Bovot 2011, 58-60.

⁵¹⁰ Οι ναοί-τάφοι ήταν μνημειακοί τάφοι, οι οποίοι λειτουργούσαν ως ναοί θεοτήτων. Σημειώνεται πως μία μορφή των ναών-τάφων υπήρχε στην περίοδο του Παλαιού Βασιλείου. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Dieter 2001, 242-3.

⁵¹¹ Dieter 2003, 52· Kozloff 2001, 246.

⁵¹² Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Ziegler και Bovot 2011, 244-5.

⁵¹³ Oakes 2014, 50.

⁵¹⁴ Ziegler και Bovot 2011, 73-4· Weeks 2001, 424.

⁵¹⁵ De Mierop 2021, 29· Ziegler και Bovot 2011, 55.

κατά το Παλαιό, Μέσο και Νέο Βασίλειο. Σε αυτές τις τρεις περιόδους, το πολιτικό σύστημα, που όπως αναφέρθηκε σχηματίστηκε ήδη από τα τέλη της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ., λειτουργούσε όπως έπρεπε, με ισχυρούς φαραώ να κυβερνούν μία ενοποιημένη Αίγυπτο. Κατά το Παλαιό Βασίλειο, εμφανίζονται για πρώτη φορά οι πυραμίδες, οι οποίες κάνουν τα παλαιότερα μνημειακά οικοδομήματα να φαίνονται ασήμαντα και ενισχύεται αρκετά η μνημειακή γλυπτική. Στο Μέσο Βασίλειο, η μνημειακότητα επεκτείνεται και σε άλλους τύπους κτιρίων, ενώ ο ιδρυτής της, Μεντουχοτέπ Β΄, καινοτόμησε όσον αφορά τον τάφο του.⁵¹⁶ Τέλος, στην περίοδο που η Αίγυπτος υπήρξε ισχυρότερη από ποτέ, κατασκευάζονται πάρα πολλά μνημειακά οικοδομήματα και γλυπτά, οι ναοί αλλάζουν μορφή και αναδύονται νέες κατηγορίες μνημειακών κτιρίων. Επιπροσθέτως, το μνημειακό φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκε αρκετά και στους αιώνες που ακολούθησαν το Νέο Βασίλειο, επίσης από ισχυρούς ηγεμόνες που έλεγχαν τη χώρα.

Είναι ακόμα αξιόλογο να αναφερθεί, η ταυτότητα του κατασκευαστή του αιγυπτιακού μνημείου. Στις περισσότερες περιπτώσεις, τουλάχιστον όσον αφορά τα μεγαλύτερα μνημεία, ο κατασκευαστής είναι ο φαραώ, η κεφαλή του πολιτικού συστήματος. Οι πυραμίδες αποτέλεσαν τους τάφους των φαραώ του Παλαιού και Μέσου Βασιλείου, ενώ οι πρώτοι μασταμπά τάφοι υπήρξαν επίσης τάφοι φαραώ. Οι ναοί συνδέονταν άμεσα με το φαραωνικό θρόνο, αφού η ανέγερση τους αποτελούσε υποχρέωση του βασιλιά, ο οποίος θεωρούταν και ιδιοκτήτης τους.⁵¹⁷ Στην περίπτωση των ναών, εξαίρεση μπορεί να αποτελεί η περίοδος του Μέσου Βασιλείου.⁵¹⁸ Επίσης, οι πιο ισχυροί φαραώ κατοικούσαν σε μεγαλοπρεπή ανάκτορα. Αναφορικά με τη μνημειακή γλυπτική, οι κολοσσοί αναπαριστούσαν κυρίως τους φαραώ, ακόμα και όταν το άγαλμα έπαιρνε τη μορφή κάποιας θεότητας.⁵¹⁹ Παράλληλα, κάποιοι φαραώ προσέφεραν μνημειακά αγάλματα θεών σε ναούς.⁵²⁰ Η μνημειακότητα χρησιμοποιείται επίσης, αλλά σε μικρότερο βαθμό,⁵²¹ από τη βασιλική οικογένεια και την αριστοκρατία. Η

⁵¹⁶ Ο Μεντουχοτέπ Β΄, κατάφερε να ενοποιήσει ξανά την Αίγυπτο, γεγονός που μας θυμίζει την πρώτη ενοποίηση που συντελέστηκε κατά την πρωτοδυναστική περίοδο.

⁵¹⁷ Kemp 1991, 193· Oakes 2014, 137. Ο Gundlach (2001, 373), διατυπώνει πως οι ναοί ήταν κρατικά ιδρύματα. Επίσης, οι Ziegler και Bonot (2011, 48), αναφέρουν πως ο φαραώ ευθύνεται για την κατασκευή όλων των θρησκευτικών μνημείων.

⁵¹⁸ Κατά το Μέσο Βασίλειο, παρατηρείται μία σχετική αποδυνάμωση του φαραώ, καθώς εκείνος "αποσυνδέεται" από τον θεϊκό του χαρακτήρα. Αυτό το γεγονός μπορεί να υποδηλώνει πως η μνημειακότητα των ναών εκείνης της περιόδου, χρησιμοποιήθηκε από τους ηγέτες του ιερατείου και όχι ιδιαίτερα από τον φαραώ. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Dieter 2003, 242· Gundlach 2001, 378.

⁵¹⁹ Όπως η Σφίγγα και τα οσιριακά αγάλματα. Dieter 2003, 52· Mysliwiec 2001, 230.

⁵²⁰ Kozloff 2001, 244-5.

⁵²¹ Υπήρχαν βέβαια και εξαιρέσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο βασιλικός αρχιτέκτονας Αμενχοτέπ γιός του Χάπου, ο οποίος κατασκεύασε ένα νεκρικό ναό φαραωνικών διαστάσεων. Badawy 1968, 362-4.

άρχουσα τάξη κατασκευάζει κυρίως τάφους και νεκρικούς ναούς,⁵²² αλλά και μικρά ιερά στο εσωτερικό ναών ή κοντά σε τελετουργικές οδούς.⁵²³

Η μνημειακότητα συνδέεται άμεσα και στην περίπτωση της Αιγύπτου, με τη θρησκεία. Οι αιγυπτιακοί ναοί ήταν βέβαια χώροι λατρείας, ενώ οι τάφοι συνδέονταν με τις αιγυπτιακές θρησκευτικές πεποιθήσεις που σχετίζονταν με το θάνατο και την αναγέννηση. Ακόμα και τα βασιλικά ανάκτορα σχετίζονταν με την αιγυπτιακή κοσμολογία, όπως προαναφέρθηκε.⁵²⁴ Τα μνημειακά αγάλματα, είχαν ως σκοπό την προβολή της θεϊκής φύσης του φαραώ.⁵²⁵ Πως όμως συνδέθηκαν αυτά τα κτήρια με την αιγυπτιακή θρησκεία; Το σχήμα των ναών και των τάφων, παραπέμπει από μόνο του στους κοσμογονικούς μύθους. Η μορφή των ναών, είτε συμβόλιζε τον πρωταρχικό λόφο της δημιουργίας, είτε αποτελούσε μία μικρογραφία της ύπαρξης, όπως θα δούμε και στη συνέχεια.⁵²⁶ Οι πυραμίδες και οι τάφοι μασταμπά, αναπαριστούσαν επίσης το λόφο της δημιουργίας,⁵²⁷ ενώ στη Κοιλιάδα των Βασιλέων υπάρχει ένα βουνό με πυραμιδοειδή κορυφή.⁵²⁸ Αναφορικά με την πυραμίδα, παρατηρούμε πως, εκτός από τη γενικότερη μορφή της,⁵²⁹ κοσμολογικό συμβολισμό έχουν και οι χώροι στο εσωτερικό της. Σύμφωνα με τον Dieter,⁵³⁰ ο προθάλαμος συμβόλιζε την άνοδο του βασιλιά στον ουρανό, ενώ ο ταφικός θάλαμος ταυτιζόταν με τον ταφικό θάλαμο του Όσιρι, οπού γινόταν η ένωση του τελευταίου με τον Ρα-Ατούμ.⁵³¹ Οι διάδρομοι στο εσωτερικό της πυραμίδας, αποτελούσαν τους διαδρόμους προς την Νούτ-ουρανό.⁵³² Στον ταφικό θάλαμο της πυραμίδας του Χέοπα, υπήρχαν οπές, οι οποίες επέτρεπαν επίσης στο φαραώ να μεταβεί στον ουράνιο κόσμο.⁵³³

Η σύνδεση των μνημείων με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, ενισχύεται και από την ύπαρξη επιγραφών στους τοίχους αυτών. Αυτές οι επιγραφές, ήταν γραμμένες στην ιερογλυφική, η οποία ήταν η μορφή της αρχαίας αιγυπτιακής γλώσσας που προοριζόταν αποκλειστικά για τις

⁵²² Για τους τάφους της αιγυπτιακής αρχουσας τάξης, βλ. Badawy 1968, 360· Dodson 2001, 433-42.

⁵²³ Gundlach 2001, 376.

⁵²⁴ Βλ. κεφ. 2.1.

⁵²⁵ Dieter 2003, 52.

⁵²⁶ Oakes 2014, 138· Tyldesley 2011, 39· Wilkinson 2000, 76.

⁵²⁷ Tyldesley 2011, 40-1· Verner 2001, 87· Weeks 2001, 419.

⁵²⁸ Βλ. κεφ. 2.4.

⁵²⁹ Εκτός από τον πρωταρχικό λόφο, η πυραμίδα συσχετίστηκε με το λίθο μπεν-μπεν, ο οποίος αναπαριστούσε τις ακτίνες του ηλίου, και με τον ήλιο και τον θεό Ατούμ γενικότερα. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Bunson 2002, 68· Lehner 1997, 34-5· Gahlin 2013, 176-7· Tyldesley 2011, 78. Το ίδιο ισχύει και για τους οβελίσκους, οι οποίοι, όπως αναφέρει ο Kolb (2020, 137), αποτελούσαν σύμβολα της φαραωνικής εξουσίας. Ακόμα, οι λίθοι από τους οποίους κατασκευάζονταν οι οβελίσκοι, συνδέονταν από μόνοι τους με την ηλιακή λατρεία. Martin 2005, 709.

⁵³⁰ Dieter 2003, 184.

⁵³¹ Ο Κουσουλής (2014, 168), αναφέρει πως ο νεκρικός θάλαμος ταυτιζόταν γενικότερα με τον Άλλο Κόσμο και πως ο προθάλαμος συμβόλιζε τον ορίζοντα.

⁵³² Lehner 1997, 29.

⁵³³ Oakes 2014, 56· Verner 2001, 90.

επιγραφές των μνημείων.⁵³⁴ Οι ιερογλυφικές επιγραφές σχηματίζουν τα νεκρικά κείμενα, με το αρχαιότερο corpus να είναι τα Κείμενα των Πυραμίδων του Παλαιού Βασιλείου. Κατά το Μέσο Βασίλειο εμφανίζονται τα Κείμενα των Σαρκοφάγων και κατά το Νέο Βασίλειο, τα διάφορα βιβλία της μεταθανάτιας ζωής.⁵³⁵ Τα Κείμενα των Πυραμίδων, περιγράφουν το ταξίδι του νεκρού φαραώ, ως ήλιο, στο μεταθανάτιο κόσμο και παράλληλα τον ταυτίζουν με τον νεκρό θεό Όσιρι. Μέσω αυτών, παρέχεται προστασία στον φαραώ και τον βοηθούν να αναγεννηθεί στο τέλος της νύχτας. Αυτές οι επιγραφές δίνουν εκτός από ηλιακά, και αστρικά χαρακτηριστικά στον Όσιρι, δηλαδή στον φαραώ.⁵³⁶

Παρατηρούμε λοιπόν, πως οι μνημειακές κατασκευές χρησιμοποιούνται από τον φαραώ για να ταυτίσει τον εαυτό του με τους σημαντικότερους θεούς του αιγυπτιακού πανθέου. Τα φαραωνικά μνημεία, λειτουργούν ως χώροι νομιμοποίησης της εξουσίας του φαραώ που τον κατασκεύασε, αλλά και του συγκεκριμένου πολιτικού συστήματος που επιτρέπει την ύπαρξη των φαραώ.⁵³⁷ Η Tyldesley⁵³⁸ μας πληροφορεί ακόμα, πως οι φαραώ επιθυμούσαν να αποδείξουν, μέσω των μνημείων τους, ότι είναι εξίσου σημαντικοί ή και ισχυρότεροι από τους προκατόχους τους. Άρα, το μνημειακό γίνεται ένα μήνυμα του ηγεμόνα, που διατυμπανίζει το δικαίωμα του προς την εξουσία και έχει ως αποδέκτη τόσο την ανώτερη τάξη, όσο και τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.⁵³⁹ Τέλος, εκτός από τη νομιμοποίηση της βασιλείας τους, οι φαραώ επιθυμούσαν να “ζήσουν” αιώνια μέσω των οικοδομημάτων τους.⁵⁴⁰

3.3. Η μνημειακότητα κατά το Νέο Βασίλειο

Το Νέο Βασίλειο ήταν μία περίοδος πραγματικής άνθησης του μνημειακού στοιχείου. Στην Αίγυπτο, κατασκευάζονται περισσότερα μνημεία από ποτέ, ενώ ενισχύονται παλαιότεροι τύποι μνημειακών κατασκευών ή εμφανίζονται καινούργιοι, οι οποίοι είναι πάντα συνδεδεμένοι με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του αιγυπτιακού πολιτισμού. Αυτή η έντονη

⁵³⁴ Κουσουλής 2015, 16.

⁵³⁵ Αξιοσημείωτο είναι, πως η ιερογλυφική γραφή και το πρώτο νεκρικό corpus εμφανίζονται κατά την πρώτη περίοδο ενίσχυσης της αιγυπτιακής μνημειακότητας, δηλαδή το Παλαιό Βασίλειο. Παράλληλα, νέα νεκρικά κείμενα δημιουργούνται και κατά τις δύο άλλες περιόδους όπου ανθεί η μνημειακότητα. Αυτό το γεγονός, υποδηλώνει πως η ιερογλυφική γραφή αναπτύχθηκε και ίσως δημιουργήθηκε με σκοπό την ενίσχυση του μνημειακού στοιχείου.

⁵³⁶ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τα Κείμενα των Πυραμίδων, βλ. Κουσουλής 2004, 57-9· Allen 2001, 95-7· Gahlin 2013, 150-1· Guilhou και Peyré 2005, 257-8. Ο Lehner, χωρίζει τις επιγραφές αυτού του corpus σε πέντε κατηγορίες. Lehner 1997, 31.

⁵³⁷ Lehner 1997, 35. Όπως τονίζει και ο Kemp (1991, 185), η μνημειακή αρχιτεκτονική συνδέεται στενά με την ιδεολογία, δηλαδή με τη φαραωνική ιδεολογία στην περίπτωση της Αιγύπτου.

⁵³⁸ Tyldesley 2000, 10

⁵³⁹ Αποδέκτης αυτού του προπαγανδιστικού μηνύματος, είναι βέβαια και ο εκτός της Αιγύπτου κόσμος. Οι μνημειακές κατασκευές, δεν αντιπροσωπεύουν μόνο την ισχύ του φαραώ, αλλά και του αιγυπτιακού βασιλείου. Βλ. Tyldesley 2000, 11.

⁵⁴⁰ Ενδεικτική είναι μία επιγραφή της Χατσεψούτ, βλ. υπ. 1

ανάπτυξη του μνημειακού στοιχείου, δεν είναι βέβαια τυχαία, καθώς παρατηρείται σε μία περίοδο όπου η Αίγυπτος ήταν μία πανίσχυρη αυτοκρατορία. Η ανάπτυξη των μνημείων σε μέγεθος και αριθμό, προβάλλει ταυτόχρονα και την επιθυμία των ηγεμόνων της περιόδου να δικαιολογήσουν την εξουσία τους, μέσω της ανάδειξης της σχέσης τους με τους θεούς.⁵⁴¹

Οι καινοτομίες που παρατηρούνται στη μνημειακή αρχιτεκτονική και γλυπτική είναι αρκετές. Καταρχάς, όπως έχει προαναφερθεί, καθιερώνεται ένα συγκεκριμένο αρχιτεκτονικό σχέδιο για όλους τους ναούς, ενώ παράλληλα εμφανίζεται και η διαίρεση του αδύτου των νεκρικών ναών σε τρία μέρη.⁵⁴² Στο Νέο Βασίλειο κατασκευάζονται επίσης τελετουργικά ανάκτορα, τα οποία θα πρέπει να θεωρηθούν περισσότερο ως κτίρια θρησκευτικής φύσης, λόγω της λειτουργίας τους.⁵⁴³ Ακόμα, από την εποχή των Τουθμωσιδών, ενισχύεται η σημασία των τελετουργικών οδών, αφού αυτές συνδέουν κάποιους από τους σημαντικότερους ναούς.⁵⁴⁴ Η παραγωγή οβελίσκων επίσης, αυξάνεται αυτή την περίοδο, καθώς χρησιμοποιήθηκαν σε μεγάλο βαθμό από πολλούς φαραώ.⁵⁴⁵ Τέλος, αναφορικά με τη μνημειακή γλυπτική, παρατηρείται αύξηση του μεγέθους των κολοσσιαίων αγαλμάτων,⁵⁴⁶ χρήση των οσιριακών αγαλμάτων σε μεγάλο βαθμό, ενώ οι τοίχοι και οι πυλώνες των ναών διακοσμούνται με γιγαντιαίες ανάγλυφες παραστάσεις.

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, ο αιγυπτιακός ναός θεωρούταν μία μικρογραφία του κόσμου. Γι' αυτό το λόγο, οι χώροι και τα τμήματα του ναού αναπαριστούσαν συγκεκριμένες "περιοχές" της ύπαρξης οι οποίες σχετίζονται κυρίως με τον κοσμογονικό μύθο. Το άδυτο, ο σημαντικότερος χώρος του ναού, ήταν ο πρωταρχικός λόφος. Γι' αυτό το λόγο μάλιστα, βρισκόταν σε μεγαλύτερο ύψος από τα υπόλοιπα τμήματα του ναού.⁵⁴⁷ Το δάπεδο του υπόλοιπου ναού και οι κίονες, αναπαριστούσαν το βάλτο και τα πρώτα φυτά αντίστοιχα, τα οποία αναδύθηκαν κατά τη δημιουργία του κόσμου.⁵⁴⁸ Ακόμα, η οροφή του ναού συμβόλιζε τον ουρανό. Οι πυλώνες αναπαριστούσαν τον ανατολικό ορίζοντα, από τον οποίο ανέτειλε ο ήλιος. Τα αρχέγονα ύδατα είχαν επίσης μία παρουσία στο ναϊκό σύμπλεγμα, μέσω των ιερών

⁵⁴¹ Σε μεγαλύτερο βαθμό από τις προηγούμενες περιόδους. Ο De Mierop (2021, 19), αναφέρει πως, σύμφωνα με τις αρχαίες αιγυπτιακές αντιλήψεις, ο κόσμος δημιουργούταν ξανά όταν αποκτούσε εξουσία ένας νέος φαραώ. Έτσι, ο/η φαραώ ταυτιζόταν με το δημιουργό θεό και μέσω της κατασκευής μνημείων, θεωρούταν πως συμμετείχε στη δημιουργία του κόσμου.

⁵⁴² Βλ. κεφ. 2.2. και 2.3. αντίστοιχα.

⁵⁴³ Dieter 2003, 169- Stadelmann 2001, 16-7.

⁵⁴⁴ Dieter 2003, 242.

⁵⁴⁵ Bunson 2002, 285.

⁵⁴⁶ Dieter 2003, 52. Χαρακτηριστικά μνημειακά αγάλματα της περιόδου, είναι οι Κολοσσοί του Μέμνονα και ο κολοσσός του Ραμσείου.

⁵⁴⁷ Με αυτό τον τρόπο το άδυτο συνδέθηκε με την έννοια της Μάατ. Wilkinson 2001, 77.

⁵⁴⁸ Σύμφωνα με τους Ziegler και Bonot (2011, 42), οι κίονες συμβόλιζαν παράλληλα τους πεσσούς της Νούτ

λιμνών, αλλά και του εξωτερικού τείχους, το σχήμα του οποίου θύμιζε τον κυματισμό των υδάτων. Ταυτόχρονα, το τείχος προστάτευε το τέμενος από το χάος. Όπως σημειώνει ο Wilkinson,⁵⁴⁹ ο κεντρικός διάδρομος που διαπερνούσε το ναό, μιμούταν τη διαδρομή του ηλίου κατά τη διάρκεια της ημέρας. Ο πρώτος πυλώνας και οι αυλές απεικόνιζαν την ανατολή του ηλίου, ενώ το σκοτεινό άδυτο, τη δύση του. Οι ναοί διέθεταν επίσης αρκετούς οβελίσκους, οι οποίοι αποτελούσαν ένα σύμβολο της ηλιακή λατρείας. Τέλος, οι ναοί συνδέονταν και με τη μεταθανάτια ζωή, καθώς μπορούσαν να συμβολίζουν και τάφους συγκεκριμένων θεών ή ανθρώπων.⁵⁵⁰

Μελετώντας τους αιγυπτιακούς ναούς, μπορούμε να διαπιστώσουμε πως ο ρόλος τους ήταν καθαρά πολιτικός. Οι νεκρικοί ναοί βέβαια, λειτουργούσαν ως χώροι λατρείας του νεκρού φαραώ, διατήρησης της μνήμης του,⁵⁵¹ αλλά και συσχέτισης/ταύτισης του με κάποιους από τους ισχυρότερους θεούς, όπως με τον Άμωνα.⁵⁵² Ο νεκρικός ναός συνδέει επίσης τον ηγεμόνα με τον Ρα, μέσω του ηλιακού ιερού που περιέχει.⁵⁵³ Ακόμα και οι υπόλοιποι ναοί όμως, οι οποίοι ήταν αφιερωμένοι σε διάφορες θεότητες, λειτουργούσαν στην πραγματικότητα ως χώροι νομιμοποίησης της βασιλικής εξουσίας και του πολιτικού/κοσμολογικού συστήματος της Αιγύπτου.⁵⁵⁴ Καταρχάς, όλες οι τελετουργίες και οι προσφορές πραγματοποιούνταν, θεωρητικά τουλάχιστον, αποκλειστικά από τον φαραώ.⁵⁵⁵ Με αυτόν τον τρόπο, ο φαραώ θεωρείται ως το μοναδικό άξιο άτομο, που μπορεί να εισέλθει στους απόκρυφους χώρους του ναού⁵⁵⁶ και να έρθει σε επαφή με τους θεούς.⁵⁵⁷ Παράλληλα, τα τεράστια εξωτερικά τείχη, το τμήμα του ναού δηλαδή με το οποίο θα ερχόταν περισσότερο σε επαφή ο απλός λαός, αποτελούσαν απόδειξη της θεϊκής δύναμης.⁵⁵⁸

Όσον αφορά τη μνημειακή γλυπτική, τα κολοσσιαία αγάλματα ήταν σύμβολα της φαραωνικής ισχύος και απέκτησαν τα δικά τους τελετουργικά λατρείας.⁵⁵⁹ Παράλληλα, τα

⁵⁴⁹ Wilkinson 2000, 77-8.

⁵⁵⁰ Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το συμβολισμό των ναών βλ. Badawy 1968, 182-3· Gahlin 2013, 103· Oakes 2014, 138· Tyldesley 2011, 39-40· Wilkinson 2000, 76-9· Ziegler και Bovot 2011, 42-3.

⁵⁵¹ Μέσω των τελετουργικών ενδυνάμωσης του Κα.

⁵⁵² Dieter 2003, 112-3. Κατά τη διάρκεια του Φεστιβάλ της Κοιλιάδας, η ιερή λέμβος του Άμωνα επισκεπτόταν τους νεκρικούς ναούς, για να μπορέσει ο τελευταίος να ενωθεί με το πνεύμα του φαραώ. Gundlach 2001, 374.

⁵⁵³ Gundlach 2001, 375.

⁵⁵⁴ Gundlach 2001, 374· Silverman 1997, 159· Ziegler και Bovot 2011, 42.

⁵⁵⁵ Gundlach 2001, 373· Wilkinson 2000, 86· Ziegler και Bovot 2011, 42.

⁵⁵⁶ Ο οποίος ταυτίζεται όπως αναφέραμε με όλες τις ιερές περιοχές της δημιουργίας. Ακόμα, ο ναός θεωρούταν και οίκος των θεών. Badawy 1968, 176· Oakes 2014, 138.

⁵⁵⁷ Όπως αναφέρει η Gahlin (2013, 95), ο φαραώ ήταν επιφορτισμένος με τη διατήρηση της Μάατ και γι' αυτό το λόγο ήταν υπεύθυνος για τη λατρεία των θεών. Βλ. επίσης Wilkinson 2000, 88.

⁵⁵⁸ Kemp 1991, 188-90.

⁵⁵⁹ Badawy 1968, 475-8.

οσιριακά αγάλματα ταύτιζαν τον φαραώ με τον νεκρό Όσιρι.⁵⁶⁰ Οι τελετουργικές οδοί επίσης, ενίσχυαν το μνημειακό χαρακτήρα των ναών, αφού επέτρεπαν τη μεταφορά ιερών λέμβων στο πλαίσιο εορτών. Αυτές οι τελετουργίες, που παρακολουθούσε ο γενικός πληθυσμός, επέτρεπαν την προβολή των ναών, άρα και του φαραώ.⁵⁶¹ Αξιόλογο παράδειγμα χρήσης των ναών θεών από την φαραωνική εξουσία, αποτελούν οι δύο σημαντικότεροι ναοί της περιόδου, εκείνοι του Λούξορ⁵⁶² και του Καρνακ. Πιο συγκεκριμένα, μέσω της εορτής Οπέτ, που τελούνταν ετησίως, πραγματοποιούνταν η ενδυνάμωση της βασιλικής εξουσίας.⁵⁶³

Σε αυτό το σημείο πρέπει γίνει αναφορά στο ρόλο των μνημειακών αναγλύφων. Οι αιγυπτιακοί ναοί του Νέου Βασιλείου, φαίνεται πως χρησιμοποιήσαν σε μεγάλο βαθμό, εκτός από τα κολοσσιαία αγάλματα, τις ανάγλυφες παραστάσεις για να ενισχύσουν τον μνημειακό χαρακτήρα τους.⁵⁶⁴ Γενικά, θα μπορούσαμε να χωρίσουμε τα ναϊκά ανάγλυφα σε δύο κατηγορίες, δηλαδή σε αυτά που αναπαριστούν τελετουργικές/μυθολογικές σκηνές και σε αυτά που απεικονίζουν "πραγματικά" γεγονότα. Όπως σημειώνουν οι Ziegler και Bonot,⁵⁶⁵ οι θρησκευτικές παραστάσεις, με σημαντικότερη ίσως τη θεογαμία,⁵⁶⁶ περιορίζονται στο εσωτερικό του ναού, ενώ οι υπόλοιπες, οι οποίες απαρτίζονται από σκηνές κυνηγιού, μαχών και εκτέλεσης αιχμαλώτων, τοποθετούνται στους πυλώνες και την εξωτερική επιφάνεια των τοίχων.⁵⁶⁷ Τα εξωτερικά ανάγλυφα, είχαν ως σκοπό να παρουσιάσουν την πάλη του φαραώ, δηλαδή της τάξης-Μάατ, έναντι των δυνάμεων του χάους.⁵⁶⁸ Τα εσωτερικά, παρουσίαζαν τον φαραώ να αλληλεπιδρά με τους θεούς, αναδείκνυαν δηλαδή και αυτά τη θεϊκή φύση του. Η Muller,⁵⁶⁹ αναγνωρίζει επίσης τον προπαγανδιστικό ρόλο των αναγλύφων, και πως αυτά κατασκευάζονται με σκοπό την προβολή του ηγεμόνα.

Ο συμβολισμός των τάφων της περιόδου δε φαίνεται πως άλλαξε ιδιαίτερα από την εποχή των πυραμίδων. Ο τάφος παραμένει χώρος αναγέννησης του φαραώ,⁵⁷⁰ ενώ θεωρείται ακόμα

⁵⁶⁰ Βλ. υπ. 519.

⁵⁶¹ Kemp 1991, 185 και 188.

⁵⁶² Στο ναό του Λούξορ ειδικά, λατρευόταν το Κα του φαραώ. Obsomer 2012, 350. Βλ. επίσης υπ. 207.

⁵⁶³ Gundlach 2001, 372 · Kemp 1991, 205-8 · Kolb 2020, 144 · Wilkinson 2000, 171.

⁵⁶⁴ Στις ανάγλυφες παραστάσεις έγινε χρήση της ιερογλυφικής γραφής, η οποία όπως αναφέρθηκε συνδέεται και αυτή με το χαρακτήρα της μνημειακότητας της αρχαίας Αιγύπτου.

⁵⁶⁵ Ziegler και Bonot 2011, 43.

⁵⁶⁶ Οι σκηνές θεογαμίας προέβλεπαν τη θεϊκή φύση του φαραώ, αφού παρουσίαζαν την ερωτική συνεύρεση του θεού-πατέρα με τη μητέρα του.

⁵⁶⁷ Η τοποθέτηση των θεμάτων σε συγκεκριμένα σημεία του ναού μάλλον δεν ήταν τυχαία. Το μήνυμα των εξωτερικών αναγλύφων πρέπει να είχε ως αποδέκτη τον γενικό πληθυσμό, ενώ τα εσωτερικά ανάγλυφα απευθύνονταν στο ιερατείο, το οποίο είχε πρόσβαση στους εσωτερικούς χώρους του ναού. Tyldesley 2011, 4.

⁵⁶⁸ Gahlin 2013, 95 · Ziegler και Bonot 2011, 43 και 70 · Wilkinson 2000, 89. Για την πάλη της Μάατ και του χάους και τον ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο του φαραώ βλ. Tyldesley 2011, 229-30.

⁵⁶⁹ Muller 2001, 132-3 και 137.

⁵⁷⁰ Βλ. Κουσουλής 2014, 165-6.

σημαντική η προβολή του ταξιδιού του ήλιου-Ρα.⁵⁷¹ Παράλληλα, συνέχισε η ταύτιση του τάφου του φαραώ με τον τάφο του Όσιρι, αν κρίνουμε από τους διαδρόμους.⁵⁷² Παρόλο που δεν κατασκευάζονταν πια πυραμίδες, η ταύτιση του τάφου με τον πρωταρχικό λόφο μάλλον δεν εγκαταλείφθηκε, λόγω της ύπαρξης ενός βουνού με πυραμιδοειδή κορυφή στην Κοιλάδα των Βασιλέων. Ενδιαφέρουσα είναι η έμφαση που δόθηκε στον θεό Όσιρι από την 19^η δυναστεία και έπειτα. Σύμφωνα με τους Reeves και Wilkinson,⁵⁷³ ο τάφος χωρίζεται σε δύο μέρη, το ένα αφιερωμένο στον Ρα και το άλλο στον Όσιρι. Παράλληλα, οι σαρκοφάγοι αναπαριστούσαν τον φαραώ στη μορφή του θεού των νεκρών. Η πεποιθήση για την ένωση του Ρα με τον φαραώ-Όσιρι, φαίνεται επίσης πως δεν εγκαταλείπεται.⁵⁷⁴ Εδώ πρέπει να γίνει μία αναφορά στα διάφορα νεκρικά κείμενα που εμφανίζονται στους τάφους του Νέου Βασιλείου. Όλα αυτά τα «βιβλία της μεταθανάτιας ζωής», όπως προαναφέρθηκε, περιγράφουν το καθημερινό ταξίδι του ηλίου και έχουν ως σκοπό τη σύνδεση του φαραώ με τον Ρα.⁵⁷⁵ Ιδιαίτερα σημαντική, είναι η Λιτανεία του Ρα, στην οποία ο φαραώ δεν ταυτίζεται μόνο με τον Ρα, αλλά και με άλλες σημαντικές θεότητες του αιγυπτιακού πανθέου, οι οποίες αναδεικνύονται ως μορφές του Ρα.⁵⁷⁶

Η περίπτωση του Ακενατόν και της θρησκευτικής του μεταρρύθμισης είναι αρκετά ενδιαφέρουσα, όσον αφορά τη χρήση του μνημειακού στοιχείου. Οι μνημειακές κατασκευές δεν εγκαταλείπονται φυσικά, αλλά πραγματοποιούνται ορισμένες αλλαγές στη ναϊκή αρχιτεκτονική. Πιο συγκεκριμένα, ο "αιρετικός" φαραώ επιλέγει να διαφοροποιηθεί από τους προκατόχους του και να εγκαταλείψει το παραδοσιακό αρχιτεκτονικό σχέδιο των ναών, και με αυτόν τον τρόπο αρκετούς από τους συμβολισμούς αυτών των κτιρίων. Επίσης, όπως αναφέρει και η Tyldesley,⁵⁷⁷ ουσιαστικά προσβάλλεται η Μάατ.⁵⁷⁸ Στο Μεγάλο Ναό του Ατόν στην Ακενατόν δεν παρατηρείται η σταδιακή συσκότιση και σμίκρυνση των χώρων, που παρουσίαζαν οι παλαιότεροι ναοί. Αντίθετα, οι οροφές απουσιάζουν από όλα τα τμήματα του ναού, ακόμα και από το άδυτο, για να μπορεί να είναι ορατός ο ουρανός και ο ηλιακός

⁵⁷¹ Οι χώροι των τάφων συμβόλιζαν την πορεία του ήλιου μέσα στην ημέρα. Στον τάφο του Ραμσή Β', το σύμβολο του πρωινού ήλιου τοποθετούνταν στην είσοδο, ενώ ο ήλιος του δειλινού στο εσωτερικό. Βλ. Reeves και Wilkinson 2002, 35.

⁵⁷² Dieter 2001, 428.

⁵⁷³ Reeves και Wilkinson 2002, 35-6

⁵⁷⁴ Dieter 2001, 428.

⁵⁷⁵ Βλ. υπ. 426.

⁵⁷⁶ Kemp 1991, 262· Reeves και Wilkinson 2000, 37.

⁵⁷⁷ Tyldesley 2011 263.

⁵⁷⁸ Υπενθυμίζεται πως οι φαραώ πάσχιζαν να ταυτιστούν με την Μάατ, κάτι που φαίνεται από τους ναούς και τα ανάγλυφα τους.

δίσκος.⁵⁷⁹ Είναι αξιοσημείωτο πως στο άδυτο τελούνταν προσφορές μόνο από τον Ακενατόν και τη Νεφερτίτι.⁵⁸⁰

Παρατηρείται λοιπόν, πως δε χρησιμοποιούνται πλέον οι διάφοροι συμβολισμοί που σχετίζονταν με τον κοσμογονικό μύθο, αλλά επιλέγονται συμβολισμοί που αφορούν αποκλειστικά τη λατρεία του Ατόν. Οι πυλώνες, παρόλο που παρουσιάζουν κάποιες διαφοροποιήσεις, παραμένουν ηλιακά σύμβολα.⁵⁸¹ Το ναϊκό σύμπλεγμα γενικότερα, σύμφωνα με τον Kemp, ενδέχεται να αποτελούσε μία μικρογραφία της πόλης Ακετατόν,⁵⁸² η οποία θεωρούταν από μόνη της ιερή. Πιο συγκεκριμένα, οι παράξενες λίθινες κατασκευές που ενώνονταν με τους πυλώνες αποτελούσαν μία αναπαράσταση των οροσειρών που περιέβαλαν την πόλη, ενώ το άδυτο, ήταν μία συμβολική απεικόνιση του ανατολικού βουνού από όπου ανέτειλε ο ήλιος. Ο χώρος που βρίσκεται μεταξύ του αδύτου και του κυρίως ναού, ή αλλιώς ο Μακρύς Ναός όπως τον χαρακτηρίζει ο Kemp,⁵⁸³ συμβολίζει την έρημο της Αμάρνα. Τα ανάγλυφα, ενισχύουν και αυτή την περίοδο το μνημειακό χαρακτήρα των ναών. Οι μοναδικές μορφές που παρουσιάζονται σε αυτά είναι ο Ατόν και ο Ακενατόν με την οικογένεια του. Ο πρώτος φαίνεται πως απλώνει τις ακτίνες του για να ευλογήσει αποκλειστικά το βασιλικό ζεύγος⁵⁸⁴ και για να επιδείξει τη στενή του σχέση με τον φαραώ. Ο τελευταίος, παρουσιάζεται ως υιός του ηλιακού δίσκου,⁵⁸⁵ σε αντίθεση με προηγούμενους φαραώ, οι οποίοι προέβαλαν ως πατέρα τους τον Άμωνα. Ο Μικρός Ναός του Ατόν, αποτελούσε μία μικρογραφία του Μεγάλου Ναού και σύμφωνα με κάποιες απόψεις, λειτουργούσε ως νεκρικός ναός του Ακενατόν.⁵⁸⁶

Ο Ακενατόν χρησιμοποίησε, όπως οι υπόλοιποι φαραώ της περιόδου, σε μεγάλο βαθμό τη ναϊκή μνημειακότητα για να δικαιολογήσει τη βασιλεία του αλλά και τις θρησκευτικές μεταρρυθμίσεις που επέβαλλε. Ο ναός, πλέον ναός του Ατόν, αποκτά αποκλειστικά ηλιακούς συμβολισμούς και γίνεται ο χώρος όπου η βασιλική οικογένεια μπορεί να έρθει σε επαφή με τον παντοδύναμο θεό. Μάλιστα, ο Ακενατόν και η σύζυγός του, είναι τα μόνα άξια άτομα που μπορούν να λατρεύσουν τον Ατόν. Πέρα από τους ναούς, ο Ακενατόν εισήγαγε αρκετά νέα στοιχεία στη μνημειακή αρχιτεκτονική για να τη συνδέσει με τον θεό-προστάτη του.⁵⁸⁷

⁵⁷⁹ Kemp 2012, 91· Laboury 2010, 252· Oakes 2014, 147.

⁵⁸⁰ Oakes 2014, 147.

⁵⁸¹ Dieter 2003, 24.

⁵⁸² Kemp 2012, 94-5. Η Ακετατόν μπορεί να μεταφραστεί ως "Ο ορίζοντας του Ατόν".

⁵⁸³ Kemp 2012, 89.

⁵⁸⁴ Gahlin 2013, 131· Oakes 2014, 146· Tyldesley 2011, 264.

⁵⁸⁵ Tyldesley 2011, 264.

⁵⁸⁶ Oakes 2014, 147.

⁵⁸⁷ Badawy 1968, 503-4.

Αναφορικά με τα αγάλματα του φαραώ και τα πρωτότυπα χαρακτηριστικά που διέθεταν, όπως υποστηρίζει ο Kemp,⁵⁸⁸ είχαν ως σκοπό, την προβολή της ανωτερότητας της βασιλικής εξουσίας.⁵⁸⁹ Είναι τέλος αξιοσημείωτο, πως η μνημειακότητα κατά την περίοδο της Αμάρνα, χρησιμοποιούταν αποκλειστικά από τον Ακενατόν για την προβολή του ίδιου και της οικογένειάς του. Ακόμα και τα ταφικά μνημεία της αριστοκρατίας, ήταν διακοσμημένα αποκλειστικά με αναπαραστάσεις της βασιλικής οικογένειας.⁵⁹⁰ Αυτό μπορεί να χαρακτηριστεί ίσως, ως μία προσπάθεια του φαραώ να μειώσει τη δύναμη της ελίτ, μέσω του σφετερισμού των μνημείων της.

Περνώντας στην 19^η δυναστεία και στον Ραμσή Β΄, παρατηρείται πως έχει ολοκληρωθεί η επιστροφή στην παράδοση, όσον αφορά τους συμβολισμούς των μνημείων. Ο ήλιος-Ρα συνέχισε να συνδέεται στενά με τη βασιλική λατρεία, ενώ παρατηρείται μία ιδιαίτερη έμφαση στον Όσιρι, ήδη από τον Σέτι Α΄. Ο τελευταίος, προσπάθησε να αναδείξει τη ταύτιση του με τον βασιλιά των νεκρών, μέσω της κατασκευής ενός νεκρικού ναού στην Άβυδο⁵⁹¹ και του Οσιρίου. Παράλληλα, συνέδεσε τον βασιλικό τάφο, περισσότερο από προηγουμένως, με τον Όσιρι.⁵⁹²

Ο τρόπος με τον οποίο χρησιμοποίησε ο Ραμσής Β΄ τις μνημειακές κατασκευές, είναι επίσης άξιος μελέτης. Γενικά, παρατηρείται πως ο Ραμσή Β΄ έδωσε έμφαση στη γλυπτική, αφού πραγματοποίησε κάποιες αλλαγές στα μνημειακά αγάλματα και ανάγλυφα. Καταρχάς, κατασκεύασε ένα αρκετά σημαντικό αριθμό κολοσσών, χαρακτηριστικό των οποίων, είναι το ιδιαίτερα μεγάλο μέγεθος.⁵⁹³ Πολλοί από αυτούς, τοποθετούνται στο εξωτερικό των ναών, μπροστά από τις εισόδους.⁵⁹⁴ Η τοποθέτηση των κολοσσών στη συγκεκριμένη θέση, πρέπει να έγινε για να μπορέσει ο λαός να έρθει περισσότερο σε επαφή με το μνημειακό στοιχείο.⁵⁹⁵ Υπέρ αυτής της άποψης συνηγορεί το γεγονός, πως αυτά τα αγάλματα απέκτησαν τη δική τους λατρεία.⁵⁹⁶ Επίσης, ενδιαφέρον χαρακτηριστικό των κολοσσών του Ραμσή Β΄, είναι πως τα

⁵⁸⁸ Kemp 1991, 265.

⁵⁸⁹ Υπενθυμίζεται πως η μεγάλη αυλή του κεντρικού ανακτόρου της Ακετατόν, διέθετε ένα μεγάλο αριθμό τέτοιων αγαλμάτων. Αν ευσταθεί η άποψη του Kemp, σε αυτή την αυλή εισερχόταν ο λαός για να λατρέψει τον φαραώ. Βλ. σελ. 29-30.

⁵⁹⁰ Gahlin 2013, 132· Tyldesley 2011, 264.

⁵⁹¹ Υπενθυμίζεται πως η Άβυδος ήταν ο θρυλικός τόπος ταφής του Όσιρι. Βλ. σελ. 59.

⁵⁹² Βλ. υπ. 573.

⁵⁹³ Kozloff 2001, 226· Wilkinson 2000, 60.

⁵⁹⁴ Badawy 1968, 475 και 504· Obsomer 2012, 420· Tyldesley 2011, 259-60.

⁵⁹⁵ Campbell 2011, 407. Υπενθυμίζεται πως μόνο οι ιερείς μπορούσαν να εισέλθουν στο εσωτερικό του ναού.

⁵⁹⁶ Τα συγκεκριμένα αγάλματα λειτουργούσαν επίσης ως διάυλος επικοινωνίας μεταξύ θεών και ανθρώπων, όπως άλλωστε και ο ίδιος ο φαραώ. Badawy 1968, 476· De Mieroor 2021, 208· Obsomer 2012, 420-1· Tyldesley 2011, 260.

βλέμματα τους κοιτούν προς τα κάτω.⁵⁹⁷ Στον τομέα της ανάγλυφης διακόσμησης, επέλεξε να διαφοροποιηθεί από τον πατέρα του, Σέτι Α΄, και να κατασκευάσει βαθύτυπα, αντί για ανάγλυφα.⁵⁹⁸ Όσον αφορά τις ανάγλυφες σκηνές που χρησιμοποίησε, συναντάμε συχνά αναπαραστάσεις της μάχης του Καντές, όπου ο Ραμσής Β΄ παρουσιάζεται ως μεγάλος κατακτητής και νικητής.⁵⁹⁹ Οι ανάγλυφες σκηνές μάχης δεν ήταν πρωτότυπες,⁶⁰⁰ ωστόσο είναι εμφανής η επιθυμία του φαραώ να προβάλλει τη στρατηγική ανωτερότητα του.⁶⁰¹

Είναι ακόμα αξιοσημείωτο να αναφερθεί, πως ο Ραμσής Β΄ επισκεύασε και χρησιμοποίησε τα περισσότερα μνημεία που σώζονταν στην εποχή του.⁶⁰² Ο Ραμσής Β΄ δεν ήταν φυσικά ο πρώτος φαραώ που οικειοποιήθηκε έργα των προκατόχων του, ωστόσο το έπραξε σε μεγαλύτερο βαθμό από οποιονδήποτε άλλον.⁶⁰³ Εξάλλου, όπως υποστηρίζει και η Tyldesley,⁶⁰⁴ ο σφετερισμός μνημείων άλλων φαραώ, δεν αποτελούσε κάτι το κατακριτέο. Παράλληλα, ο Ραμσής Β΄ προχώρησε και στην καταστροφή των μνημείων του Ακενατόν. Με αυτόν τον τρόπο, αφενός συνέχισε το *damnatio memoriae* που είχαν ξεκινήσει οι διάδοχοι του εχθρού της Μάατ, και αφετέρου μπόρεσε να χρησιμοποιήσει του λίθους-ταλατατ στα δικά του μνημεία.⁶⁰⁵ Ο Ραμσής Β΄ λοιπόν, μέσω της οικειοποίησης μνημείων και του δικού του οικοδομικού προγράμματος, κατόρθωσε να γίνει ο μεγαλύτερος κατασκευαστής μνημείων στην ιστορία της Αιγύπτου.⁶⁰⁶ Καταλήγοντας, η κατασκευή τόσων μνημείων, η χρήση βαθυτύπων και η ανέγερση αρκετών κολοσσών-μνημειακών αντικειμένων λατρείας, είχαν ως σκοπό να μη λησμονηθεί ποτέ ο συγκεκριμένος φαραώ και να αποδειχτεί η ανωτερότητα του σε σχέση με τους υπόλοιπους ηγεμόνες της Αιγύπτου, κάτι που τελικά επετεύχθη.⁶⁰⁷

Δύο από τα σημαντικότερα μνημεία του Ραμσή Β΄, είναι οι λαξευμένοι ναοί του στο Abu Simbel της Νουβίας. Οι λαξευμένοι ναοί, εκτός από τους παραδοσιακούς συμβολισμούς που διέθεταν, θεωρούνταν επίσης ιερά μέρη που συνδέονταν με διάφορους θρύλους.⁶⁰⁸ Οι ναοί του Abu Simbel, παρόλο που ήταν αφιερωμένοι σε διάφορους θεούς, εξυπηρετούσαν τα

⁵⁹⁷ Δηλαδή προς τον επισκέπτη/λατρευτή. Tyldesley 2000, 105· Ziegler και Bovot 2011, 70.

⁵⁹⁸ Ένας από τους λόγους για την επιλογή βαθυτύπων, είναι πως δεν μπορούσαν να καταστραφούν εύκολα από κάποιον μελλοντικό ηγεμόνα. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Tyldesley 2000, 12-3.

⁵⁹⁹ Μάλλον δεν ήταν αυτή η έκβαση της μάχης. Βλ. υπ. 71.

⁶⁰⁰ Βλ. υπ. 565.

⁶⁰¹ Tyldesley 2000, 16-7.

⁶⁰² Redford 2005, 61.

⁶⁰³ Kozloff 2001, 226· Stevenson 1981, 359.

⁶⁰⁴ Tyldesley 2000, 11.

⁶⁰⁵ De Mieroop 2021, 199 και 206· Ziegler και Bovot 2011, 69.

⁶⁰⁶ De Mieroop 2021, 206· Kitchen 2001, 117.

⁶⁰⁷ Kitchen 2001, 118· Tyldesley 2000, 12.

⁶⁰⁸ Σύμφωνα με τον Dieter (2003, 200-1), οι σπηλιές της Νουβίας θεωρούνταν ως πηγές του Νείλου. Βλ. επίσης, Gundlach 2001, 370.

συμφέροντα του Ραμσή Β΄. Αρχικά, οι ναοί βρίσκονταν στην αρχαία Νουβία,⁶⁰⁹ η οποία ήταν μία κατακτημένη χώρα. Οπότε, τα συγκεκριμένα μνημεία είχαν ως σκοπό την προβολή της ισχύος του φαραώ, όχι στον αιγυπτιακό λαό, αλλά στον κατακτημένο νουβικό.⁶¹⁰ Ο Μικρός Ναός, ήταν αφιερωμένος στη Χαθόρ, η οποία πιστευόταν πως ήταν η κυρία των ξένων χωρών και ταυτιζόταν με τη σύζυγο του Ραμσή Β΄, Νεφερτίτι.⁶¹¹ Αυτοί οι ναοί λοιπόν, αποτελούσαν μία υπενθύμιση της φαραωνικής εξουσίας στην περιοχή.

Σχετικά με τους συμβολισμούς, παρατηρούνται κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Ο Μεγάλος Ναός, συνδυάζει χαρακτηριστικά ναών θεών και νεκρικών ναών, όπως παρατηρεί ο Wilkinson.⁶¹² Η πρώτη υπόστυλη αίθουσα, διαθέτει οσιριακά αγάλματα (εικ. 21). Εδώ, γίνεται αντιληπτή η έμφαση που έδωσε η 19^η δυναστεία στην ταύτιση του φαραώ με τον Όσιρι. Στον Μεγάλο Ναό, λατρευόταν ο Φθά, επίσης μία χθόνια θεότητα. Ωστόσο, περισσότερη σημασία φαίνεται πως δίνεται στον Ρα.⁶¹³ Ένα άγαλμα του θεού, τοποθετήθηκε στην πρόσοψη του ναού, για να τονιστεί η σχέση του με το όνομα του φαραώ.⁶¹⁴ Παράλληλα, η πρόσοψη του ναού θυμίζει τους πυλώνες,⁶¹⁵ οι οποίοι αποτελούσαν ηλιακά σύμβολα, ενώ ο προσανατολισμός που διέθετε, επέτρεπε στον ήλιο να εισχωρήσει έως και το άδυτο, ορισμένες ημέρες του χρόνου.⁶¹⁶ Αυτός ο φωτισμός των αγαλμάτων του αδύτου από τον ήλιο, επέτρεπε την ένωση των χθόνιων και των ηλιακών στοιχείων.⁶¹⁷ Ακόμα, ιδιαίτερη σημασία δίνεται στον ίδιο τον Ραμσή Β΄, ο οποίος λατρεύεται ως θεός,⁶¹⁸ με το άγαλμα του να έχει τοποθετηθεί, ως ίσο, δίπλα στα άλλα θεϊκά αγάλματα του αδύτου.⁶¹⁹ Αναφορικά με τον Μικρό Ναό, είναι αξιοσημείωτο πως το άγαλμα της Χαθόρ στο άδυτο προστατεύει τη μορφή του Ραμσή Β΄.⁶²⁰ Καταλήγοντας, συμπεραίνουμε πως οι ναοί του Ραμσή Β΄ στο Abu Simbel, εξυπηρετούν την προβολή του φαραώ, ως ζωντανό θεό, ενώ οι υπόλοιπες θεότητες, έχουν ως ρόλο την νομιμοποίηση του θεοποιημένου χαρακτήρα του.

⁶⁰⁹ Πρέπει να σημειωθεί πως στη Νουβία, ο Ραμσή Β΄ λατρευόταν ως ένας ζωντανός θεός. Tyllesley 2011, 259.

⁶¹⁰ Wilkinson 2000, 204.

⁶¹¹ Oakes 2014, 171.

⁶¹² Wilkinson 2000, 226.

⁶¹³ Με τον οποίο ταυτιζόταν ο Ραμσή Β΄. Tyllesley 2000, 105

⁶¹⁴ Βλ. υπ. 282.

⁶¹⁵ Badawy 1968, 308· Morkot 2001, 5.

⁶¹⁶ Oakes 2014, 198· Obsomer 2012, 391-2.

⁶¹⁷ Wilkinson 2000, 226-7

⁶¹⁸ Παρόλο που όταν ολοκληρώθηκε ο ναός, εκείνος ήταν ακόμα εν ζωή. Υπενθυμίζεται, πως οι φαραώ θεοποιούνταν μετά το θάνατο τους.

⁶¹⁹ De Mierop 2021, 207· Morkot 2001, 5· Tyllesley 2000, 106.

⁶²⁰ Oakes 2014, 199· Obsomer 2012, 396.

Συμπεράσματα

Η αιγυπτιακή μνημειακότητα έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης για πολλούς ερευνητές. Τα διάφορου είδους μνημεία είναι αναπόσπαστο κομμάτι του αρχαίου αιγυπτιακού πολιτισμού και γι' αυτό το λόγο, χρειάζεται να μελετηθούν διεξοδικά, όχι μόνο τα αρχιτεκτονικά ή καλλιτεχνικά γνωρίσματα τους, αλλά και οι κρυφοί συμβολισμοί τους και το μήνυμα που προσπαθούν να μεταδώσουν. Ειδικά η περίοδος του Νέου Βασιλείου, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού εκείνη την εποχή ακμάζει το μνημειακό στοιχείο στην Αίγυπτο. Παρατηρούνται κάποιες καινοτομίες, όπως η τυποποίηση της μορφής των ναών και η εμφάνιση καινούργιων τύπων μνημείων, ενώ παράλληλα, προϋπάρχουσες κατηγορίες μνημείων εξελίσσονται περαιτέρω.

Στόχος αυτής της εργασίας, ήταν να εξεταστεί το μνημειακό στοιχείο του Νέου Βασιλείου και οι μορφές που λαμβάνει. Παράλληλα, αναλύθηκε ο πραγματικός ρόλος των αιγυπτιακών μνημείων και ο λόγος για τον οποίον κατασκευάστηκαν. Μέσω της μελέτης των σημαντικότερων από αυτών, εξάχθηκαν κάποια συμπεράσματα για τη λειτουργία της μνημειακότητας, κυρίως κατά την περίοδο του Νέου Βασιλείου, ενώ έγιναν και αναφορές για την αιγυπτιακή μνημειακότητα γενικότερα. Αρχικά, διαπιστώθηκε πως η ανέγερση μνημειακών κατασκευών εντοπίζεται για πρώτη φορά, σε πιο έντονη κλίμακα, κατά τις απαρχές του Παλαιού Βασιλείου, όταν σχηματίστηκε δηλαδή το αιγυπτιακό πολιτικό σύστημα και τα δύο τμήματα της χώρας ενώθηκαν σε ένα βασίλειο. Παράλληλα, έντονη οικοδομική δραστηριότητα μνημείων αλλά και διάθεση για την εξέλιξη του μνημειακού στοιχείου, παρατηρείται κυρίως στις περιόδους ακμής της Αιγύπτου, δηλαδή κατά το Παλαιό, Μέσο και Νέο Βασίλειο. Ο κατασκευαστής των μνημειακών οικοδομημάτων και γλυπτών είναι, σχεδόν αποκλειστικά, ο φαραώ. Η αιγυπτιακή αριστοκρατία κατασκευάζει επίσης μνημεία, αλλά σε αρκετά μικρότερο βαθμό. Ο λόγος για την ανέγερση τόσων μνημείων, γίνεται φανερός μέσω της μελέτης των αιγυπτιακών θρύλων και των αρχιτεκτονικών συμβολισμών. Οι πυραμίδες, με το σχήμα τους που θυμίζει το εξαιρετικά σημαντικό, για τις πεποιθήσεις των αρχαίων Αιγυπτίων, πρωταρχικό λόφο, αποτελούσαν χώρους όπου ο φαραώ ταυτιζόταν με τον βασιλιά των νεκρών Όσιρι και τον θεό ήλιο Ρα. Τα πυραμιδικά σύνολα υπήρξαν ουσιαστικά χώροι, όπου ο ηγεμόνας θεοποιούταν και νομιμοποιούταν το δικαίωμα του στην εξουσία.

Στο Νέο Βασίλειο, η οικονομική άνθηση της Αιγύπτου, επιτρέπει την ανάπτυξη της μνημειακότητας, με το μεγαλύτερο βάρος να δίνεται πλέον στους ναούς. Οι ναοί, είτε ήταν

αφιερωμένοι σε θεούς, είτε στο νεκρό φαραώ, εξυπηρετούσαν τη δικαιολόγηση της βασιλικής εξουσίας. Αποτελούσαν μία συμβολική αναπαράσταση του πρωταρχικού λόφου και των πρώτων φυτών που αναδύθηκαν από τα αρχέγονα νερά της Νουν, όπως ήταν δηλαδή ο κόσμος κατά τη δημιουργία του. Σε αυτούς λοιπόν τους ιδιαίτερα ιερούς χώρους, οι οποίοι διέθεταν και αρκετούς ηλιακούς συμβολισμούς, εισερχόταν μόνο ο φαραώ για να τιμήσει τους θεούς και να δεχθεί τις ευλογίες τους. Αναφορικά με τους νεκρικούς ναούς και τους τάφους, αυτοί είχαν τον ίδιο ρόλο με τις πυραμίδες, να αναδείξουν δηλαδή το θεϊκό χαρακτήρα του φαραώ.

Στη συνέχεια, έγινε αναφορά στον Ακενατόν και στο πως χρησιμοποίησε τη μνημειακότητα για να ενισχύσει τις θρησκευτικές του μεταρρυθμίσεις και να ταυτιστεί με τον ηλιακό δίσκο-Ατούμ. Τέλος, εξετάστηκε η περίπτωση του Ραμσή Β΄, όπου αναλύθηκαν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των μνημειακών κατασκευών του. Διαπιστώθηκε πως, μέσω της μνημειακότητας, επιχείρησε να θεοποιήσει τον εαυτό του όσο ήταν ακόμα εν ζωή και να συνδεθεί με τους ισχυρότερους θεούς του αιγυπτιακού πανθέου. Παράλληλα, οι αλλαγές που πραγματοποίησε στη μνημειακή γλυπτική, σε συνδυασμό με την κατασκευή/οικειοποίηση ενός τεράστιου αριθμού μνημείων, αποδεικνύουν πως ο Ραμσής Β΄ αποπειράθηκε να ξεχωρίσει από τους προκατόχους και μελλοντικούς διαδόχους του, και να διασφαλίσει πως το πρόσωπο του δε θα λησμονηθεί ποτέ.

Επιπροσθέτως, παρατηρήθηκε πως η αιγυπτιακή μνημειακή κατασκευή δε χρησιμοποιείται ποτέ από μόνη της. Για να μεταδοθεί το μήνυμα της μνημειακότητας, το μνημειακό κτίριο συνδέεται πάντα με άλλα οικοδομήματα ή γλυπτά. Επίσης, ένα είδος της αιγυπτιακής γραφής, η ιερογλυφική, σχηματίζοντας συγκεκριμένα είδη κειμένων, χρησιμοποιείται αποκλειστικά στους τοίχους των μνημείων για να συνδεθεί περαιτέρω το κτίριο με τις αιγυπτιακές κοσμολογικές πεποιθήσεις και να ενισχυθεί η μνημειακότητα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του συνδυασμού μνημειακών κατασκευών, αποτελούν τα ναϊκά συμπλέγματα του Νέου Βασιλείου, τα οποία συνδυάζουν πολλά μνημειακά κτήρια, κολοσσιαία αγάλματα και γιγαντιαίες ανάγλυφες παραστάσεις, οι οποίες συνοδεύονται από ιερογλυφικές επιγραφές.

Οι ναοί και οι τάφοι του Νέου Βασιλείου έχουν μελετηθεί διεξοδικά, όσον αφορά το κομμάτι της αρχιτεκτονικής και του συμβολισμού. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να αποκωδικοποιηθεί πλήρως ο πραγματικός ρόλος αυτών των οικοδομημάτων. Τα ανακτορικά συμπλέγματα από την άλλη, έχουν προσελκύσει σε μικρότερο βαθμό το ενδιαφέρον των ερευνητών, κάτι που οφείλεται στον κακό βαθμό διατήρησης τους λόγω της χρήσης πλίνθων για την ανέγερση τους. Η φθαρτή φύση των φαραωνικών ανακτόρων, δεν έχει επιτρέψει την

ανάλυση αυτών των εξαιρετικά σημαντικών κτιρίων, τουλάχιστον στον βαθμό που έχουν αναλυθεί οι προαναφερθείσες κατηγορίες μνημείων. Πρέπει να σημειωθεί βέβαια, πως υπάρχουν αξιόλογοι ερευνητές, οι οποίοι έχουν ασχοληθεί με τους κοσμολογικούς συμβολισμούς των ανακτόρων, ωστόσο θα ήταν αρκετά χρήσιμο να δοθεί μεγαλύτερη βαρύτητα στη μελέτη της κάθε κατηγορίας ανακτόρων, για να αποκαλυφθεί ο ακριβής χαρακτήρας τους.

Βιβλιογραφικές πηγές

Ελληνικές

-Καραλή, Λ. 2011. *Νεολιθικός Πολιτισμός, Αναζητώντας ανθρώπινα ίχνη μέσα στο νεολιθικό περιβάλλον Ανατολής και Δύσης*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Καρδαμίτσα.

-Κοπανιάς, Κ. 2013. *Προϊστορική Μεσοποταμία*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Καρδαμίτσα.

-Κουσουλής, Π. Η. Μ. 2004. *Αναζητώντας την Αιώνια Ζωή: Θάνατος και Ταρίχευση στην Αρχαία Αίγυπτο*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Αρχέτυπο.

-Κουσουλής, Π. Η. Μ. 2015. *Εισαγωγή στην Αρχαία Αιγυπτιακή Γλώσσα και Γραφή* (Ebook). <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/6187>

-Λαζαρίδου, Μ. 2016. «Γυναίκες Φαραώ: πτυχές και προβληματική για τον στρατιωτικό χαρακτήρα του γυναικείου βασιλικού θώκου στη φαραωνική Αίγυπτο». Μεταπτυχιακή εργασία. Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Γαλλικές

-Aucante, S. 2018. *Le Ramesseum* (Ebook). <https://www.academia.edu/37860622>

-Cabrol, A. 2000. *Amenhotep III, Le Magnifique*. Monaco: Éditions du Rocher.

-Capart, J. 1912. *Abydos, Le temple de Sêti Ier*. Bruxelles: Rossignol & Van Den Bril.

-Guilhou, N., και J. Peyré. 2005. *La Mythologie Égyptienne*. Paris: Marabout.

-Laboury, D. 2010. *Akhénaton*. Paris: Pygmalion.

-Obsomer, C. 2012. *Ramsès II*. Paris: Pygmalion.

-Ziegler, C., και J.-L. Bovot. 2011. *Art et archéologie: L'Égypte Ancienne*. Paris: École du Louvre.

Αγγλικές

- Allen, J. P. 2001. «Pyramid Texts». Στο *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Τόμος 3, επιμ. D. B. Redford. 95-7. New York: Oxford University Press.
- Badawy, A. 1968. *A History of Egyptian Architecture: The Empire (The New Kingdom)*. - Berkeley και Los Angeles: University of California Press.
- Bard, K. 2015. *An Introduction to the Archaeology of Ancient Egypt*. 2^η έκδ. Chichester: Wiley Blackwell.
- Bell, L. 1997. «The New Kingdom «Divine» Temple: The Example of Luxor». Στο *Temples of Ancient Egypt*, επιμ. B. E. Shafer. 127-84. New York: Cornell University Press.
- Bietak, M. 2005. «Second Intermediate Period, Overview». Στο *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, επιμ. K. A. Bard. 57-9. London and New York: Routledge.
- Brand, P. J. 1998. «The Monuments of Seti I and their historical significance: epigraphic, art historical and historical analysis». Διδ. διατρ., University of Toronto.
- Brunke, H., E. Bukowiecki, E. Cancik-Kirschbaum, R. Eichmann, M. Van-Ess, A. Gass, M. Gussone, S. Hageneuer, S. Hansen, W. Kogge, J. May, H. Parzinger, O. Pedersén, D. Sack, F. Shopper, U. Wulf-Rheidt, H. Ziemssen. 2016. «Thinking Big. Research in Monumental Constructions in Antiquity». *Journal for Ancient Studies*. 6: 250-305.
- Bunson, M. R. 2002. *Encyclopedia of Ancient Egypt*. United States of America: Facts On File.
- Campbell, P. 2011. «Ramesses, ‘King of Kings’: On the Context and Interpretation of Royal Colossi». Στο *Ramesside Studies in the Honour of K. A. Kitchen*, επιμ. S. Snape και M. Collier. 403-11. Bolton: Rutherford Press.
- Delitz, H. και F. Levenson. 2019. «The Social Meaning of Big Architecture, or the Sociology of the Monumental». Στο *Size Matters- Understanding Monumentality Across Ancient Civilizations*, επιμ. F. Buccelati, S. Hageneuer, S. Van der Heyden, F. Levenson, 107-32. Bielefeld: Transcript.
- De Mierop, M. V. 2021. *A History of Ancient Egypt*. 2^η έκδ. Hoboken: Wiley Blackwell.
- Der Manuelian, P. επιμ. 2014. *50 Επιτεύγματα της Αρχαίας Αιγύπτου που επηρέασαν την ανθρωπότητα*. Μτφ. Δ. Αλεξανδρή. Αθήνα: Κλειδάριθμος.

- Biston-Moulin, S. και Thiers, C. 2018. «The Karnak Project: A Comprehensive Edition of the Largest Ancient Egyptian Temple». Στο *Crossing Experiences in Digital Epigraphy, from Practice to Discipline*. επιμ. A. De Santis και I. Rossi. 155-64. Warsaw και Berlin: De Gruyter.
- Dieter, A. 2001. «Tombs: Royal Tombs». Στο *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Τόμος 3, επιμ. D. B. Redford. 425-33. New York: Oxford University Press.
- Dieter, A. 2003. *The Encyclopedia of Ancient Egyptian Architecture*. London: Princeton University Press.
- Dodson, A. 2001. «Tombs: Private Tombs». Στο *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Τόμος 3, επιμ. D. B. Redford. 433-42. New York: Oxford University Press.
- Dziedzic, T. 2013. «The Solar Altar in the Hatshepsut Temple at Deir el-Bahari». *Polish Archaeology in the Mediterranean*. 22: 635-49.
- Edmund, T. 2007. *Monumentality and the Roman Empire: Architecture in the Antonine Age*. Oxford: Oxford University Press.
- Emery, V. L. 2014. «The House of Rejoicing: Malqata as the Festival Palace of Amenhotep III». Διδ. διατρ., The University of Chicago.
- Furlong, D. 2009. *Hatshepsut's Mortuary Temple: Midwinter Solstice Alignment*. Malvern: Atlanta Books.
- Gahlin, L. 2013. *Gods & Myths of Ancient Egypt: An Illustrated Guide to the Mythology, Religion and Culture*. Leicestershire: Lorenz Books.
- Grimal, N. 1994. *A History of Ancient Egypt*. New York: Barnes & Noble Books.
- Gundlach, R. επιμ. R. E. Shillenn. 2001. «Temples». Στο *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Τόμος 3, επιμ. D. B. Redford. 363-379. New York: Oxford University Press.
- Haeny, G. 1997. «New Kingdom «Mortuary Temples» and «Mansions of Millions of Years»». Στο *Temples of Ancient Egypt*, επιμ. B. E. Shafer. 86-126. New York: Cornell University Press.
- Hageneuer, S. και S. C. Schmidt. 2019. «Monumentality by Numbers». Στο *Size Matters- Understanding Monumentality Across Ancient Civilizations*, επιμ. Buccelati, F., S. Hageneuer, S. Van der Heyden, F. Levenson, 291-308. Bielefeld: Transcript.

- Hellmann, M.-C. 2003. *Η Αρχαία Ελληνική Αρχιτεκτονική*. Μτφ. Μ. Λεβεντοπούλου. Αθήνα: Δαίδαλος.
- Hutchinson, T. επιμ. 1914. *The Complete Poetical Works of Percy Bysshe Shelley*. London et al: Oxford University Press.
- Kemp, B. J. 1991. *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilization*. London and New York: Routledge.
- Kemp, B. J. 2012. *The City of Akhenaten and Nefertiti, Amarna and its people*. London: Thames & Hudson.
- Kitchen, K. A. 2001. «Ramesses II» Στο *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Τόμος 3, επιμ. D. B. Redford. 116-8. New York: Oxford University Press.
- Kolb, M. J. 2020. *Making Sense of Monuments: Narratives of Time, Movement and Scale*. Oxford and New York: Routledge.
- Koltsida, A. 2011. «The North Palace at Malkata». *Archiv Für Orientforschung*, 52: 199-215. <http://www.jstor.org/stable/24595111>
- Kozloff, A. P. 2001. «Divine Sculpture». Στο *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Τόμος 3, επιμ. D. B. Redford. 242-6. New York: Oxford University Press.
- Lacovara, P. 2013. «Recent Work at Malqata Palace». Ανακοίνωση στο *Ancient Egyptian and Ancient Near Eastern Palaces*, 12-14 Ιουνίου, London.
- Leahy, A. 2001. «Sea Peoples». Στο *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Τόμος 3, επιμ. D. B. Redford. 257-60. New York: Oxford University Press.
- Lehner, M. 1997. *The Complete Pyramids: Solving the Ancient Mysteries*. London: Thames & Hudson.
- Levenson, F. 2019. «Monuments and Monumentality- different perspectives». Στο *Size Matters- Understanding Monumentality Across Ancient Civilizations*, επιμ. Buccelati, F., S. Hageneuer, S. Van der Heyden, F. Levenson, 17-39. Bielefeld: Transcript.
- Lipinska, J. 2001. «Thutmose III». Στο *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Τόμος 3, επιμ. D. B. Redford. 401-3. New York: Oxford University Press.
- Manley, B. 2018. *Egyptian Art*. London: Thames & Hudson.

- Marshall, A. 2017. «Excavating at the Ramesseum». *Ancient Egypt Magazine*, 104: 36-43. <https://www.academia.edu/35431486>
- Marshall Cavendish Corporation. 2011. *Ancient Egypt and the Near East: An Illustrated History*. New York: Marshall Cavendish Corporation.
- Morkot, R. 2001. «Abu Simbel». Στο *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Τόμος 1, επιμ. D. B. Redford. 4-5. New York: Oxford University Press.
- Muller, M. 2001. «Relief Sculpture». Στο *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Τόμος 3, επιμ. D. B. Redford. 132-9. New York: Oxford University Press.
- Mysliwiec, K. 2001. «Sculpture: Royal Sculpture». Στο *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Τόμος 3, επιμ. D. B. Redford. 229-35. New York: Oxford University Press.
- Naville, É. H. 1894. *The Temple of Deir El Bahari: Its Plan, Its Founders, And Its First Explorers*. London: Egypt Exploration Fund.
- Oakes, L. 2014. *Pyramids, Temples & Tombs of Ancient Egypt*. London: Hermes House.
- O'Connor, D. 1989. «City and Palace in New Kingdom Egypt». *Cahiers de Recherches de l'Institut de Papyrologie et Égyptologie de l'Université de Lille* 11:73-87.
- Osborne, J. F. 2014. «Monuments and Monumentality». Στο *Approaching Monumentality in Archaeology*, επιμ. J. F. Osborne. 1-19. Albany: State University of New York Press.
- Pawlicki, F. 2017. *The Main Sanctuary of Amun-Re, in the Temple of Hatshepsut at Deir El-Bahari*. Warszawa: University of Warsaw.
- Pollock, S. 1999. *Ancient Mesopotamia, the Eden that Never Was*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Redford, D. B. 2005. «New Kingdom, Overview». Στο *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, επιμ. K. A. Bard. 60-4. London and New York: Routledge.
- Reeves, N. και R. H. Wilkinson. 2002. *The Complete Valley of the Kings: Tombs and Treasures of Egypt's Greatest Pharaohs*. Cairo: The American University in Cairo Press.
- Renfrew, C. και P. Bahn. 2013. *Αρχαιολογία: Θεωρίες, Μεθοδολογία και Πρακτικές εφαρμογές*. Μτφ. Λ. Καραλή-Γιαννακοπούλου. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου- Α. Καρδαμίτσα.

- Richter, B. A. 2008. «The Amduat and Its Relationship to the Architecture of Early 18th Dynasty Royal Burial Chambers» *Journal of the American Research Centre in Egypt*. 44: 73-104.
- Roehrig, C. H. 2006. «The Building Activities of Thutmose III in the Valley of the Kings». Στο *Thutmose III: A New Biography*, επιμ. Cline, E. H. και D. O'Connor. 238-60. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Romer, J. 1981. *Valley of the Kings*. New York: Henry Holt and Company.
- Scarre, C. 2007. *The Megalithic Monuments of Britain & Ireland*. London: Thames & Hudson.
- Shehab, N. F. 2017. «Xkr (Kheker) frieze in Ancient Egypt». *Journal of the General Union of Arab Archaeologists*. 2: 132-58. <https://doi.org/10.21608/JGUAA2.2017.4767>
- Sherratt, A. 1994. «The Transformation of Early Agrarian Europe: The Later Neolithic and Copper Ages, 4500-2500 BC». Στο *Prehistoric Europe, An Illustrated History*. επιμ. B. Cunliffe. 167-201. Oxford: Oxford University Press.
- Silverman, D. P. επιμ. 1997. *Searching for Ancient Egypt: Art, Architecture and Artifacts*. Dallas Museum of Arts.
- Snape, S. 2014. *The Complete Cities of Ancient Egypt*. London: Thames & Hudson.
- Stadelmann, R. 2001. «Palaces». Στο *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Τόμος 3, επιμ. D. B. Redford. 13-7. New York: Oxford University Press.
- Stevens, A. 2016. «Tell El-Amarna». Στο *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, επιμ. W. Wendrich. <https://escholarship.org/uc/item/1k66566f>
- Stevenson Smith, W. 1981. *The Art and Architecture of Ancient Egypt*. 2^η έκδ. Harmondsworth: Penguin Books.
- Tyldesley, J 2000. *Ramesses, Egypt's Greatest Pharaoh*. London: Penguin Books.
- Tyldesley, J. 2011. *The Penguin Book of Myths & Legends of Ancient Egypt*. London: Penguin Books.
- Unruh, M. 2018. «Continuity at Luxor Temple». *History in the Making*. 11: 247-56. <https://scholarworks.lib.csusb.edu/history-in-the-making/vol11/iss1/15>

-Van Siclen, C. C. 2001. «Obelisks». Στο *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Τόμος 2, επιμ. D. B. Redford. 561-4. New York: Oxford University Press.

-Verner, M. 2001. «Pyramid». Στο *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Τόμος 3, επιμ. D. B. Redford. 87-95. New York: Oxford University Press.

-Weatherhead, F. 1995. «Wall-Paintings from the King's House at Amarna». *The Journal of Egyptian Archaeology*. 81: 95-113.

-Weeks, K. R. 2001. «Tombs: an Overview». Στο *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Τόμος 3, επιμ. D. B. Redford. 418-25. New York: Oxford University Press.

-Wilkinson, R. H. 2000. *The Complete Temples of Ancient Egypt*. New York: Thames & Hudson.

-Yurco, F. J. 2005. «Sea Peoples». Στο *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*, επιμ. K. A. Bard. 876-9. London and New York: Routledge.

-Zecchi, M. 2004. *Abu Simbel: Aswan and the Nubian Temples*. Cairo: The American University in Cairo Press.

Παράρτημα 1: Πίνακες

Αρχαϊκή/ Πρωτοδυναστική περίοδος	3100 – 2700 π.Χ.	
Παλαιό Βασίλειο	2700 – 2200 π.Χ.	
Πρώτη Ενδιάμεση Περίοδος	2200 – 2033 π.Χ.	
Μέσο Βασίλειο	2033 – 1710 π.Χ.	
Δεύτερη Ενδιάμεση περίοδος	1710 – 1550 π.Χ.	
Νέο Βασίλειο	1550 – 1069 π.Χ.	
18^η Δυναστεία	1539 – 1295 π.Χ.	
19^η Δυναστεία	1295 – 1186 π.Χ.	
20^η Δυναστεία	1186 – 1069 π.Χ.	
Τρίτη Ενδιάμεση Περίοδος	1069 – 664 π.Χ.	
Ύστερη Περίοδος	664 – 332 π.Χ.	
Ελληνορωμαϊκή Περίοδος	332 π.Χ. – 337 μ.Χ.	

Πίν. 1: Χρονολόγηση των περιόδων της αρχαίας Αιγύπτου και των δυναστειών του Νέου Βασιλείου.⁶²¹

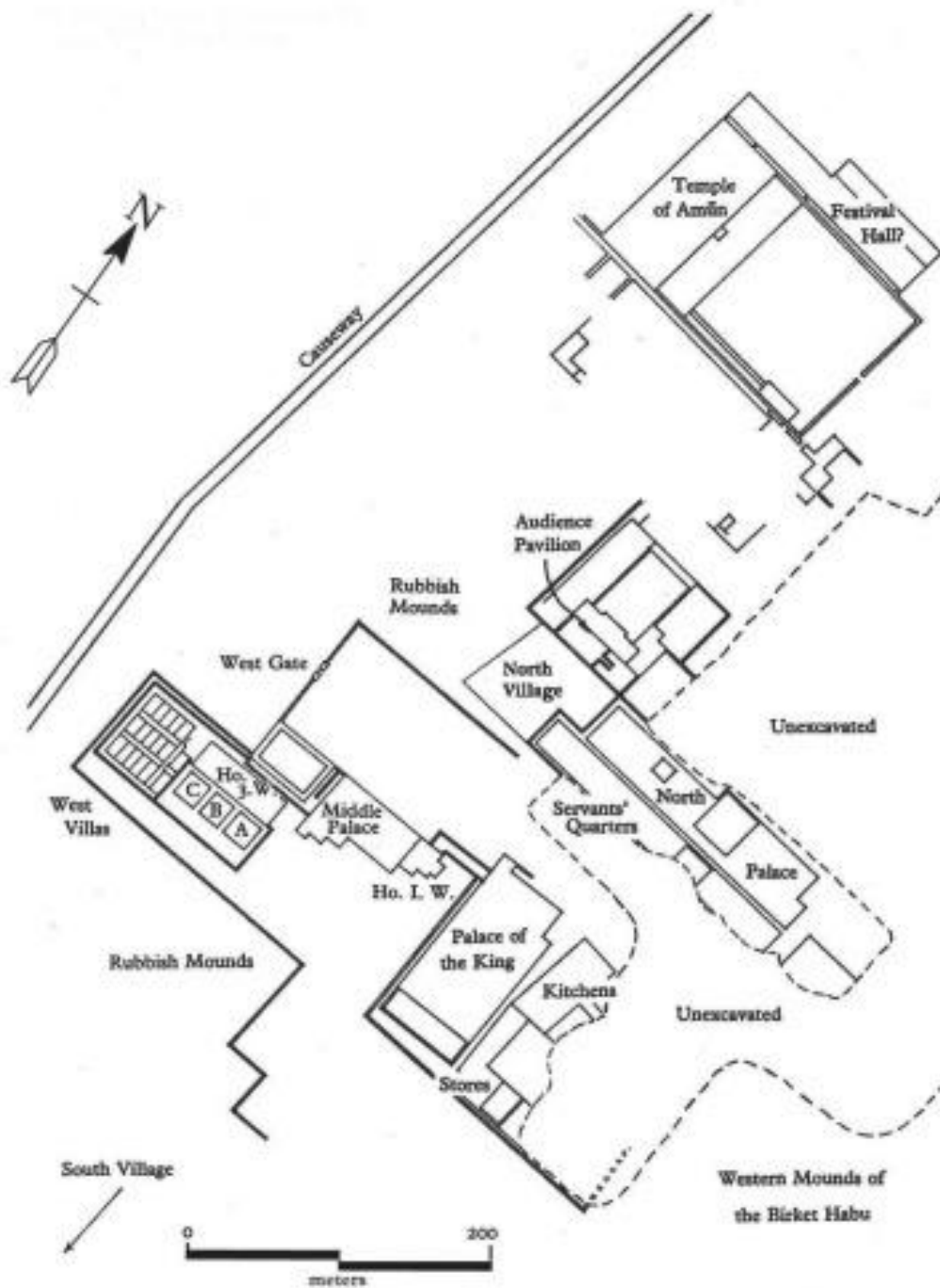
18^η Δυναστεία	1550 - 1295 π.Χ.
Άμωσης Α΄	1550 – 1525 π.Χ.
Τούθμωσις Γ΄	1479 – 1425 π.Χ.
Χατσεψούτ	1479 – 1457 π.Χ.
Αμενχοτέπ Γ΄	1391 – 1353 π.Χ.
Περίοδος Αμάρνα	
Αμενχοτέπ Δ΄/Ακενατόν	1353 – 1337 π.Χ.
19^η Δυναστεία	1295 – 1186 π.Χ.
Σέτι Α΄	1294 – 1279 π.Χ.
Ραμσής Β΄	1279 – 1213 π.Χ.

⁶²¹ Οι χρονολογίες αυτού του πίνακα και του επόμενου ανακτήθηκαν από Ziegler και Bonot 2011, 401-6.

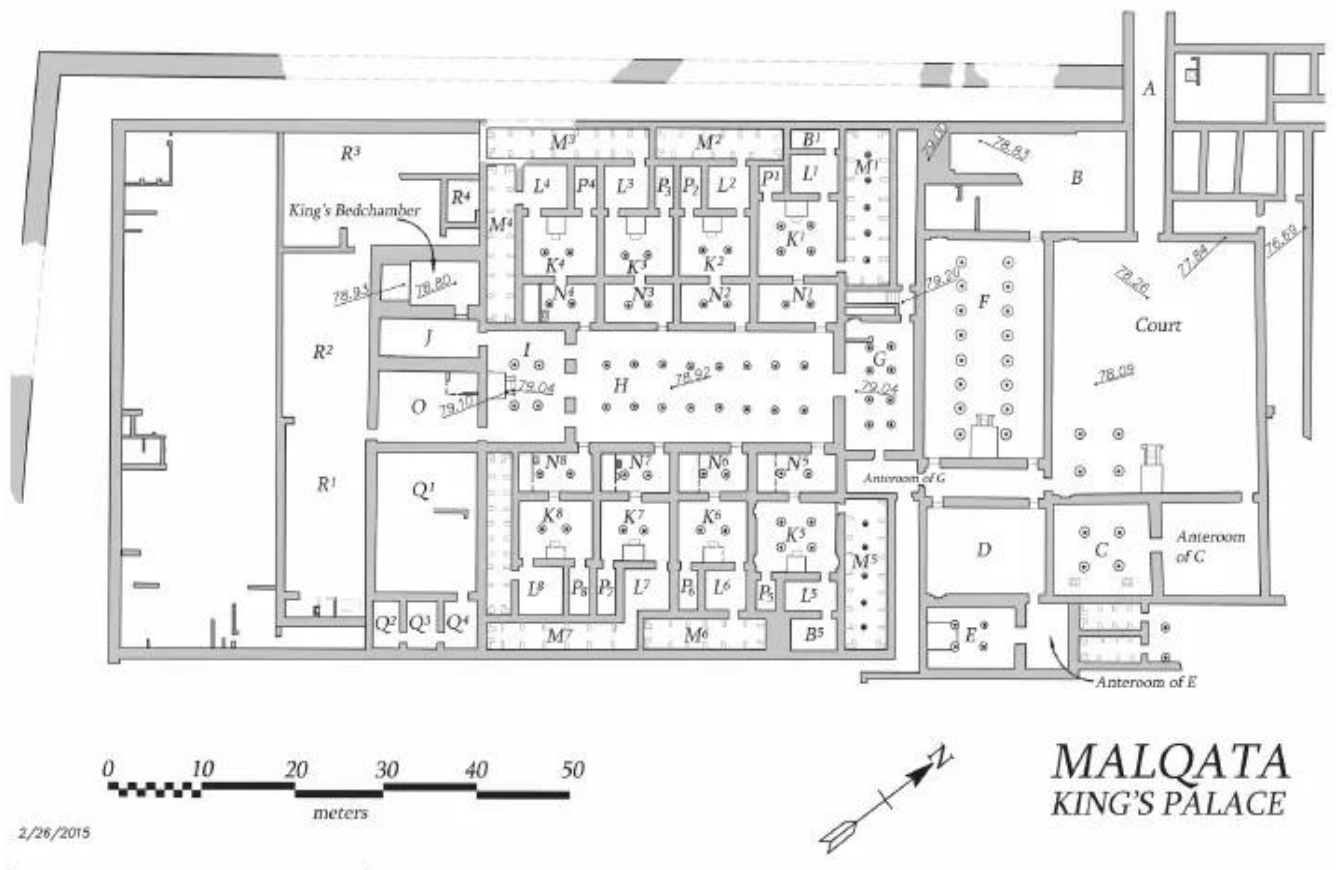
20^η Δυναστεία Ραμσής Γ΄	1186 – 1069 π.Χ. 1184 – 1153 π.Χ.
--	---

Πίν. 2.: Χρονολόγηση των δυναστειών του Νέου Βασιλείου και της βασιλείας των σημαντικότερων Φαραώ.

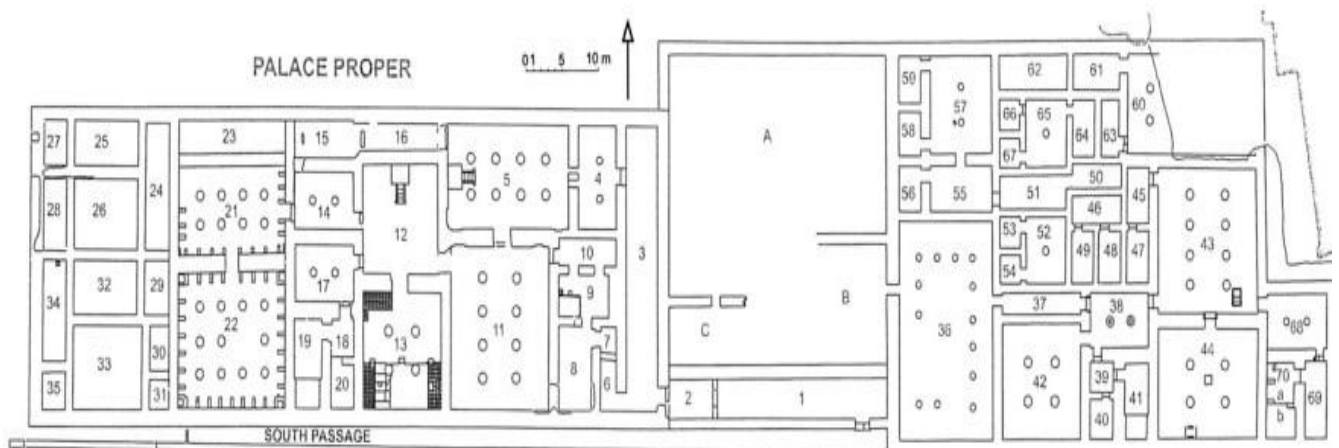
Παράρτημα 2: Εικόνες

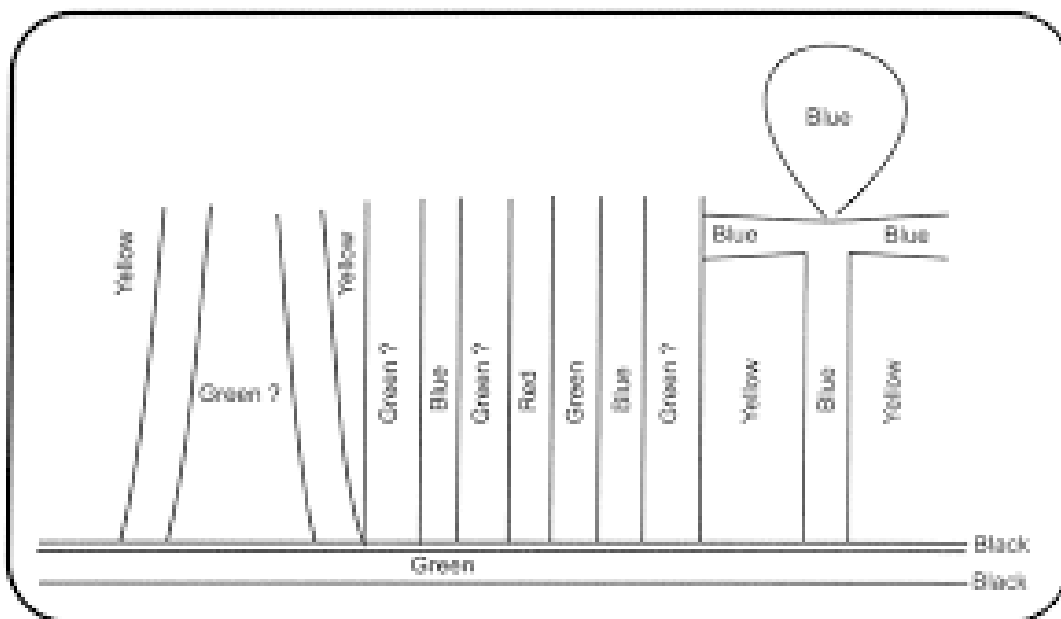
Εικ. 1: Κάτοψη του ανακτορικού συμπλέγματος του Αμενχοτέπ Γ΄ στη Μαλκάτα. Πηγή: Lacovara 2013, 275, fig. 1.

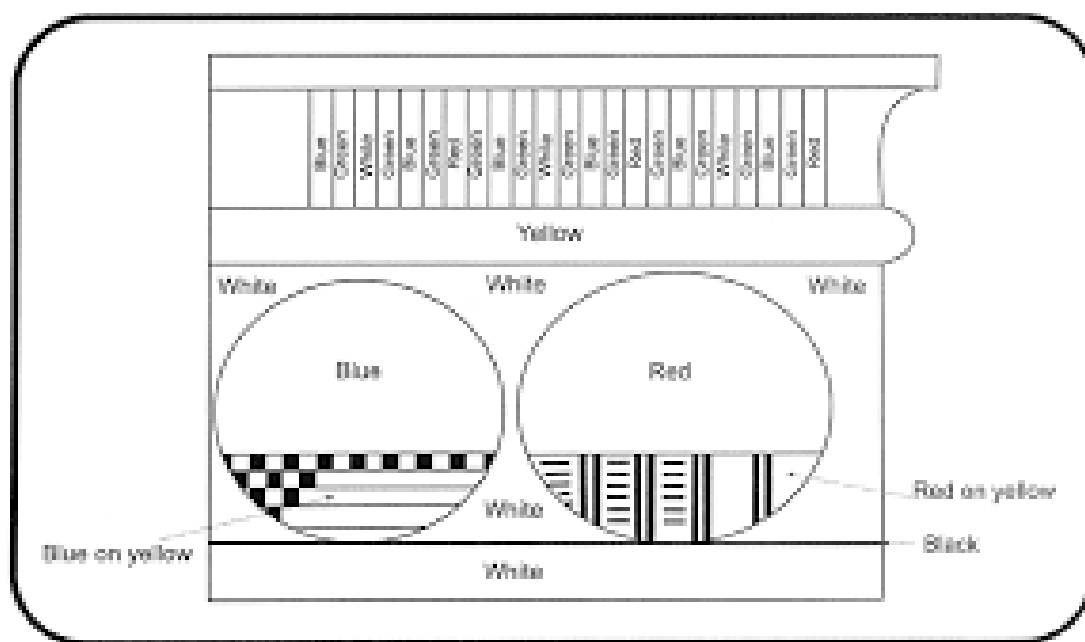
Εικ. 2: Κάτοψη του βασιλικού παλατιού στη Μαλκάτα. Πηγή: Lacovara 2013, 276, fig. 2.

Εικ. 3: Κάτοψη του βόρειου παλατιού στη Μαλκάτα. Πηγή: Koltsida 2011, 201, pl. 2.

Εικ. 4: Αναπαράσταση διακόσμησης των τοίχων ενός υποδοματίου του βόρειου παλατιού της Μαλκάτα. Πηγή: Koltsida 2011, 206, fig. 5.

Εικ. 5: Αναπαράσταση διακόσμησης βάσης θρόνου του βόρειου παλατιού της Μαλκάτα. Πηγή: Koltsida 2011, 203, fig. 2.

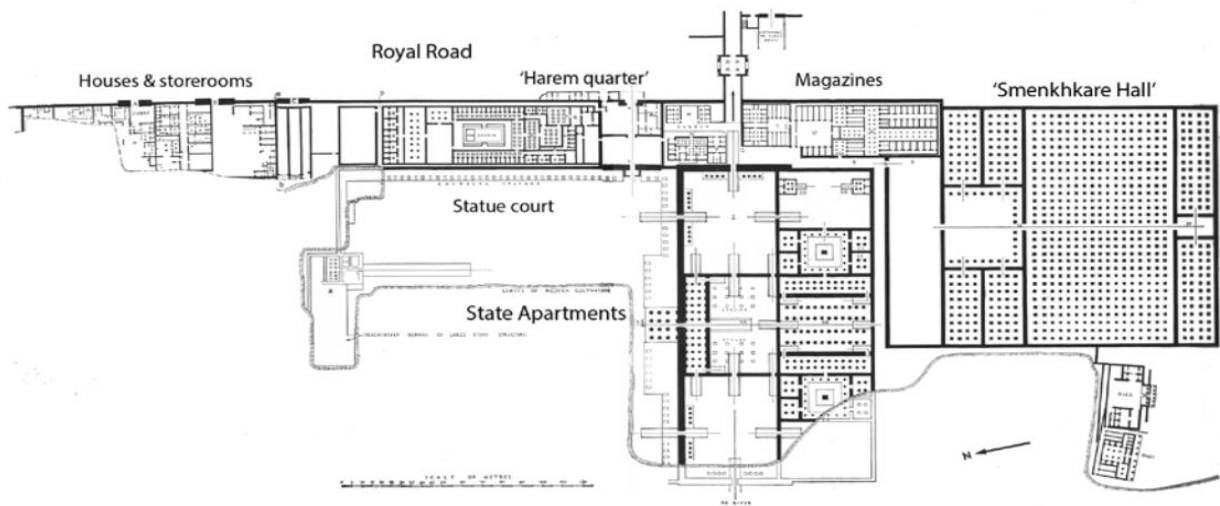
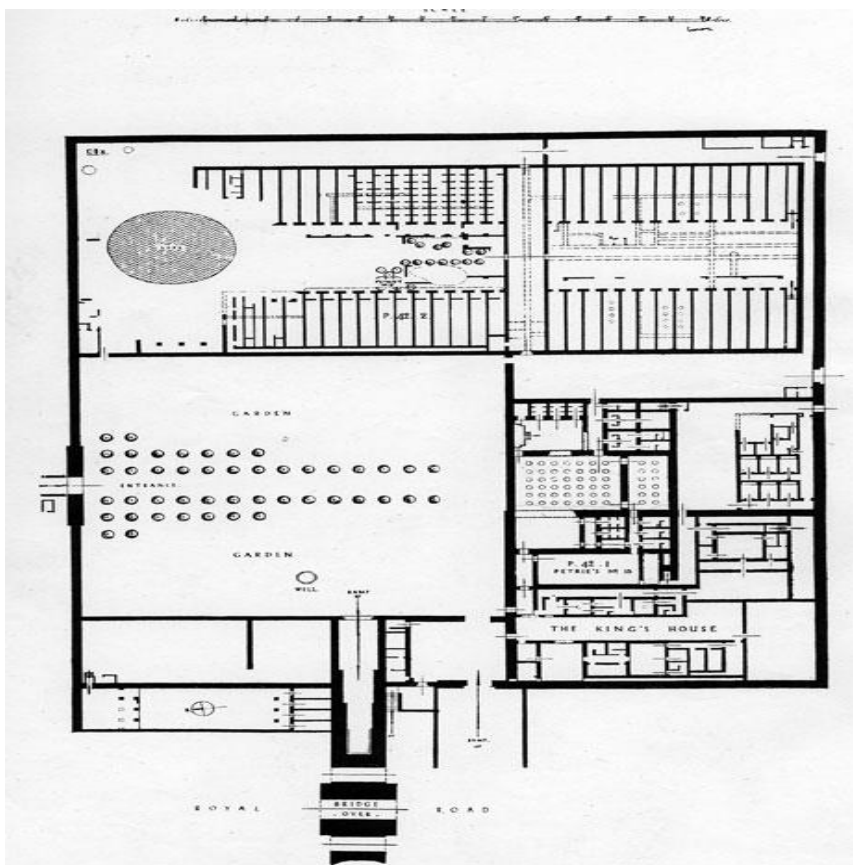

Figure 13. Plan of the Great Palace, partly restored, after its clearance in the 1930s.

Εικ. 6: Κάτοψη του κεντρικού ανακτόρου στην Ακετατόν μετά από τις ανασκαφές του 1930.

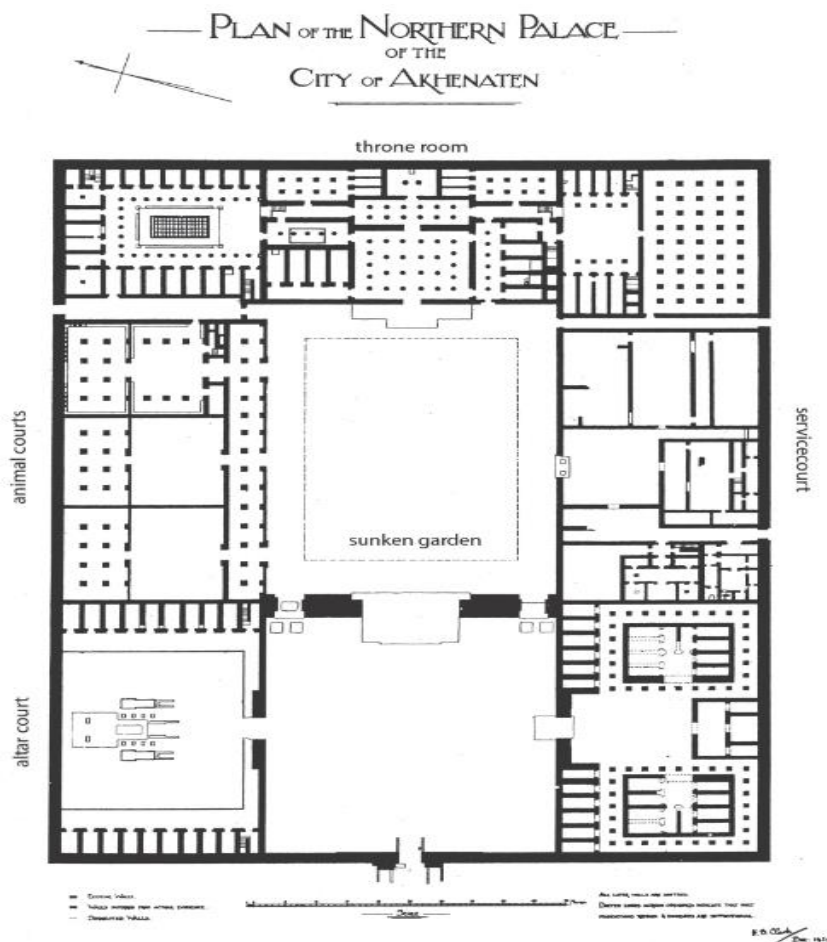
Πηγή: Stevens 2016, 14, figure 13.

Εικ. 7: Κάτοψη του «Οίκου του Βασιλιά» στην Ακετατόν. Πηγή: Amarna project.

Εικ. 8: Διακόσμηση με σκηνές βάλτου σε δάπεδο στοάς του χαρεμιού του κεντρικού ανακτόρου στην Ακετατόν. Πηγή: Tour Egypt.net.

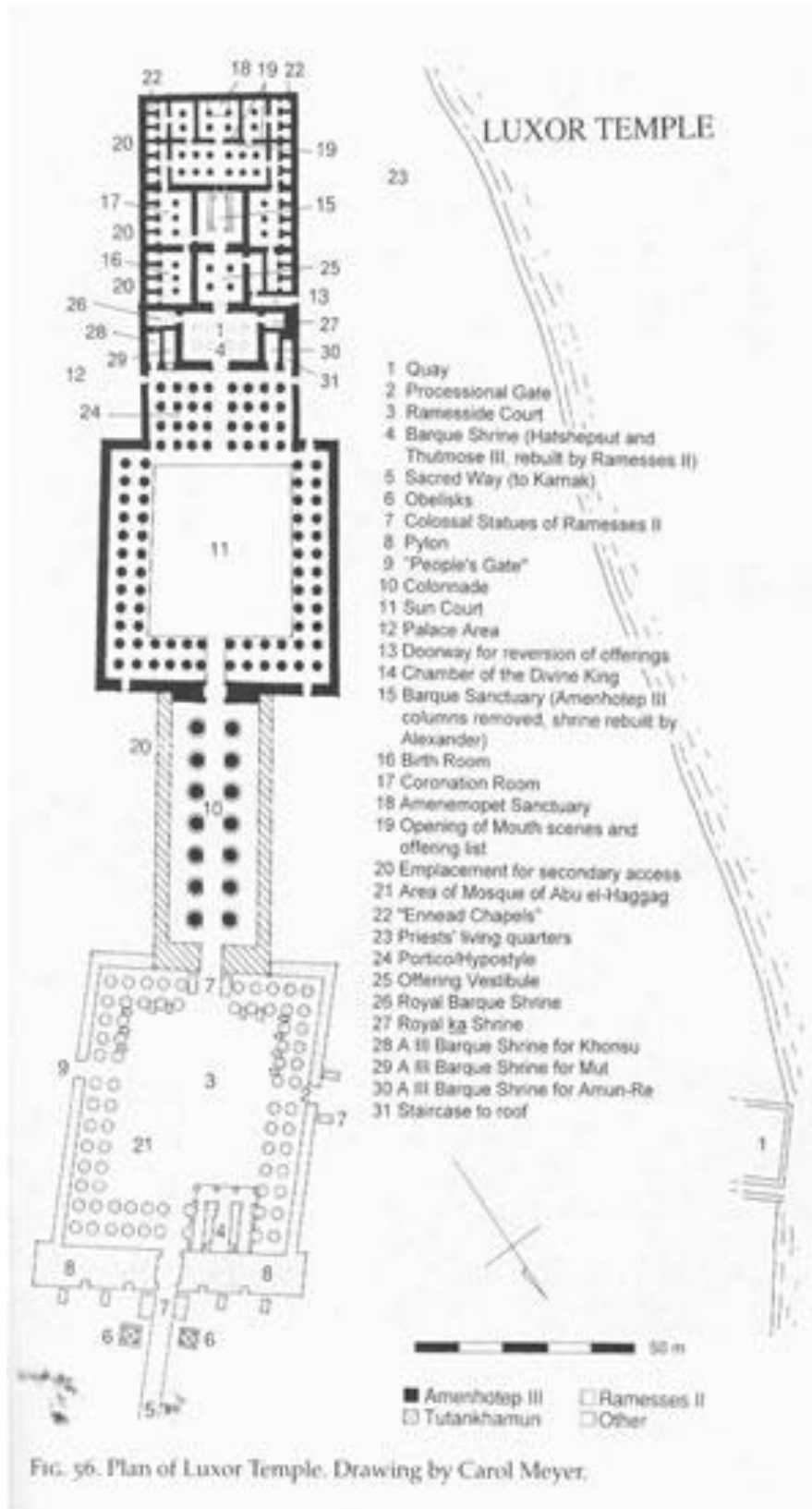
Εικ. 9: Κάτοψη του βόρειου παλατιού στην Ακετατόν. Πηγή: Stevens 2016, 9, figure 7.

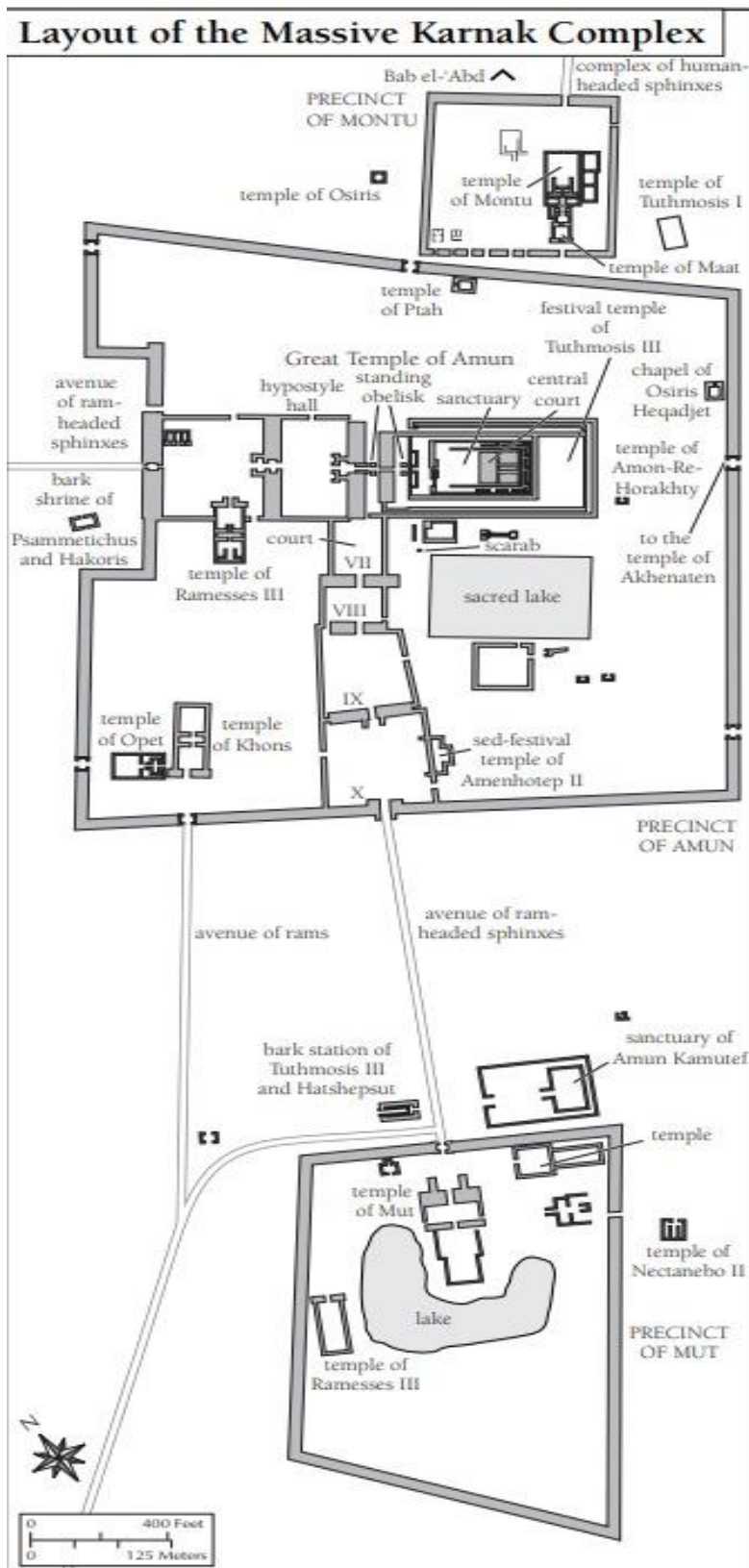
Εικ. 10: Σκηνές πτηνών και βάλτων από τους τοίχους του βόρειου παλατιού της Ακετατόν.
Πηγή: Amarna project.

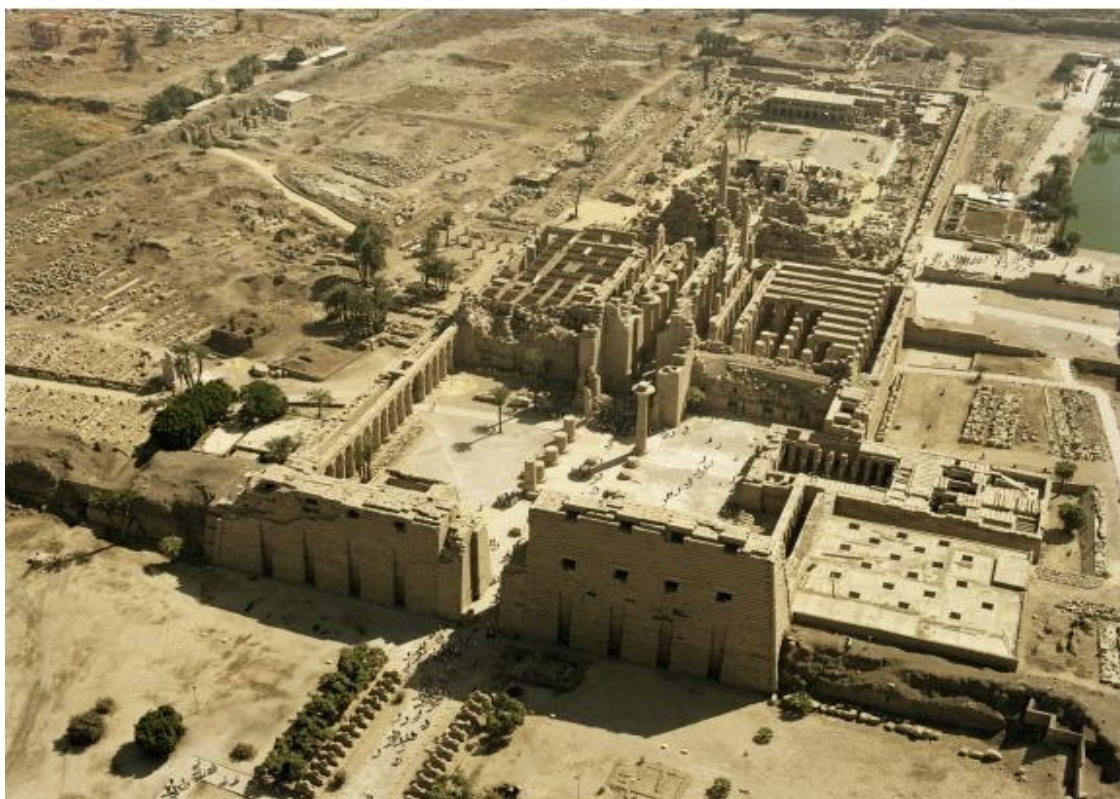
Εικ. 11: Σκηνές βάλτων και ζωφόρος που απεικονίζει φυτά πάνω σε μπλε φόντο.
Ανακατασκευή της διακόσμησης δωματίου του βόρειου παλατιού της Ακετατόν. Πηγή:
Amarna project.

Εικ. 12: Κάτοψη του ναού του Λούξορ. Πηγή: Brown.edu.

Εικ. 13: Κάτοψη των τριών ναϊκών συμπλεγμάτων του Καρνακ. Πηγή: Bunson 2002, 194.

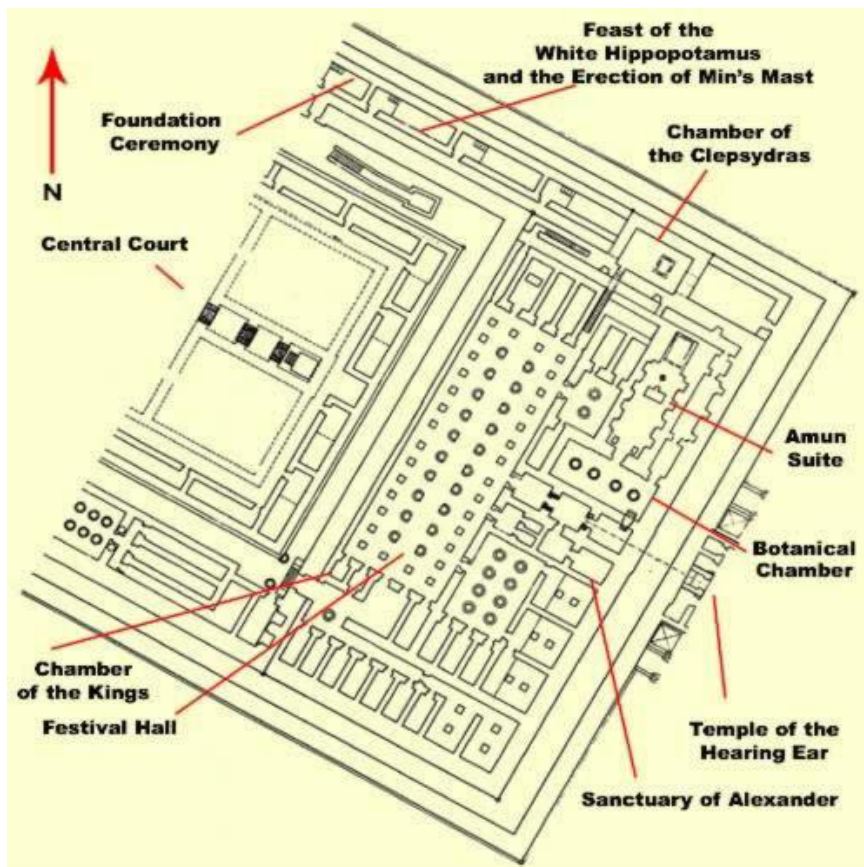
Εικ. 14: Αεροφωτογραφία του κύριου άξονα του ναού του Άμωνα στο Καρνακ. Πηγή: Biston-Moulin και Thiers 2018, 156, fig. 12.1.

Εικ. 15: Δυτική είσοδος του ναού του Άμωνα στο Καρνακ. Πηγή: Wilkinson 2000, 155.

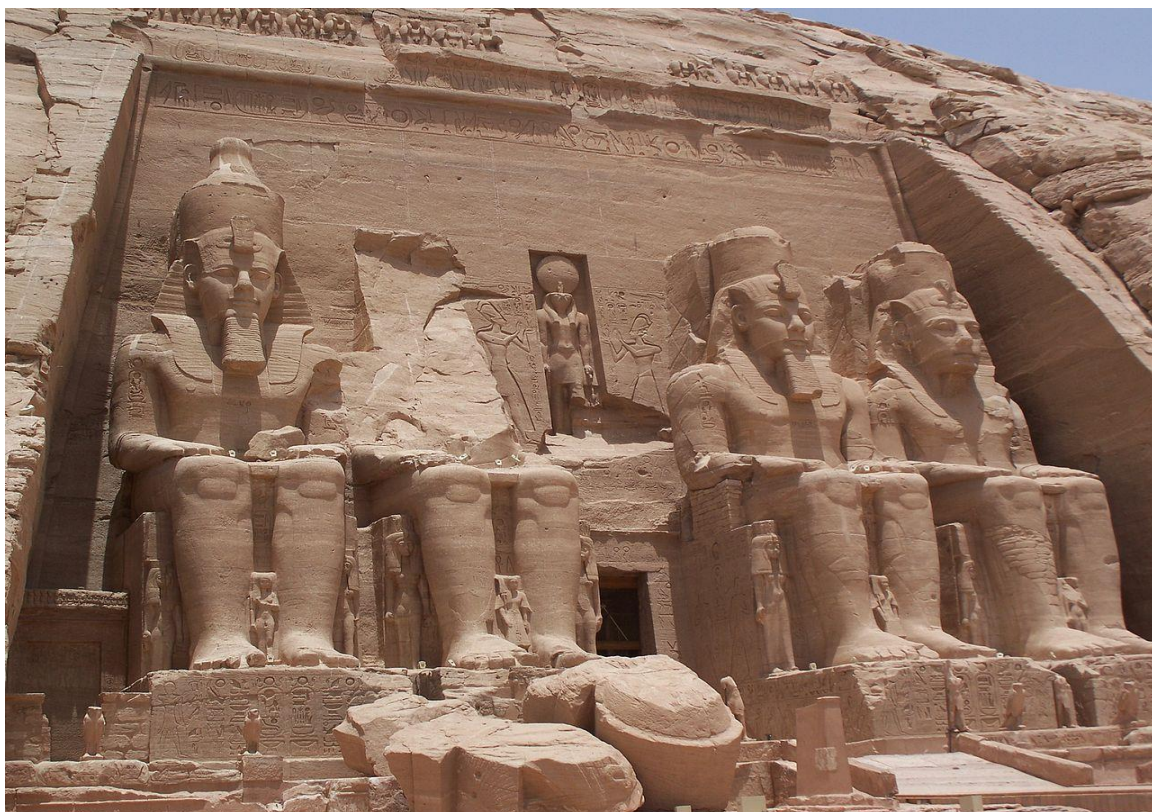
Εικ. 16: Αναπαράσταση κιονόκρανου σχήματος ανοιχτού άνθους λωτού. Πηγή: Touregypt.net.

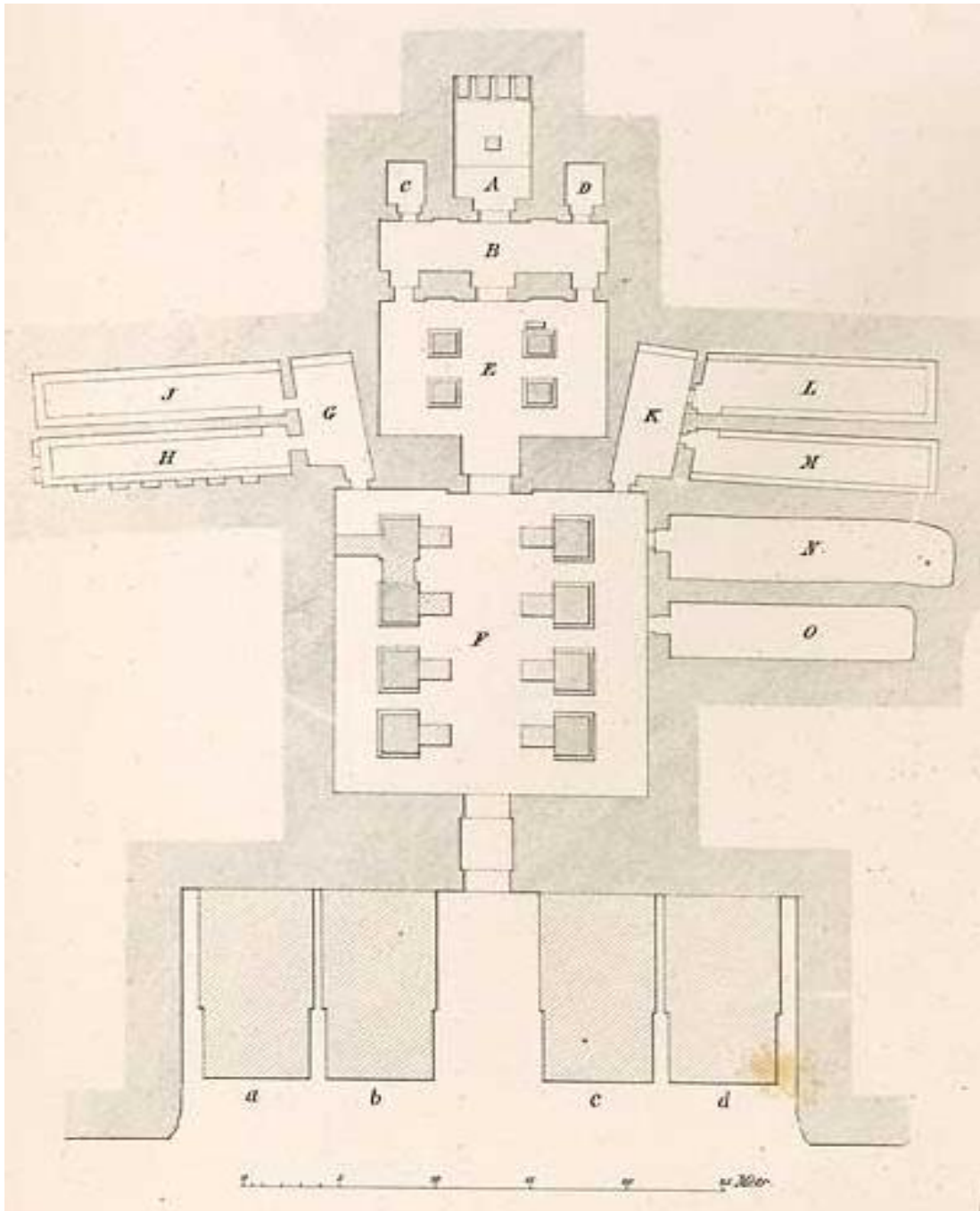
Εικ. 17: Μνημείο του Τούθμωσι Γ΄ που σχετιζόταν με τη λατρεία του. Ανατολικά του ναού του Άμωνα στο Καρνακ. Πηγή: Touregypt.net.

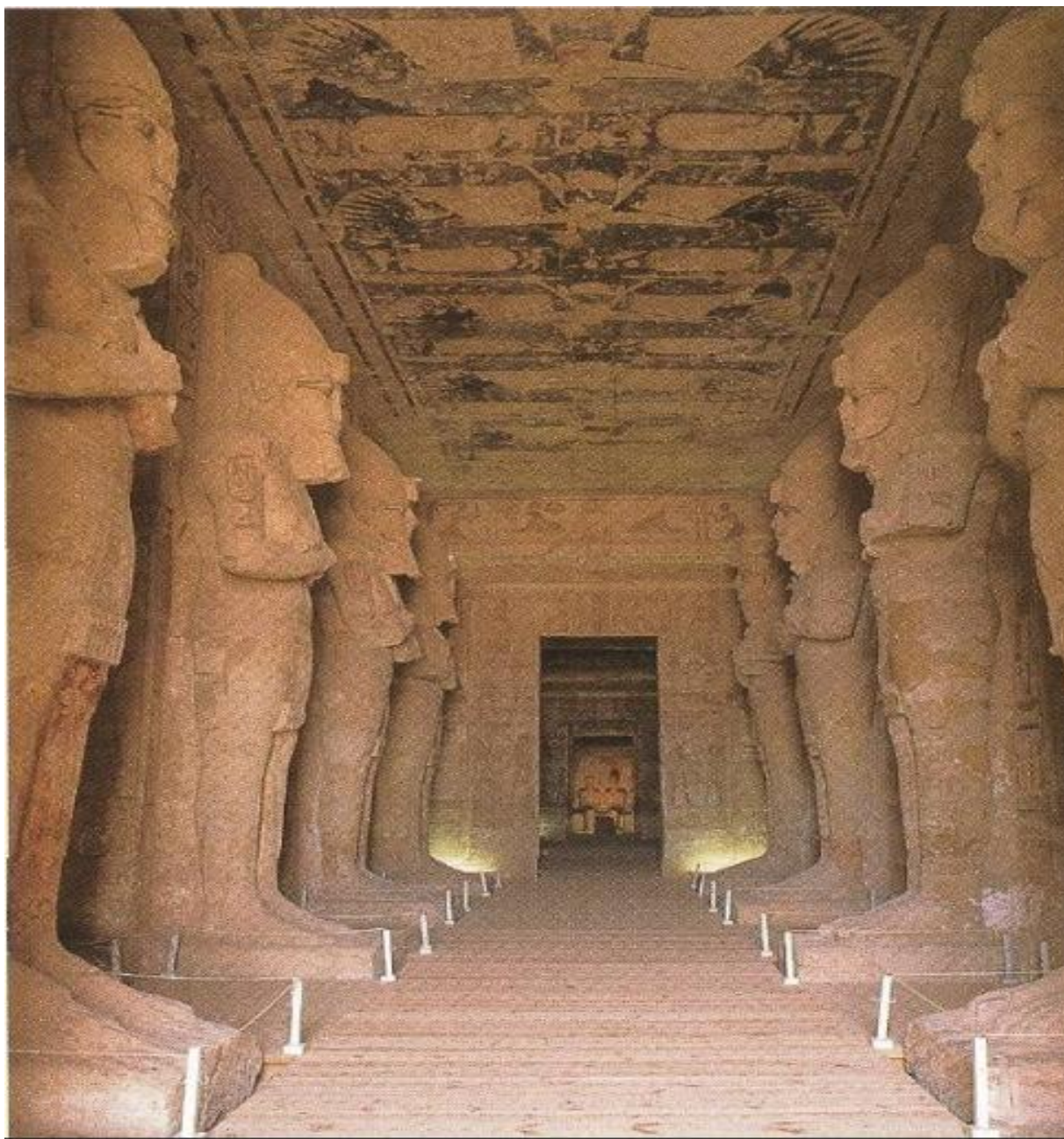
Εικ. 18: Χάρτης της σύγχρονης Αιγύπτου και τοποθεσία του Abu Simbel. Πηγή: Encyclopaedia Britannica.

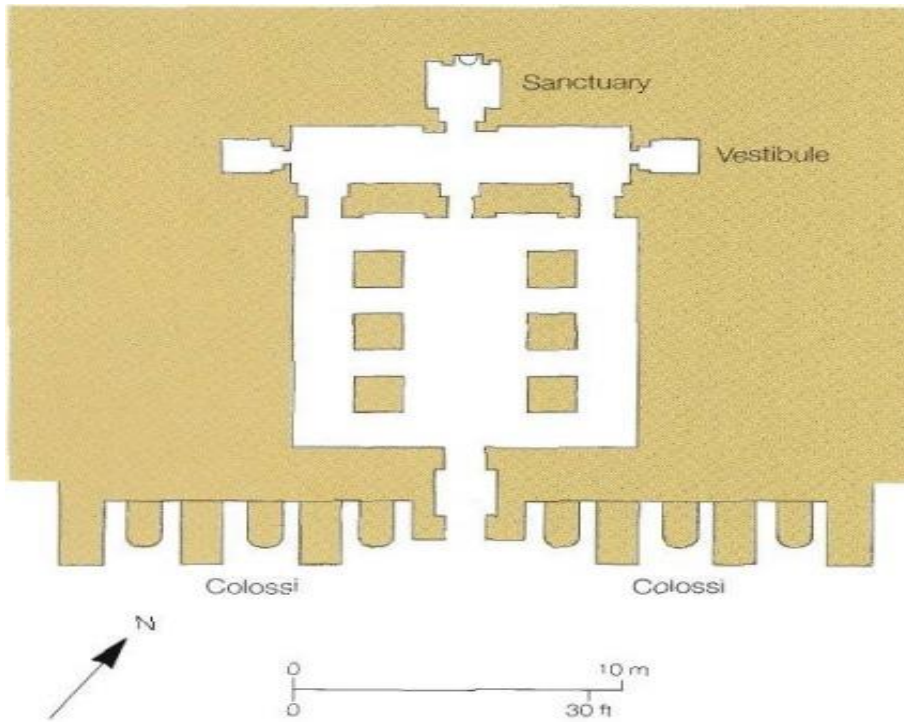
Εικ. 19: Πρόσοψη του Μεγάλου Ναού του Ραμσή Β΄ στο Abu Simbel. Πηγή: Wikimedia commons.

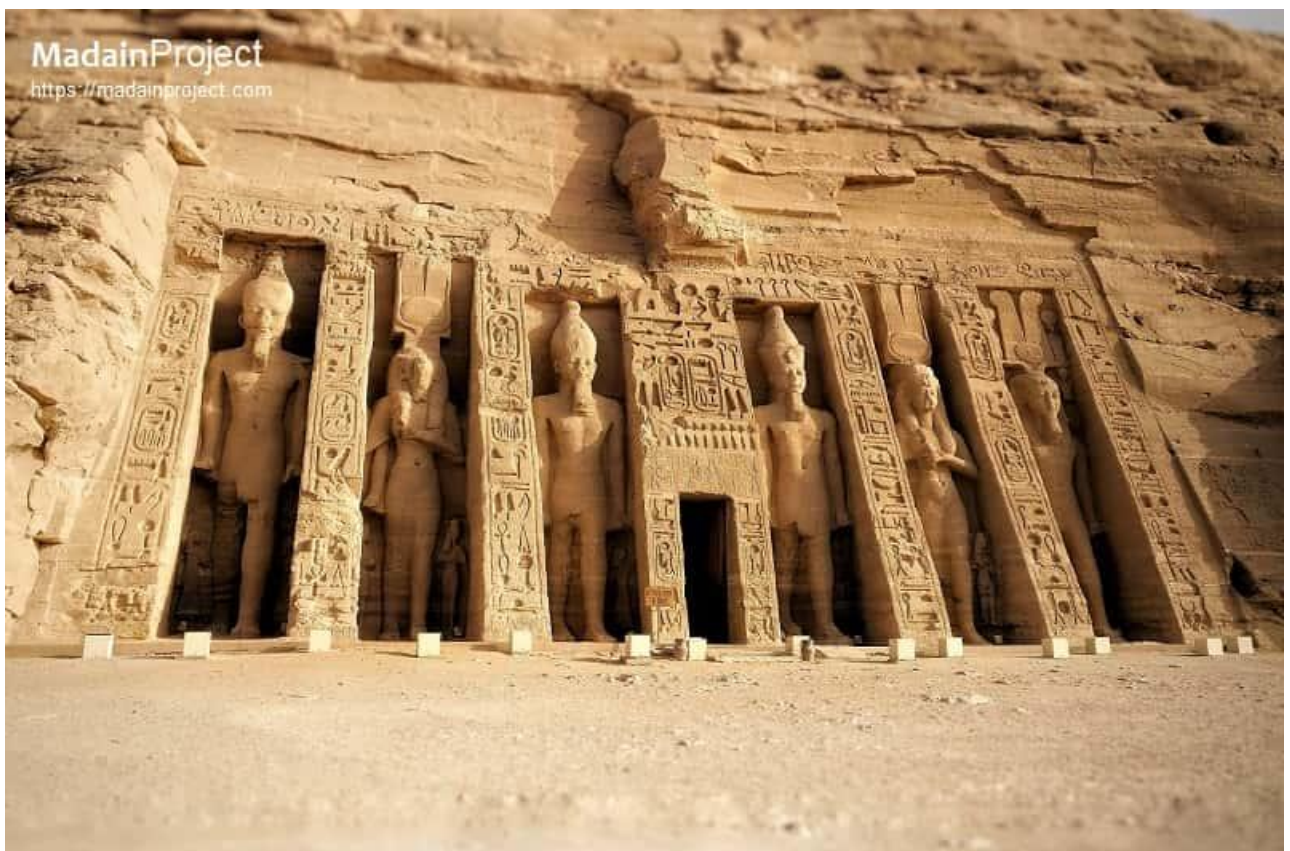
Εικ. 20: Κάτοψη του Μεγάλου Ναού του Ραμσή Β΄ στο Abu Simbel. Πηγή: Wikimedia commons.

Εικ. 21: Η κεντρική υπόστυλη αίθουσα του Μεγάλου Ναού στο Abu Simbel, με τα οσιριακά της αγάλματα. Στο βάθος, η δεύτερη υπόστυλη αίθουσα του ναού και το άδυτο. Πηγή: Wilkinson 2000, 225.

Εικ. 22: Κάτοψη του Μικρού Ναού του Ραμσή Β΄ στο Abu Simbel. Πηγή: Wilkinson 2000, 227.

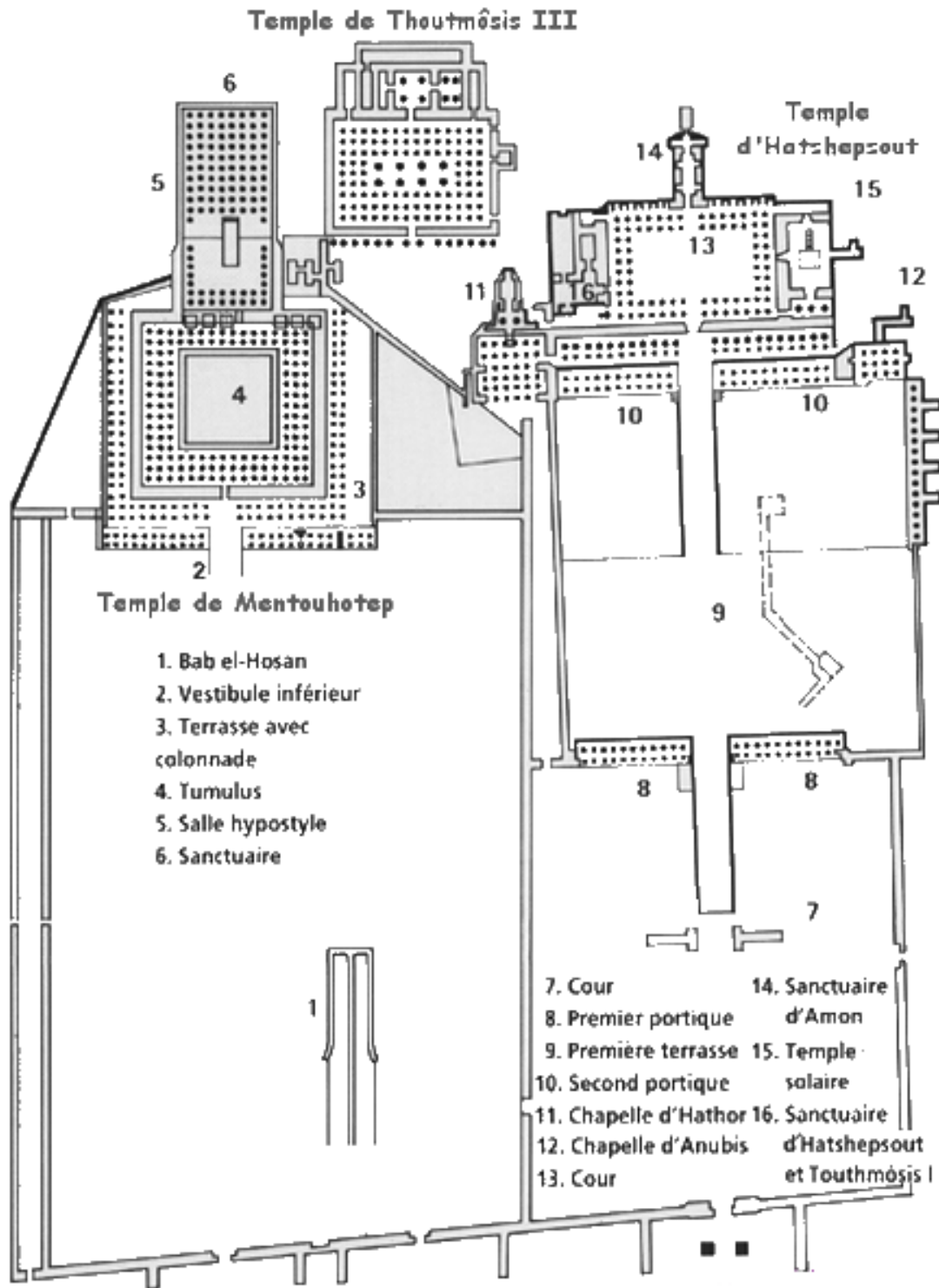
Εικ. 23: Πρόσοψη του Μικρού Ναού του Ραμσή Β΄ στο Abu Simbel. Πηγή: Madain project.

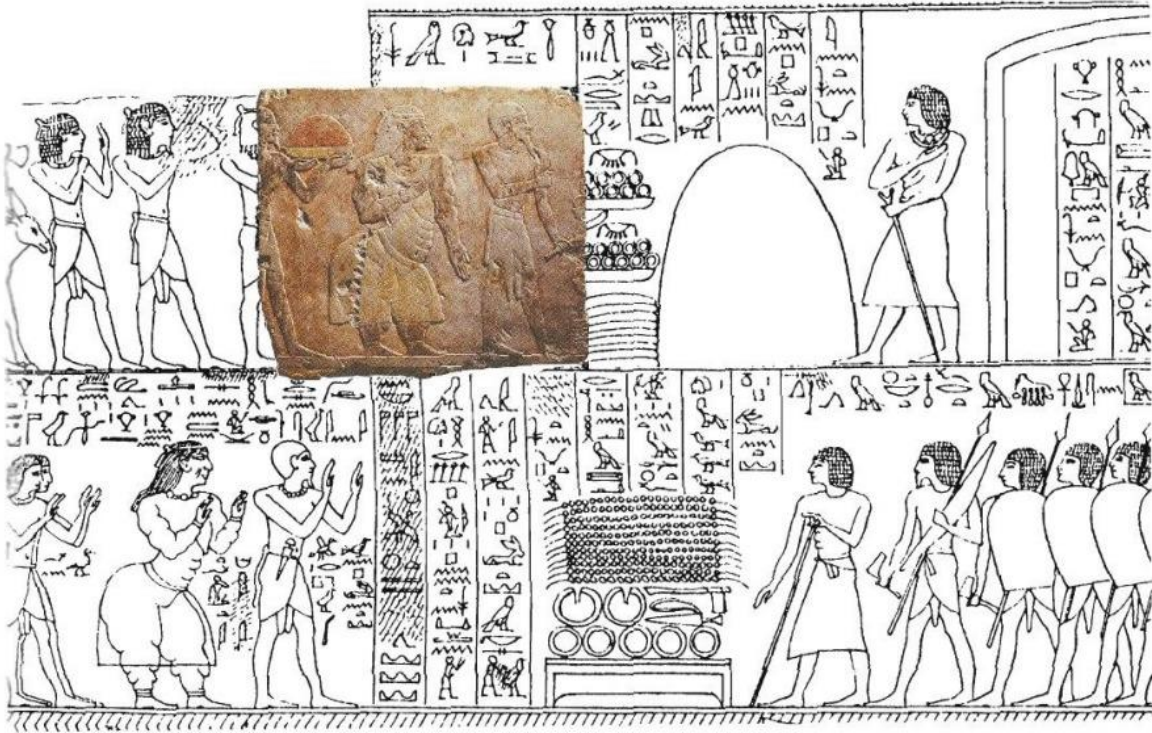
Εικ. 24: Υπόστυλη αίθουσα του Μικρού Ναού στο Abu Simbel. Στο βάθος, το άδυτο του ναού.
Πηγή: Madain Project.

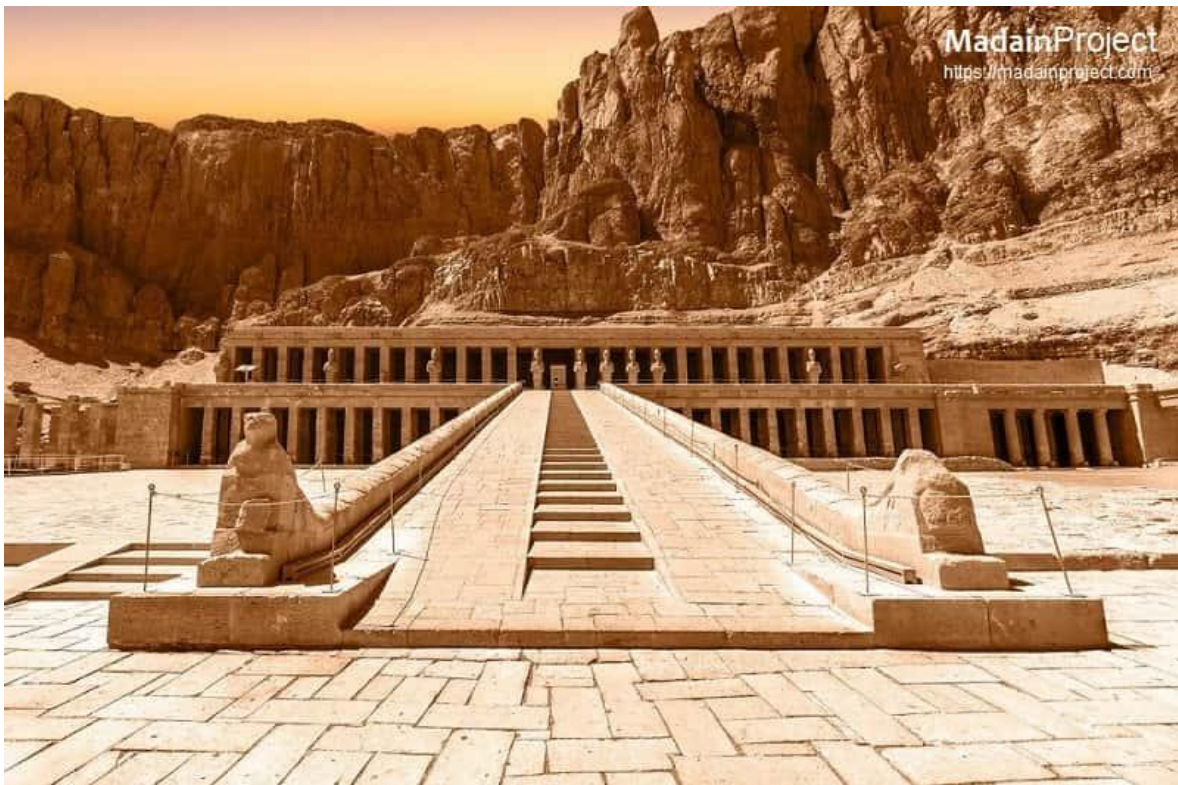
Εικ. 25: Αεροφωτογραφία του νεκρικού ναού της Χατσεψούτ στο Deir el Bahari. Πηγή: Ancient Egypt Online.

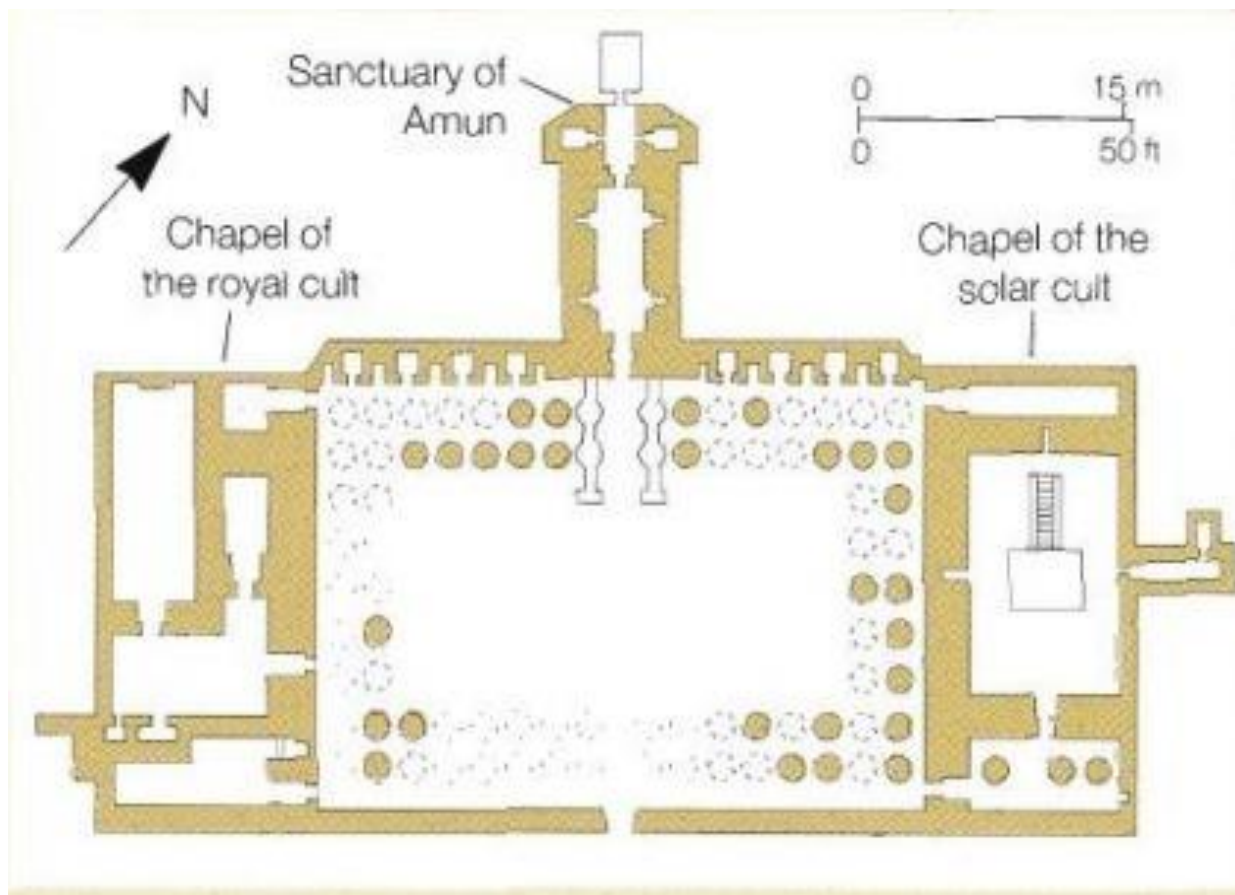
Εικ. 26: Κάτοψη του νεκρικού ναού της Χατσεψούτ, του ναού του Τούθμοσι Γ΄ και του ταφικού συμπλέγματος του Μεντουχοτέπ στο Deir el-Bahari. Πηγή: Wikimedia commons.

Εικ. 27: Η εκστρατεία της Χατσεψούτ στο Πούντ. Ανάγλυφα στη δεύτερη στοά του νεκρικού ναού της Χατσεψούτ στο Deir el-Bahari. Πηγή: Wilkinson 2000, 177.

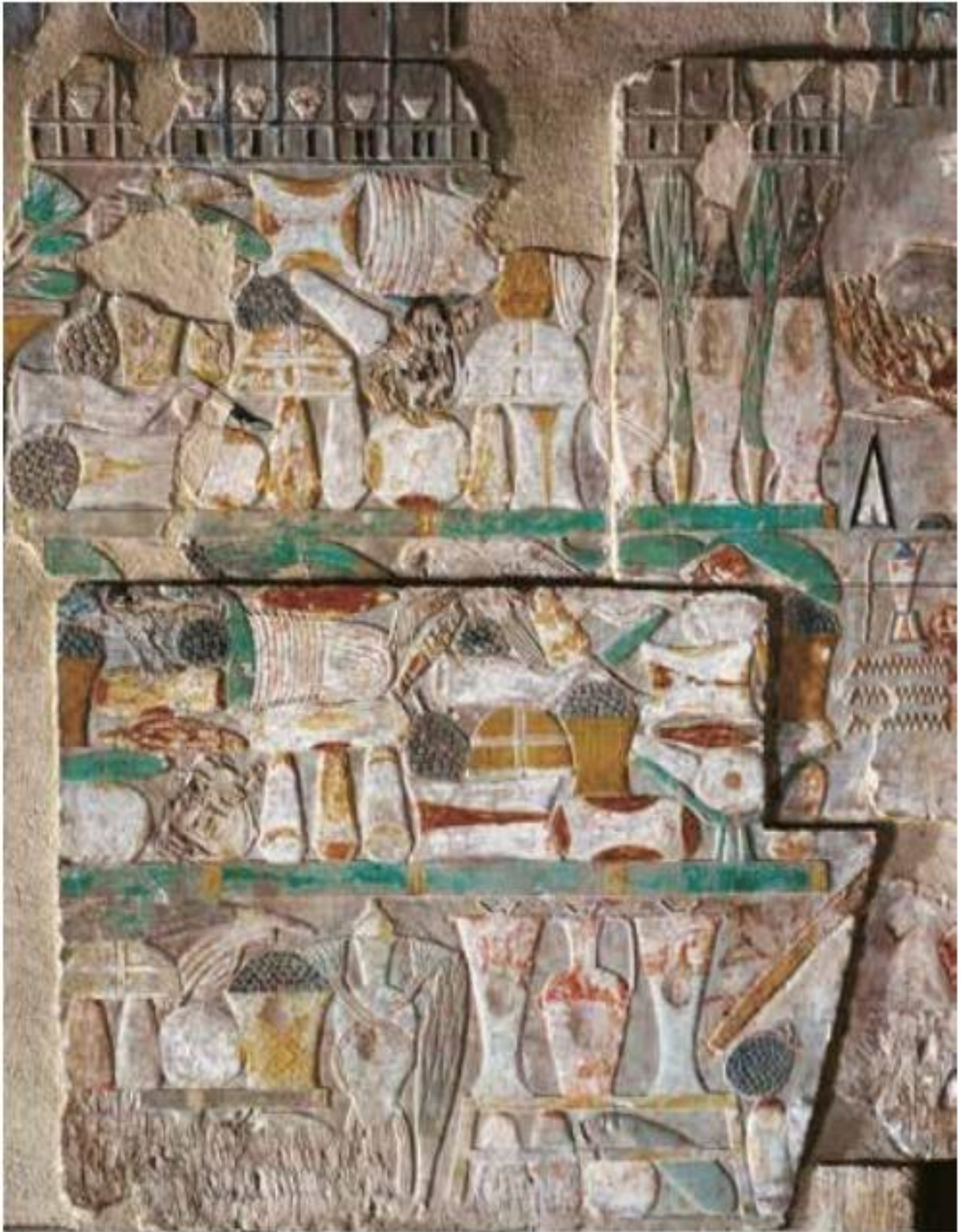
Εικ. 28: Η δεύτερη ράμπα και τα αγάλματα του Ωρου που πλασιώνουν την είσοδο της Νεκρικός ναός της Χατσεψούτ στο Deir el-Bahari. Πηγή: Madain project.

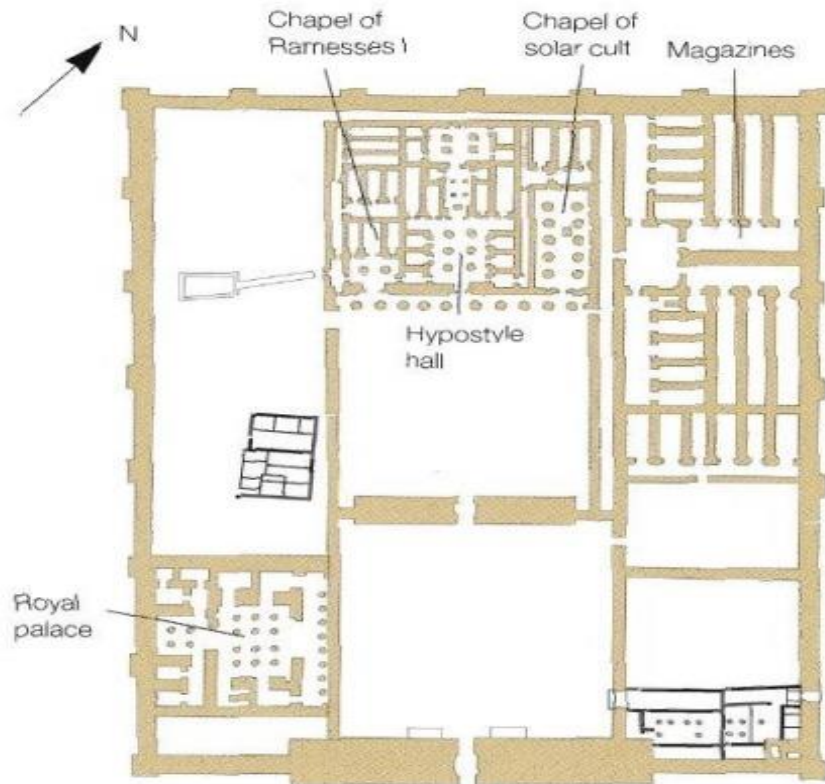
Εικ. 29: Κάτοψη του κύριου τμήματος του νεκρικού ναού της Χατσεψούτ στο Deir el-Bahari.
Πηγή: Wilkinson 2000, 178.

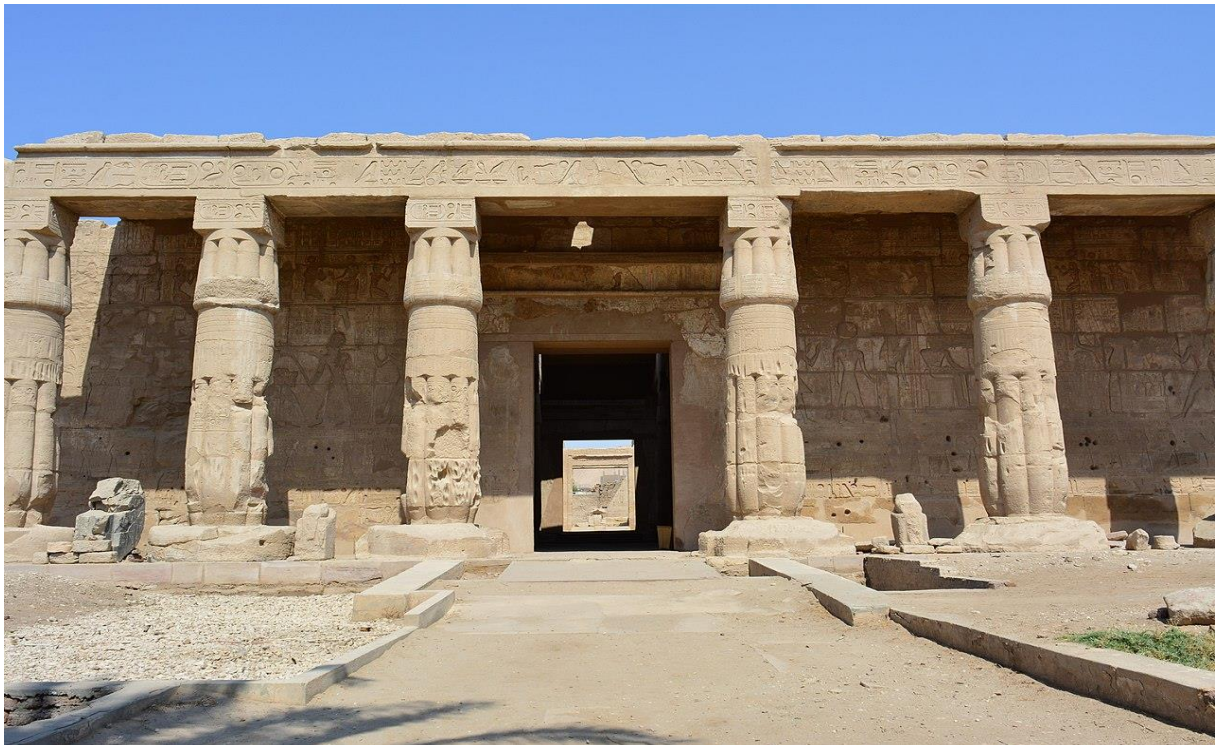
Εικ. 30: Η Χατσεψούτ χύνει νερό στα πόδια του αγάλματος του Άμωνα-Ρα. Αίθουσα αγάλματος στο άδυτο του νεκρικού ναού της Χατσεψούτ. Πηγή: Pawlicki 2017, 14.

Εικ. 31: Ανάγλυφη παράσταση προσφορών. Αίθουσα ιερής λέμβου στο άδυτο του νεκρικού ναού της Χατσεψούτ. Πηγή: Pawlicki 2017, 16.

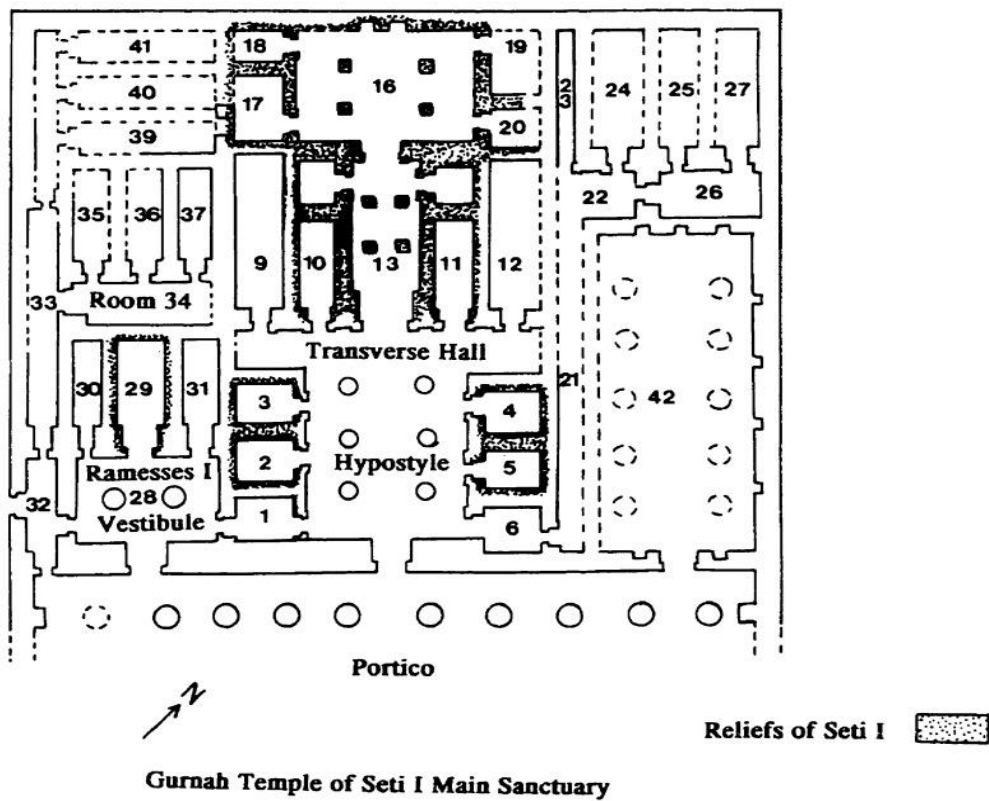
Εικ. 32: Κάτοψη του νεκρικού ναού του Σέτι Α΄ στη Θήβα. Πηγή: Wilkinson 2000, 173.

Εικ. 33: Στοά μπροστά από την είσοδο της υπόστυλης αίθουσας του νεκρικού ναού του Σέτι Α΄ στη Θήβα. Πηγή: Wikimedia commons.

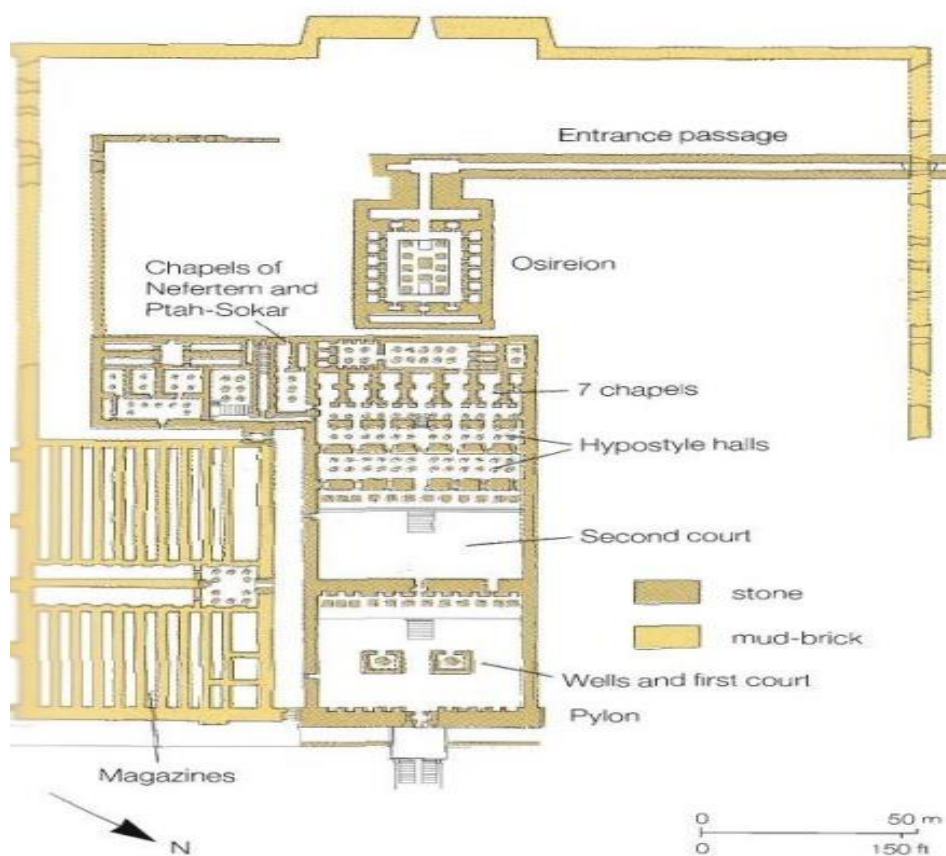
Εικ. 34: Τελετουργικό παλάτι στο νεκρικό ναό του Σέτι Α΄ στη Θήβα. Πηγή: Madain Project.

Εικ. 35: Κάτοψη του κύριου τμήματος του νεκρικού ναού του Σέτι Α΄ στη Θήβα. Πηγή: Brand 1998, 453.

Εικ. 36: Ιερό ηλιακής λατρείας. Νεκρικό ναός του Σέτι Α΄ στη Θήβα. Πηγή: Madain Project.

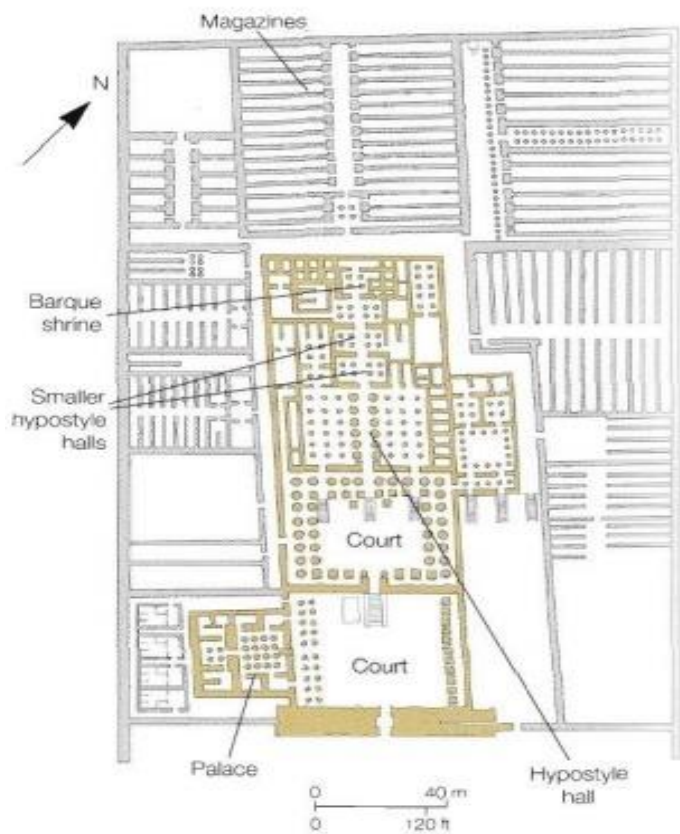
Εικ. 37: Κάτοψη του νεκρικού ναού του Σέτι Α΄ και του Οσιρίου στην Άβυδο. Πηγή: Wilkinson 2000, 147.

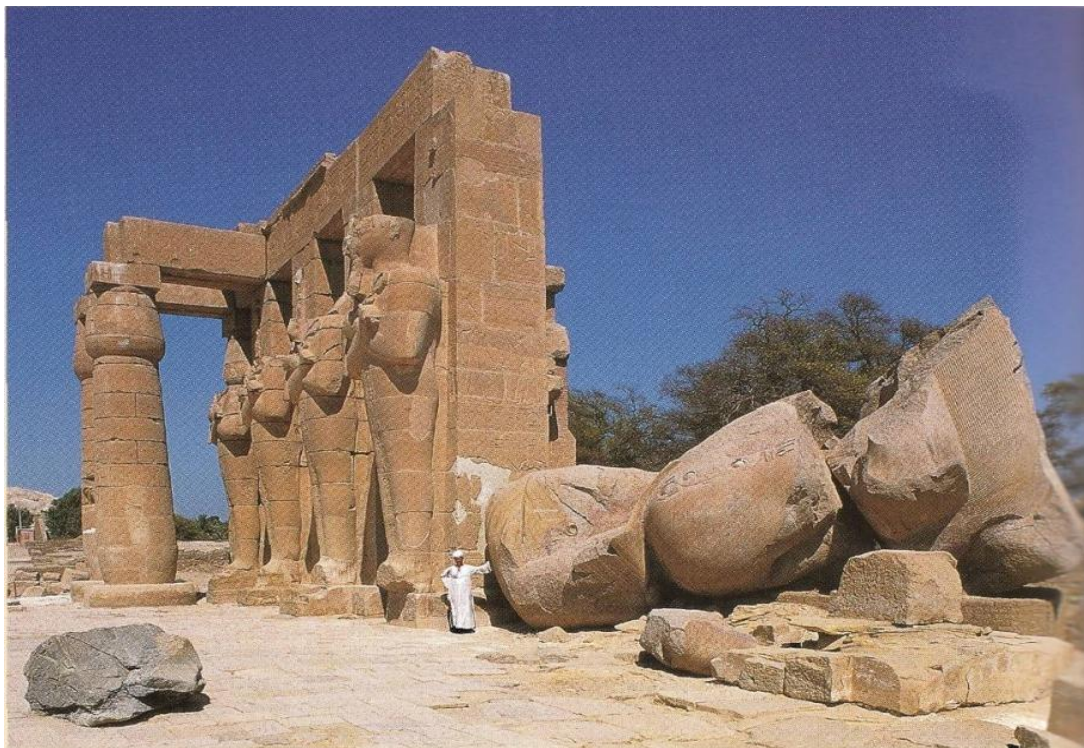
Εικ. 38: Πρώτη υπόστυλη αίθουσα. Νεκρικός ναός του Σέτι Α΄ στην Άβυδο. Πηγή: Wilkinson 2000, 147.

Εικ. 39: Το Οσίριον. Πηγή: Madain Project.

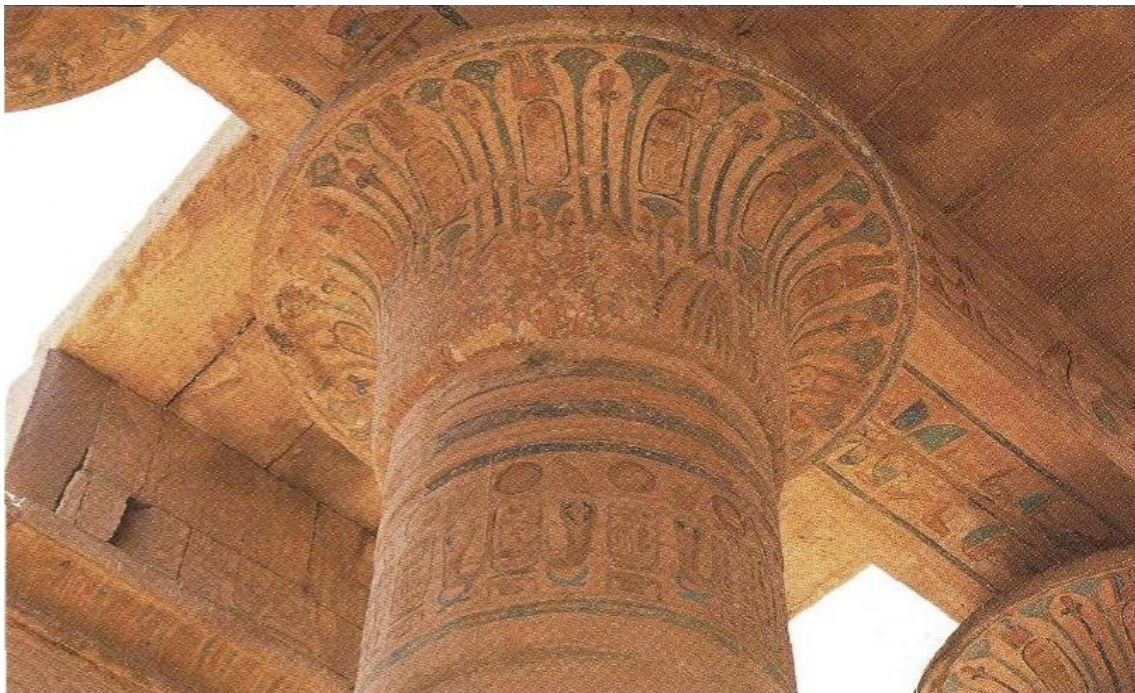
Εικ. 40: Κάτοψη του ναϊκού συμπλέγματος του Ραμσειού. Πηγή: Wilkinson 2000, 182.

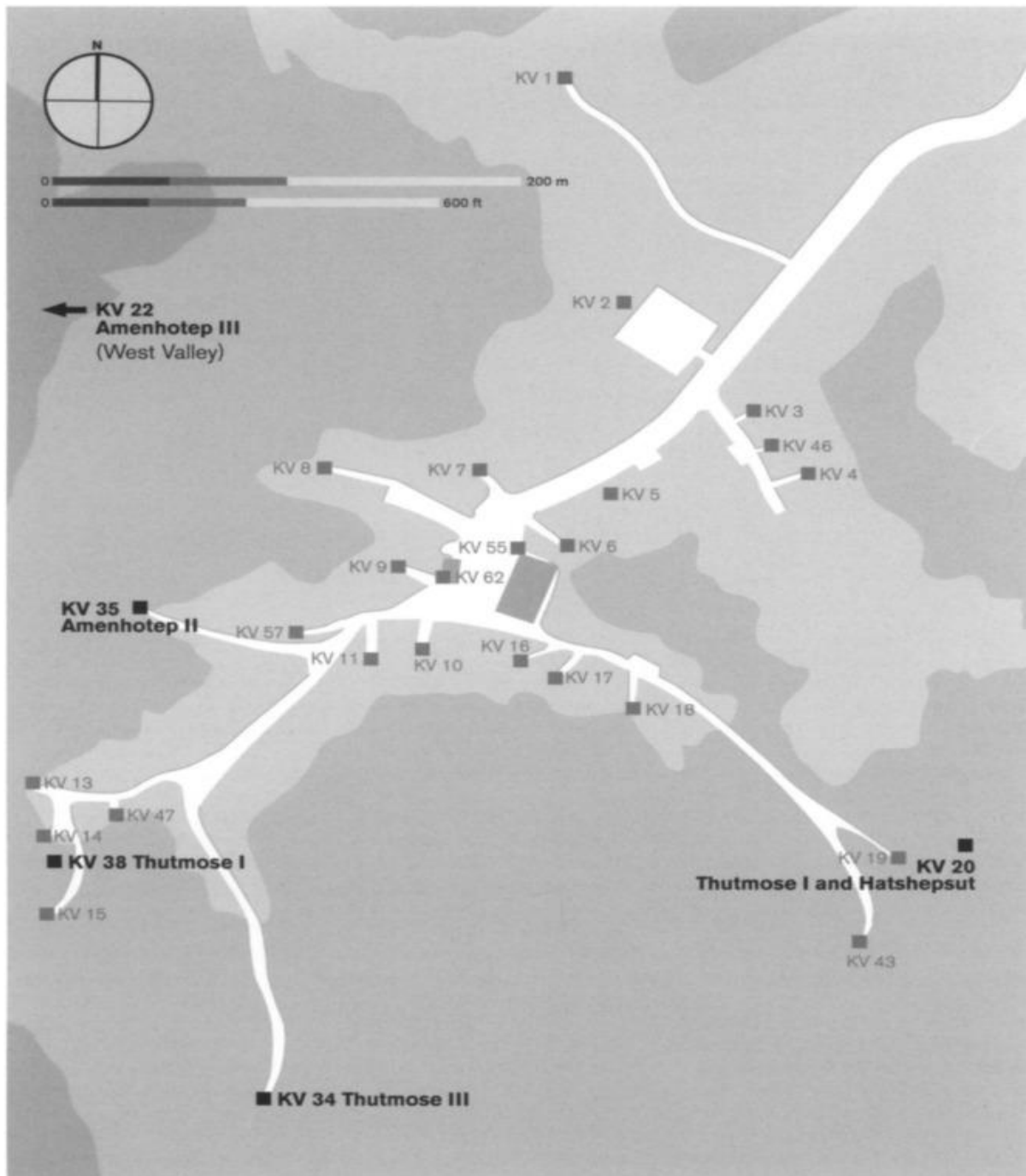
Εικ. 41: Σωζόμενα τμήματα του κολοσσού του Ραμσή Β΄ στο Ραμσειό. Πηγή: Wilkinson 2000, 184.

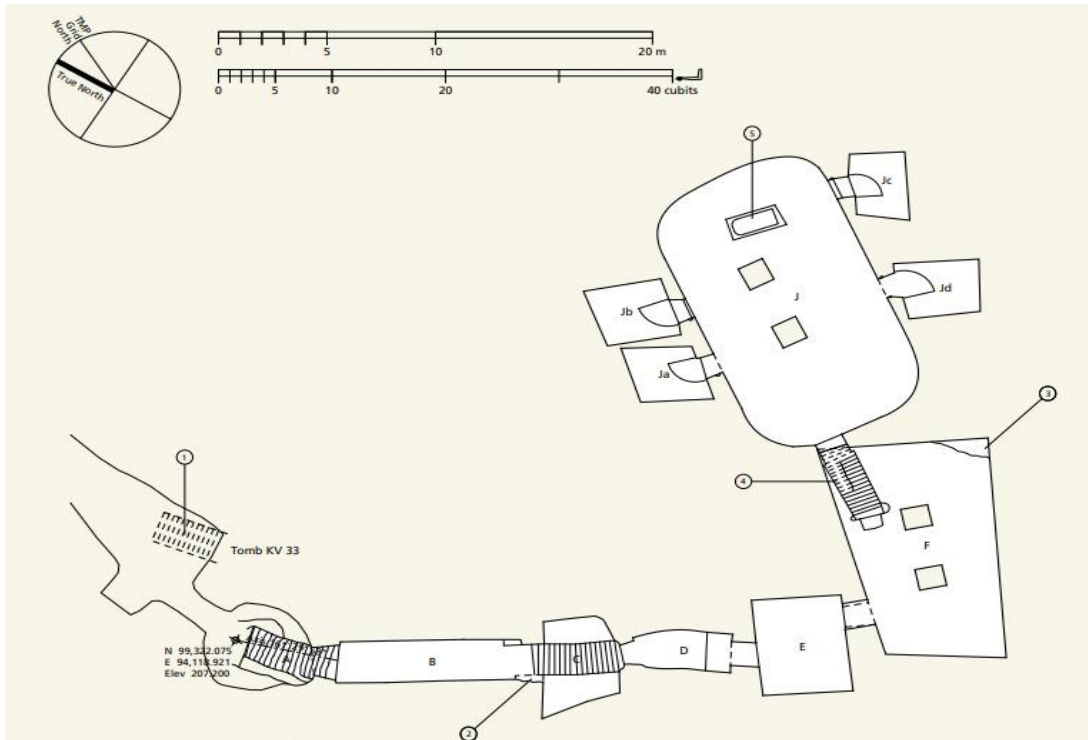
Εικ. 42: Αεροφωτογραφία της δυτικής πλευράς της δεύτερης αυλής και της πρώτης υπόστυλης αίθουσας. Ραμσείο. Πηγή: Aucante 2018, 15.

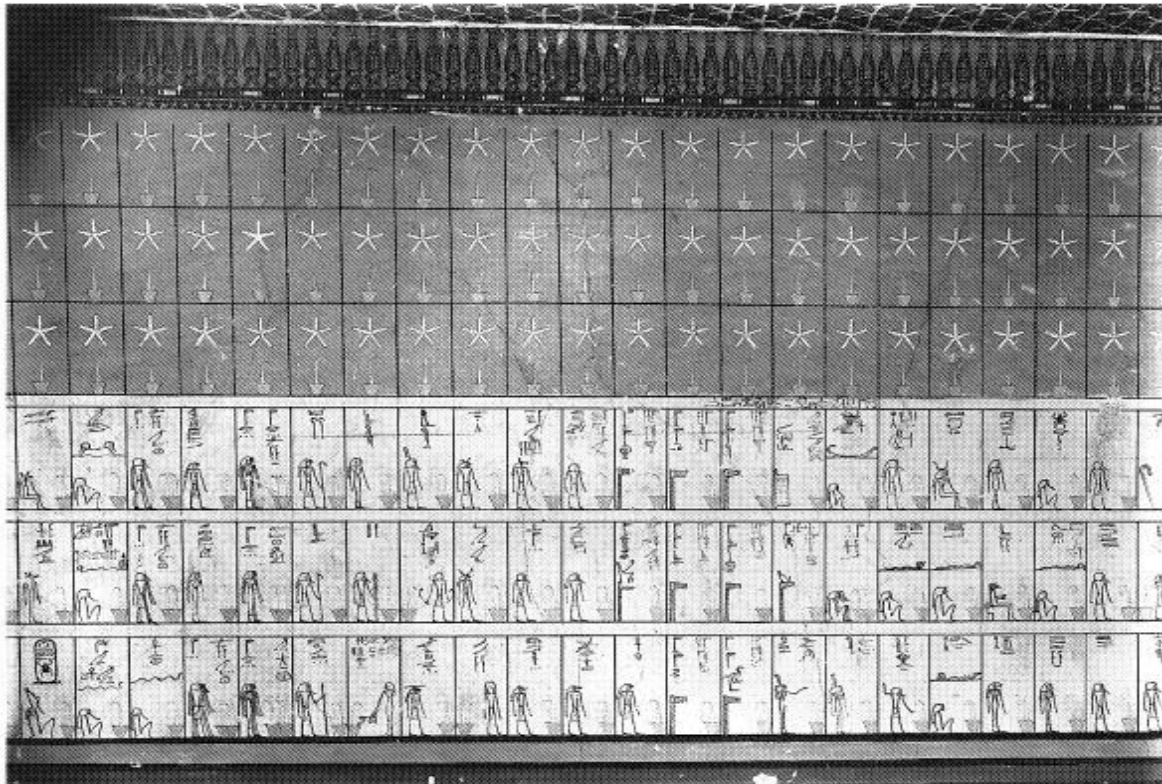
Εικ. 43: Κιονόκρανο σε σχήμα παπύρου. Υπόστυλη αίθουσα Ραμσείου. Πηγή: Wilkinson 2000, 185.

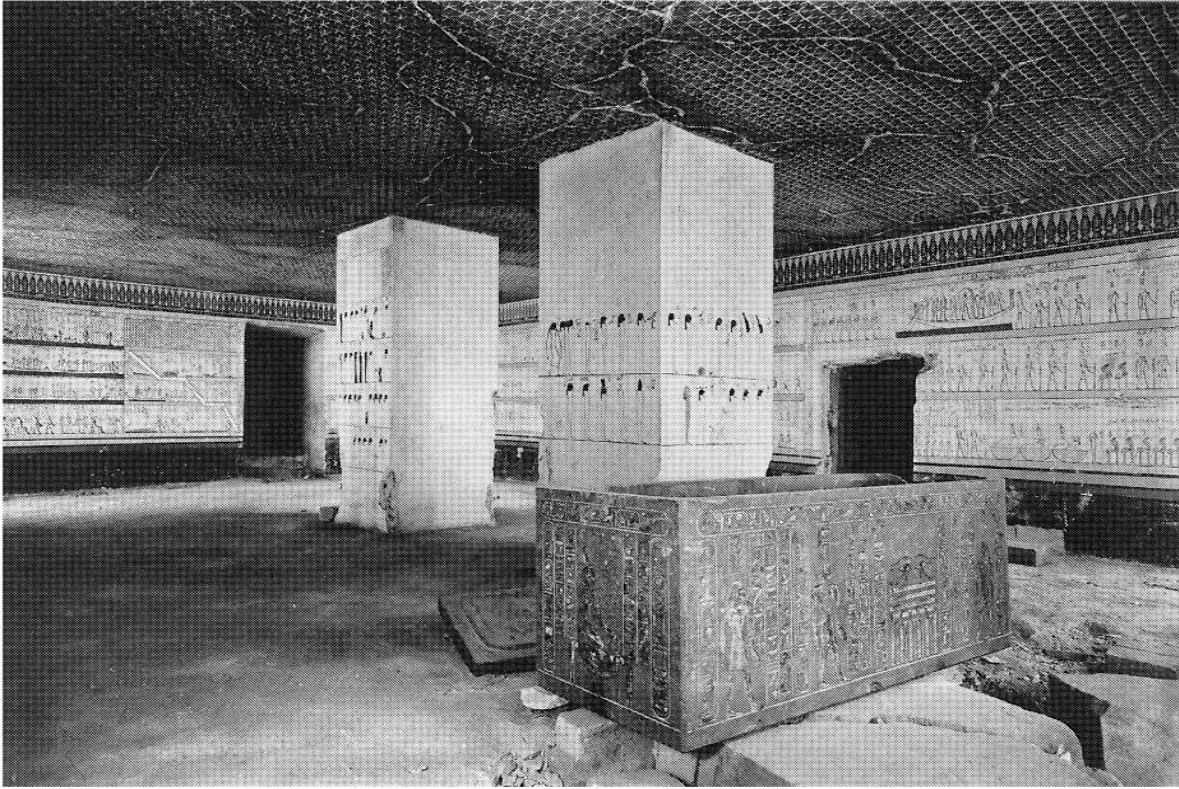
Εικ. 44: Πλάνο της Κοιλάδας των Βασιλέων και της θέσης των τάφων. Πηγή: Richter 2008, 75, fig. 1.

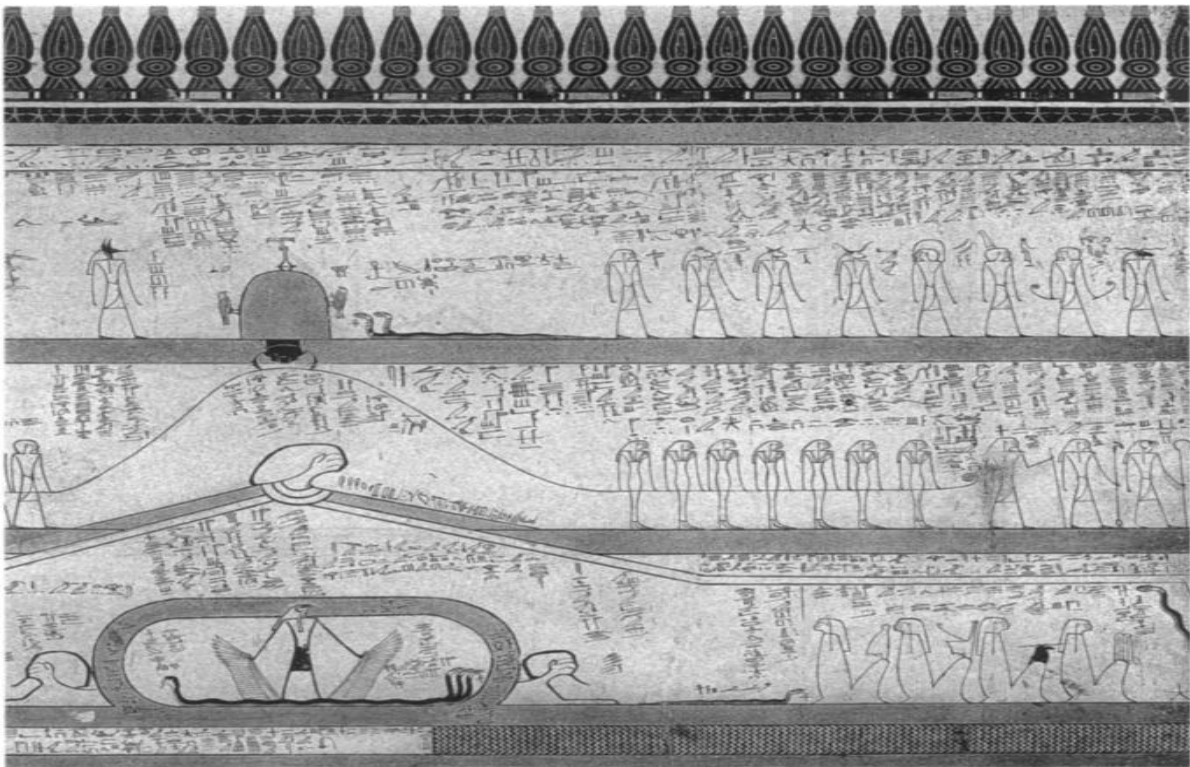
Εικ. 45: Κάτοψη του τάφου του Τούθμωσι Γ' (KV 34). Πηγή: Theban Mapping Project.

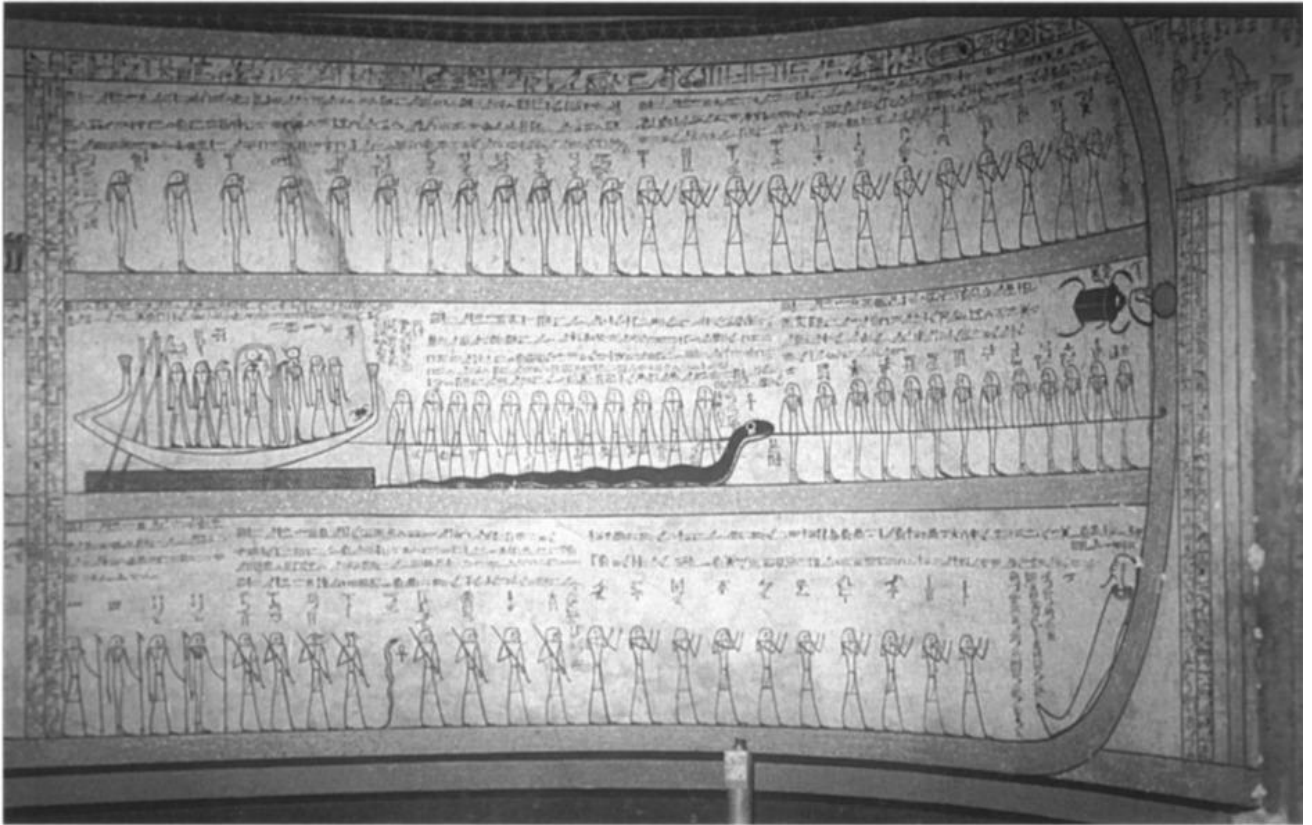
Εικ. 46: Οι θεότητες της πέμπτης ώρας του Αμντουάτ. Προθάλαμος του τάφου του Τούθμωσι Γ' (KV 34). Πηγή: Cline και O'Connor 2006, 550, figure 6.3.

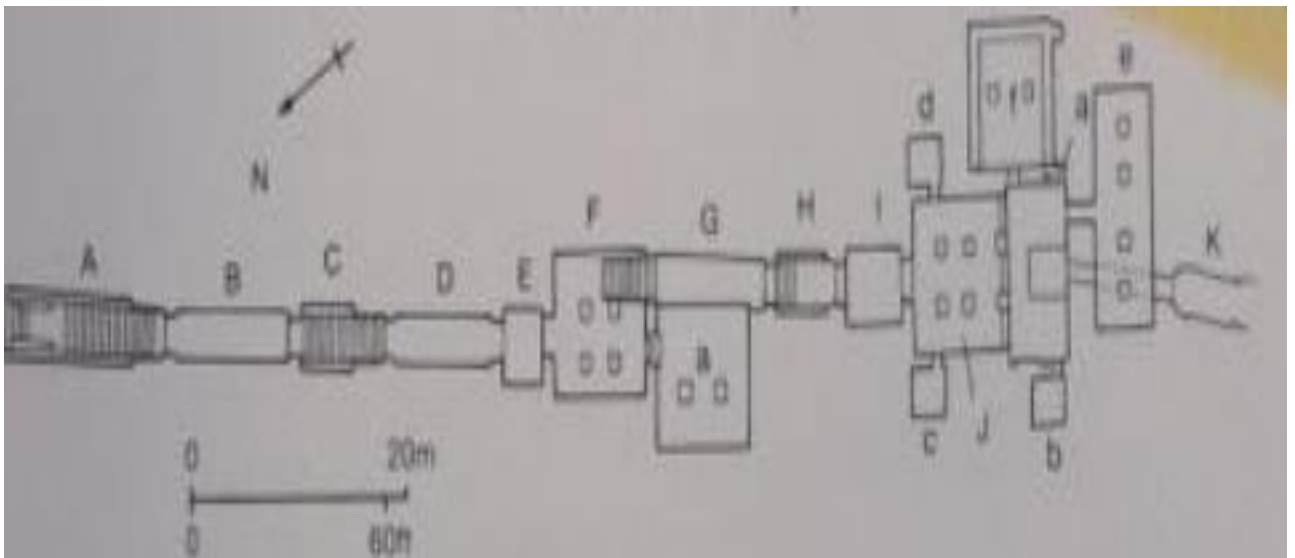
Εικ. 47: Ο ταφικός θάλαμος του τάφου του Τούθμωσι Γ΄ (KV 34). Πηγή: Cline και Ο' Connor 2006, 552, figure 6.6.

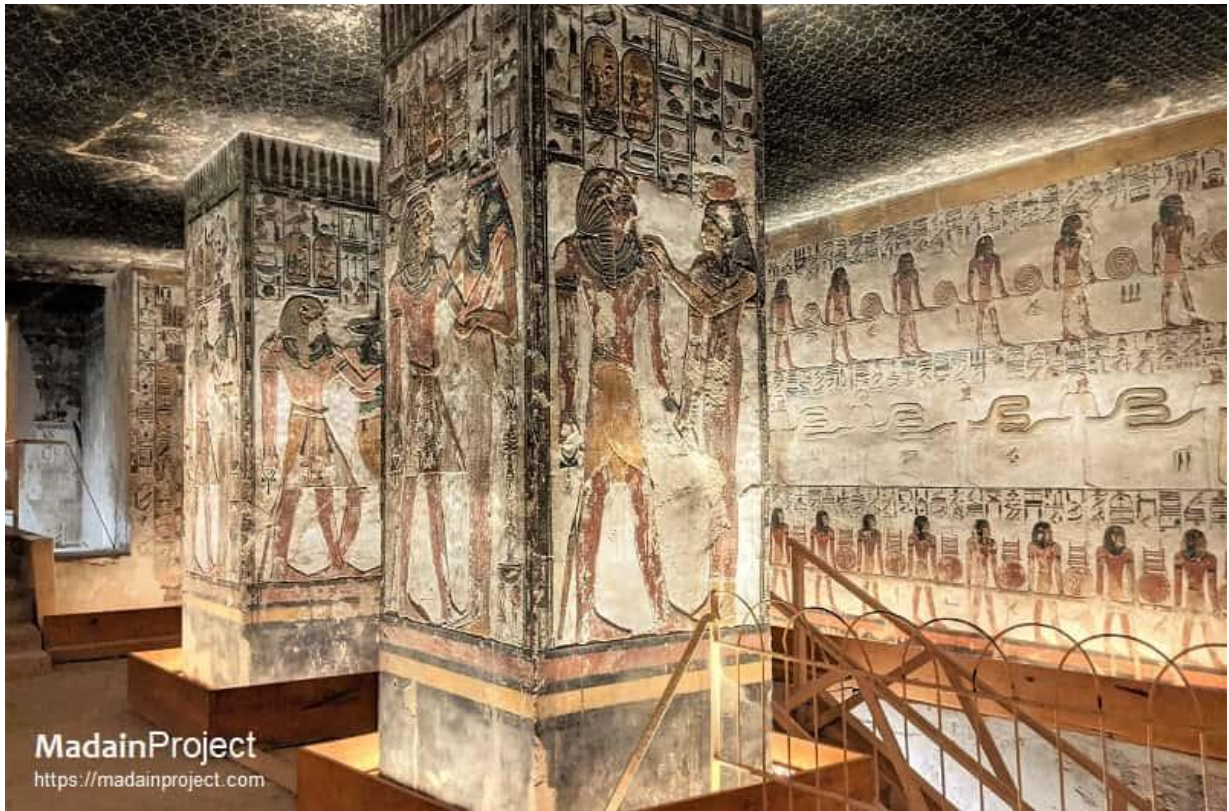
Εικ. 48: Λεπτομέρεια από την πέμπτη ώρα του Αμντουάτ. Ταφικός θάλαμος του τάφου του Τούθμωσι Γ΄ (KV 34). Πηγή: Richter 2008, 84, fig. 7.

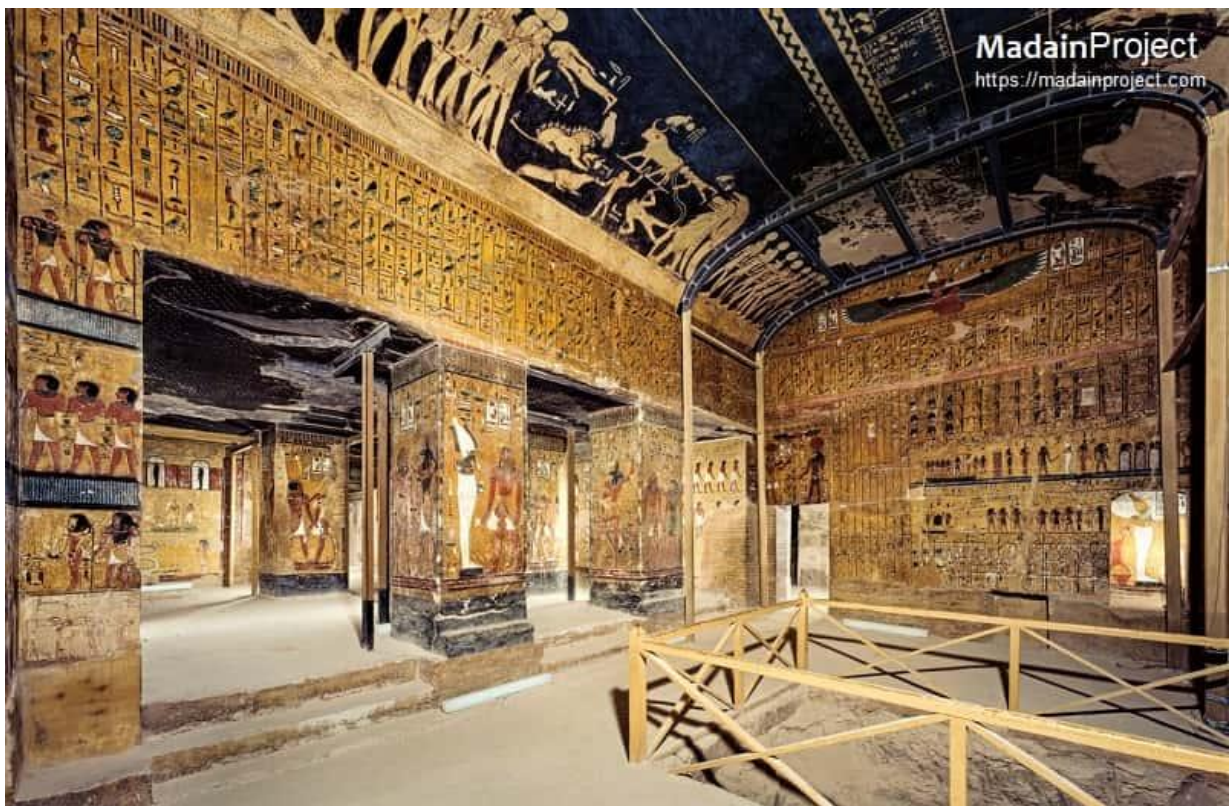
Εικ. 49: Η δωδέκατη ώρα του Αμντουάτ. Ταφικός θάλαμος του τάφου του Τούθμωσι Γ΄ (KV34). Πηγή: Richter 2008, 91, fig. 14.

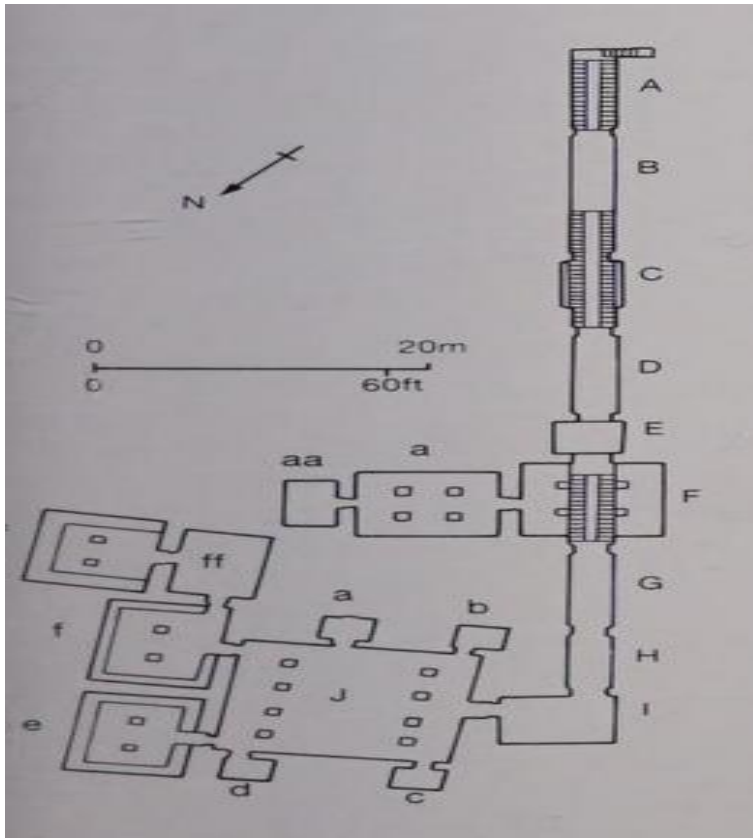
Εικ. 50: Κάτοψη του τάφου του Σέτι Α΄ (KV 17). Πηγή: Reeves και Wilkinson 2002, 139.

Εικ. 51: Η πρώτη υπόστυλη αίθουσα του τάφου του Σέτι Α΄ (KV 17). Πηγή: Madain Project.

Εικ. 52: Η κρύπτη του τάφου του Σέτι Α΄ (KV 17). Στο βάθος, ο ταφικός θάλαμος. Πηγή: Madain Project.

Εικ. 53: Κάτοψη του τάφου του Ραμσή Β΄ (KV 7). Πηγή: Reeves και Wilkinson 2002, 141.

Εικ. 54: Η Μάατ μπροστά από τα ιερά φυτά της Αιγύπτου. Υπέρθυρο της εισόδου του τάφου KV 7. Πηγή: Theban Mapping Project.

Εικ. 55: Ο ταφικός θάλαμος του τάφου του Ραμσή Β΄ (KV 7). Πηγή: Madain Project.